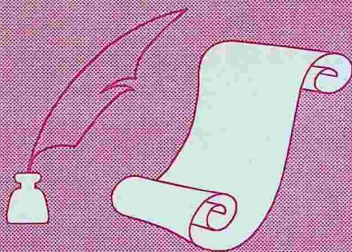

РАХИМ ВОХИДОВ

Самарканднинг илмий виждони ...

“ФАН”

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

РАҲИМ ВОҲИДОВ

Самарқанднинг илмий ВИЖДОНИ ...

(Академик Б.Н.Валихўжаевнинг адабиётшунослик фаолиятига
доир илмий-оммабоп рисола)

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси “Фан” нашриёти 2005

92
B-88

Инсоннинг жисмоний-маънавий камолотида ҳал қилувчи аҳамиятга молик омиллар бениҳоя кўп. Ўшалар қаторида устознинг ўрни, айниқса, белгилидир. Шундан бўлса керак, Машриқзаминда муршиди комилнинг мавқеи бағоят баланд тутилган. Чунки ўшандай рутбага сазовор инсон ўз шогирди учун ҳеч нарсани дариг тутмайди, ўзини ўтга ҳам, чўғга ҳам уришга тайёр туради. Қўлингиздаги рисола зикри ўтган мақомдаги улуғ зотлардан бири, Ўзбекистон республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, ЎзРФА академиги, филология фанлари доктори, профессор Ботурхон Валихўжаев ҳақидадир. Муаллиф илмий-оммабоп услубда Муршиди комилнинг умр саҳифалари, адабиётшунослик фаолияти хусусида муқоясавий йўсинда бафуржа ва кўламли мушоҳада юритади.

Рисола ўрта ва олий таълим муассасалари талаба ҳамда ўқитувчилари, тадқиқотчилар, Алишер Навоий ижоди мухлислари, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Антик дунё Халқаро Илмий академияси академиги, педагогика фанлари доктори, профессор
М.Х. Маҳмудов

Такризчилар:

филология фанлари доктори, профессор **Н. Комилов**;
филология фанлари номзоди, доцент **Ҳ. П. Эшонқулов**;
филология фанлари номзоди, доцент **Ш. Ҳайитов**

ISBN 5-648-03808-7

© Ўзбекистон Республикаси
ФА "Фан" нашриёти, 2005 й.

SamQXI AXB
resurs markazi
Inv. № 355388

ҚАДРЛАГАН ҚАДР ТОПАДИ...

Устозлар ҳақида жуда кўп жилд—жилд китоблар битилган. Уларда маънавий раҳнамоларнинг бағри кенглигию меҳрибонлиги, қаттиқ қўллигию талабчанликлари, илму маърифат кони эканликлари қаторида яна бир талай фазилатлари борасида ҳам жиддий сўзлар ва эътирофлар битилган. Бироқ ҳалигача устоз васфини маромига етказган бирор муҳаққиқ йўқ ва бу мавзу илму адаб аҳлини ҳамон ўзгача бир жозибада ўзига тортиб келади....

Республикамизнинг етакчи олимларидан бири, таниқли навоийшунос, эллиқдан ортиқ рисолаю олти юздан кўпроқ мақолалар муаллифи Раҳим Воҳидов ҳам ушбу мавзуга тез — тез мурожаат қилиб туради. Унинг мухлислари кўнглини ром этган ва илмий — маънавий оламини бойитишга улкан ҳисса бўлиб қўшилган асарлари қаторида янги рисоласи «Навоий меросига ошуфта кўнгил» (Тошкент 2005, «Фан», 8,5 б.т.) кенг китобхонлар қўлига бориб етди. Мўъжазгина китобни республика илмий жамоатчилиги, олимнинг шогирдлари ва мухлислари жуда илиқ кутиб олди. Мазкур рисола таниқли навоийшунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, икки марта Беруний номидаги Республика Давлат мукофоти совриндори, филология фанлари доктори, профессор Абдулқодир Ҳайитметовнинг баракали ҳаёт ва ижод йўли таҳлилига бағишланганлиги билан аҳамиятлидир.

Юқорида эслатилган китобнинг ҳали бўёқлари қуримай туриб, Р.Воҳидовнинг оташин қалб қўри маҳсули, покиза юрак тафти ва меҳр булоғи суви билан йўғрилган китоби «Самарқанднинг илмий виждони» ўз мухлислари қўлига тегиш арафасида турибди. Катта ихлосу эътиқод ва миннатдорчилик рамзи сифатида дунёга келган ушбу ажойиб рисола шогирднинг ўз устозига бўлган беқиёс меҳру садоқатининг ёрқин намунасидир. Рисолани оҳиста варақлар экансиз, миннатдор шогирднинг устозига бўлган ўта самимий муносабати, юксак эҳтиром туйғулари йўғрилган жумлаларига кўзингиз тушади ва ҳис қиласизки, бундай оҳорли мулоҳазалар рисоланинг таянч томирларини ташкил

этади. Ўзтироф этмоқ лозим, китоб саҳифаларидан Навоийнинг Жомийга бўлган ўзига хос ва нотакрор, баланд ихлосу эҳтиром, ўзтирофу садоқати ҳисси уфуриб тургандай туюлади, ўқувчида...

Рисола муқаддима, тўққиз фасл ва хотимадан ташкил топган. Муталаа жараёнида бу таснифу бўлинишларнинг нисбий эканлигига амин бўласиз. Чунки асар бир ўтиришда ёзилган, жуда мазмундор, яхлит ва мантикий кетма — кетликда яратилгандай тасаввурот пайдо қилади. Китобни бир ўтиришда, ундан бош кўтаролмай тамом қиласиз. Рисола саҳифаларидаги бўлиқ мазмун сизни ўзига мафтун — маҳлиё этувчи қувватга эга. Айни ҳодиса шогирднинг устоз муршиди комилга бўлган катта ҳурмату эҳтироми, ерга теккулик қадар таъзими, миннатдорчилик арзи ўзига хос бир кўринишда намоён бўлади ва сизни ҳам шу ҳиссиёт қамраб олаётганини, ундан узилишнинг имкони йўқлигини сезасиз. Китобни ўқиб бўлар экансиз, академик Ботурхон Валихўжаевни яқиндан билгандай, қадрдон ва меҳрибон кишингиздай севиб, унга меҳр қўясиз. У кишидан жудолик сизнинг қалбингизни ҳам ларзага солади, рисола муаллифидай ўкириб йиғлагингиз келади. Таъкид этмоқ даркор, ана ўшандай жозиба таниқли навоийшунос олим Раҳим Воҳидовнинг ҳамма асарларида ҳам ўқувчини кутиб туради ва китобни очган заҳотиёқ ўз бетакрор ҳамда гўзал оламига тортади.

Зикр этганимиздек, «Самарқанднинг илмий виждони» фаслларга бўлинган бўлса ҳам у яхлит асар сифатида ўқилади ва академик Ботурхон Валихўжаевнинг Ўзбекистон илм аҳли учун ибратли бўлган ҳаёт ҳамда ижод йўли китобнинг саҳифаларида намоён бўлади. Муаллиф устознинг сермазмун фаолиятига мурожаат эта туриб, ўқувчи учун ибратли бўлган воқеа ҳодисаларни танлаб баён этади, улар негизида турган Б.Валихўжаев шахсиятини бутун салобату борлиги билан кўрсатишга ҳаракат қилади.

Рисолада Ботурхон Валихўжаевнинг баракали ижод йўли ҳам жуда кенг таҳлилга тортилган. Унинг «XV — XIX асрлар ўзбек адабий — танқидий қарашлари тарихидан», «Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X — XIX асрлар», «Асрлар нафаси», «Ўзбек эпик поэзияси тарихидан», «Мирий ва унинг замондошлари», «Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт», «Навоий

ижоди илҳом манбаи», «Хожа Аҳрор тарихи», «Мирзо Улуғбек даври мадрасалари», "Самарқанд олий таълим мадрасаи олий университет тарихидан лавҳалар" каби ўнлаб салмоқли китоблари қамровли таҳлил ва тадқиқ этилади, уларга муносиб ҳамда ҳолисона баҳо берилади. Отахон олим эришган ютуқларнинг ўзбек адабиётшунослиги ривождаги салмоғи ва таъсири аниқ далиллар орқали очиб берилади. «Самарқанднинг илмий виждони» рисоласи муаллифининг яна бир ютуғи шундаки, унда зулISONАЙН олимнинг кашфиётлари бутун ва бор бўй — бастИ билан талабчан ўқувчига етказилади. Ҳатто, китоб муаллифининг ўз қаҳрамонини «Ботурхон домла» дея тез — тез тилга олишида ҳам қандайдир бир нотакрор муҳаббат, меҳр ва ихлосу эътиқод ётганлигини ўқувчининг ҳассос юраги ҳис этмай қўймайди.

Китоб фаслларига қўйилган сарлавҳалар ҳам унинг ҳуснига ҳусн, жозибасига жозИба қўшгандай туюлади, бизга. Мана, уларга бир эътибор беринг: «Китоб офтобдан узилган бир тарам ёғду», «Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасин», «Сўзни жаҳон бағрида дурдона бил», «Самарқанднинг илмий виждони»....

Рисолани бу қадар мазмундор бўлишида яна бир омил ҳам катта хизмат қилган. Бу китоб бағридаги академик Ботурхон Валихўжаевнинг серқирра умр ва ижод йўли лавҳаларини акс эттирувчи фотосуратлар мажмуидир. Улар таниқли олимнинг оилавий ҳаётидан бошлаб, жаҳон афкор оммаси эътирофигача бўлган мураккаб жараёнлар борасида сўзлайди ва ўқувчиларга қимматли тасаввурлар пайдо қилади. Муаллиф ана шу суратларни танлашда ҳам анча маҳорат кўрсатган ва уларни мантиқий кетма — кетликда жойлаштиришга эришган.

Рисоланинг номланиши «Самарқанднинг илмий виждони» ўқувчида катта қизиқиш уйғотади. Дарҳақиқат, академик Воҳид Абдуллаевдан сўнг Самарқандда шакланган адабиётшунослик илмий муҳитини юқори чўққига кўтариб, уни асраб — авайлаб келган инсонга «САМАРҚАНДНИНГ УЙҒОҚ ИЛМИЙ ВИЖДОНИ» мартабаси ҳам оздай кўринади. Буни чуқур ҳис этган ва англаган Р.Воҳидов ўз рисоласига ана шу сарлавҳани муносиб кўради.

Китобни ўқир эканмиз, хаёлимиздан бир ўй кечди ва уни айтмасликка ўзимизда куч топмадик. Ботурхон домланинг Самарқанднинг илмий виждони эканлиги хусусида фақатгина унинг бухоролик шоғирди Раҳим Воҳидгина шундай самимий ва холисона ёзиб билар эди. Чунки у академиклар Воҳид Абдуллаев ва Ботурхон Валихўжаевларнинг мактабида тарбияланган—да! Яна ким билади, дейсиз, бу ҳақдаги холисона баҳони сизга ҳавола этамиз, азиз ўқувчи!

**Юнус Азимов,
Қаҳрамон Тўхсанов
филология фанлари номзодлари.**

МУҚАДДИМА

Шеърият — мўъжиза. Эҳсосот ва тафаккур олами. Инсон қалби калити. Уни жунбушга солиш, қитиқлаш, беҳисоб имкониятларини уйғотиш воситаси. Шеърият абадийт машъали. Унинг ёлқин ва ёғдуси сўнмасдир. Асрлар унинг қудрати олдида ожиз. Юксак лавозимлар, дабдабали шон — шарафлар, ҳисобсиз хазиналар шеъриятнинг боқий қудрати олдида маҳкумдир. Шеърият — машаққат, изтироб ва дард фарзанди. Саховатли, покиза юракнинг эҳсони. Шеърият — сафо маскани. Унинг мусаффолиги дахлсиздир. У — сўнмас, мангу барҳаёт бўстон. Шеърият чаманининг ранги, таровати, димоғларга хуш ёқувчи муаттар ҳиди замон ва маконни писанд билмайди. Шарқ шеърияти ана шундай ажиб бўстондир... Унинг бунёдга келиши Абу Абдулла Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, Дақиқий Бухорий, Манучехрий, Масъуд Саъди Салмон, Шайх Санойи, Амъақ Бухорий, Муъиззий, Низомий Ганжавий, Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Ҳожиб, Шайх Саъдий, Хожа Ҳофиз, Амир Хисрав Деҳлавий, Мавлоно Лутфий, Абдурахмон Жомий каби устод ижодкорларнинг табаррук номлари билан узвий боғлиқдир. Булар Шарқ шеъриятининг сардафтарларидир. Шу сафда улуғ бобокалон шоиримиз Амир Низомиддин Алишер Навоийнинг борлиги қалбларни ифтихор туйғусига тўлдиради. Алишер Навоий даҳоси шеърият оламининг ноёб дурдонаси, мўъжизалар олами ичра беназир мўъжизадир. Шундай сеҳрли қалам соҳибининг адабиёт майдонида жавлон урганлиги юксак бахт, она табиатнинг Машрикзаминга нодир тухфаси, саховат ва адолатининг рамзидир...

Алишер Навоий ер фарзанди эди. Лекин у савқи табиийси билан ерликлардан юксакларда турарди. Шунинг учун у адабиёт даргоҳида, хусусан, туркий халқлар бадиий сўз санъати оламида инқилобий ўзгаришлар ясади. Туркий тилдаги адабиёт нуфузини

самовий кенгликларга кўтарди. Бадий тафаккур оламини завол билмас жавоҳиротга тўлдирди. Ворисларига ҳақли ифтихор учун қонуний замин яратиб қолдирди. Бутун ҳам Ҳазрат Алишер Навоий фаҳримиз боисидир. Улуғ Алишер Навоийнинг дилбар шеърияти уйғотган ўша фахр жуда кўп назмий яратмаларга асос бўлиб келди. Бироқ Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон Қаҳрамони Э.Воҳидов улкан сўз санъаткори маънавий мероси бахш этган ифтихорни айрича талқинда жилолантириб берди. Суюкли шоирнинг **“Ўзбегим”** қасидасидаги мана бу мисраларни ички гурур ва ҳаяжонсиз мутолаа қилиш имкондан ташқаридир.

Мир Алишер наърасига

Акс садо берди жаҳон,

Шеърят мулкида бўлди

Шоҳу султон, ўзбегим...

Менга Пушкин бир жаҳону

Менга Байрон бир жаҳон,

Лек Навоийдек бобом бор,

Кўкси осмон, ўзбегим.

Инсоният авлоди ширин орзулар оғушида яшайди. Хаёллар қанотида парвоз этади. Буюклар сафидан жой олишни қўмсамайдиган инсон камдан — кам топилса керак. Лекин табиатнинг ўз қонуниятлари, тошу тарозуси борки, унинг олдида орзу ҳам, хаёл ҳам ожиздир. Фикримизча, донишманд халқимизнинг **“Интилганга толе ёр”** мақоли замирида она табиатнинг ана ўша бешафқат қонунияти ётади. **“Ҳолва деган билан оғиз чўчимайди”**, — башорат қилади она халқимиз. Зарофатли хонадоннинг фарзанди бўлган Алишернинг бахти шундаки, у умрини зое кеткизмади, орзу парвозини меҳнат ва машаққат қанотида кўрди. Закий аждодлар қаламида бунёд этилган китоблар мададига суянди, уларни жавоҳирот оламининг сирли

сандиқлари сифатида тан олди. Азал—азалдан илму ирфон маскани — Шарқда яратилган илмий ва бадиий асарлар, пандномалар хазинаси бўлмиш қўлёзмаларга меҳр қўйди. Низомий Арузий Самарқандийнинг **"Мажмаъ ун-наводир"** китобидаги мана бу ўғитларга айрича диққатини қаратди:

"...Шоирнинг руҳи тоза, фикри кенг, таъби латиф, кўнгли тўғри ва зеҳни ўткир бўлмоғи лозим. Чунки шеър ҳар бир илмда қўл келиши ва ҳар хил илм шеърда ифодаланиши мумкин". Шеършунос аллома мушоҳадасини давом қилади. Назм ва унинг фазилатларига тегишли қимматли фикрларини баён этар экан, бўлажак шоир амал қилиши шарт ҳисобланган қатор талабларни санаб ўтади: **"Агар шоир, — ёзади Низомий Арузий Самарқандий, — ёшлик айёмида ва йигитлик давронида ўтмиш шоирларининг шеърларидан йигирма минг байтни хотирасида тутмаса, замондошларининг асарларидан ўн минг байтни билмаса, устодлар девонини пайваста ўқимаса, сўзлари буюклик томон, таъби эса юксаклик сари майл этмайди."** *

Улуғ ўзбек шоири таржимаи ҳоли саҳифаларини варақлаган киши унинг шеършунос олимнинг ана ўша талабларини чандон ошириб бажарганлигига қаноат ҳосил қилади. Алишер Навоий ўқиган китоблар, у ўрганган зоҳирий (дунёвий) ва ботиний (илоҳий — маърифий) фанлар шу қадар кўп эдики, ўшаларнинг ўзи бир инсоннинг умрига еттулик заҳмат, ташвиш ва тараддудлардир. Ёш Алишердаги ўткир зеҳн, кучли ҳофиза қудрати, меҳнатга чидам Ғиёссиддин Кичкина хонадони моддий — маънавий имкониятларига қўшилиб, қувончли натижаларга олиб келди. Ҳали мактаб ёшидаги Алишер Фаридудин Атторнинг **"Мантиқ ут-тайр"**

*Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар.

Тошкент: 1985, 31-бет.

("Қуш тили" маърифий — мажозий маснавий) достонини ёд олган эди. Тасаввур қилинг, тасаввуфнинг ғоят чигал илоҳий — ирфоний, фалсафий — мантиқий масалаларига бағишланган, мажозий тимсоллар саргузаштини мужассам этган, мураккаб ташбеҳу иборалар, атамаларга лиқ тўла бўлган йирик ҳажмли манзумани (бу ўринда катта ҳажмли маснавий, шеърий бадиий яратма маъносида) ёд олишнинг ўзи бўлади — ми? Шунинг ўзи алоҳида таъкидга савозор жасорат ёхуд ноёб савқи табиий нишонаси эмас — ми? Ҳолбуки, улуғ бобокалон шоирнинг ғоят қисқа, бироқ ниҳоят мазмунли ҳаёт саҳифалари бундай нодир шижоат ва ибратларга тўладир. Яна айрича таъкидга савозор томони шундаки, улар устод мумтоз шеършуносларнинг истеъдод соҳиблари олдида қўйган ғоят юксак талабларидан бир неча карра ошиб тушади. Алишер Навоийдай буюклар учун ором — осойиш, забт этилган нуқталар билан қаноатланиш мутлақо номақбул ҳолат ҳисобланган. Янгиликка, билимнинг уфқли сарчаш — маларига интилиш эса ҳаётий зарурият даражасига кўтарилган. **Ҳирот, Машҳад ва Самарқанд таҳсили, Абдураҳмон Жомий ҳузуридаги сабоқлар** Алишер Навоийнинг дониш уммонига тугилмаган тоза жавоҳиротлар қўшди, унинг ижодий имкониятлари уфқини кенгайтди. Улуғ шоирнинг устоди Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактубидаги (мазкур манзума улуғ шоир "Мукаммал асарлар тўплами" йиғирма жилдлигининг учинчи китобида "Маснавий" рукнида берилган) мана бу сатрлар шундан далолат эмас — ми?

...Деди ўз тили бирла ул кони ганж:

"Ки, си сол бурдам ба "Шаҳнома" ранж"...

Ани дерга бўлса қачон рағбатим,

Эрур онча Ҳақ лутфидин қувватим,

Ки, ҳар неча нуқта ўлса қоҳилсарой,

**Битигаймен ўттуз йилин ўттуз ой.
Агар хосса маъно гар ийҳом эрур,
Анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.
Вале айт деб, ким манга тутти юз
Ки, мен юз учун демадим икки юз...***

Булар улўғ шоирнинг ўз эътирофлари ва ҳар қандай муболагадан холи таъкидлардир. Алишер Навоий фаол ижодий иш билан шуғулланган йилларида уларни ижодий тажрибасида етарли даражада асослади. Улўғ ўзбек шоирининг **"шакаррез килки"**— бол томувчи қалами (ўз ибораси) тўхфа этган **"Ҳазойин ул-маоний", "Ҳамса", "Лисон ут-тайр", "Девони Фоний", "Назм ул-жавоҳир", "Арбаин ҳадис", "Ҳамсат ул-мутаҳаййирин", "Маҳбуб ул-қулуб", "Мажолис ун-нафоис", "Мезон ул-авзон", "Насойим ул-муҳаббат", "Тарихи ҳукамо ва анбиё", "Тарихи мулуки Ажам", "Вафқия", "Рисолаи муфрадот"** каби асарлари уни дунё маданиятининг жаҳон афкор оммаси эътироф этган якто истеъдодлари сафига қўшиб қўйди...

Алишер Навоий ижодига қизиқиш, унга муносабат билдириш у ҳаёт бўлган йиллардан бошланган эди. Илк навоийшуносликнинг дебочаси Нуриддин Абдураҳмон Жомийнинг **"Ҳафт авранг"** (Етти тахт, етти гумбаз, етти осмон...) ва **"Баҳористон"** асарларида ибтидо топган эди. Гиёсиддин Хондамирнинг улўғ ўзбек шоирининг юксак инсоний фазилатлари, давлат ва жамоат арбоби сифатидаги жўшқин фаолияти, даври илм—фани, адабиёт ҳамда санъати равнақи йўлида кўрсатган жонбозлигини тараннум этувчи **қоришиқ услуби** (адабий, тарихий, илмий) яратмаси **"Мақорим ул-ахлоқ"** (Яхши хулқлар) ўша йўналишдаги дастлабки жиддий асардир. Улўғ шоир

*Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 3-жилд, -Тошкент: 1988, 529-530-бетлар.

замондошлари ва кейинги юз йилликларда яшаб ўтган муаллифларнинг тазкира, тарихий ва бадий китобларида Алишер Навоийнинг ҳаёт ҳамда ижод йўлига доир қимматли маълумотлар ёзиб қолдирилди. Улкан алломанинг буюклигини бадий ифодаловчи қасида ва марсиялар (вафотидан кейин) ижод қилинди. Алишер Навоийга издошлик қилиш, ундан ўрганиш, уни устоз сифатида тан олиш, асарларига назира ва татаббулар битиш, мухаммаслар боғлаш, ўша нодир китоблар бағрида келган сўзлар асосида луғатлар яратиш, улуғ шоирнинг шоҳ байт ва гўзал дурдоналарини бошқа тилларга ўгириш сингари хилма — хил йўналишларда давом этди.

Улуғ ўзбек шоирининг адабий фаолияти ва бой маънавий мероси Фарб мутахассислари эътиборини ҳам ўзига тортди. Бир сўз билан айтганда, улуғ шоирнинг кўзи очиқ бўлган йиллардаёқ навоийшуносликнинг нурли саҳифалари яратилган эди. Орадан кечган олти асрдан зиёдроқ давр ичида навоийшунослик тўлқинли ривожланиш жараёнини бошидан кечирди. Шоир шаънига мақбул ва номанзур гаплар ҳам айтилди. Унинг табаррук номига **“тақлидчи”**, **“форс-тожик адабиётининг таржимони”** каби тамғалар босилди...

Йигирманчи юз йилликнинг ибтидосида жаҳон шарқшунослиги илмий тажрибасига таянган ва ўзига хос тамойиллар асосида иш бошлаган мутлақо янги йўналишдаги адабиётшунослик бағрида Алишер Навоий маънавий мероси тадқиқи билан шуғулланувчи соҳа тетапоя бўла бошлади. Кейинчалик навоийшунослик номини олган айни йўналиш бу борада анчагина хайрли ишларни амалга оширди. Шоирнинг шаъни ҳимоя қилинди. У ҳақда бор ҳақиқатни ўз номи билан айтиш таомилга айланди. Тўғри, жуда кўп миллат фарзандларига мансуб фидойи муҳаққиқларнинг самарали меҳнати билан шакллана бошлаган навоийшуносликнинг тараққиёт йўли ҳам осон кечгани

йўқ. У фикрий курашлар, мафкуравий зиддиятларни енгиб, соғлом йўналишга кириб олди. XX асрнинг 40— йилларидагина анча қомат тиклади. Айниқса, улуғ шоир таваллудининг 500 ва 525 йиллик тўйлари Алишер Навоий ижодиётини тадқиқ этишда муҳим босқич вазифасини ўтади. Худди шундай гапни улуғ ўзбек шоири асарлари матнининг топилиши ва наشري масаласида ҳам айтиш мумкин. Агар ўтган юз йилликнинг 20 ва 30— йилларида навоийшунослик бобида каттагина ижодий тажрибага эга ва эл назарига тушган шоир, адиб ҳамда кекса алломалар жавлон урган бўлсалар, кейинчалик бу майдоннинг доираси тобора кенгайди. Навоийшунослик яшариб борди. Ўтган аср 30— йилларининг иккинчи ярмидан бошлаб О. Шарафуддинов, И.Султонов, Ғ. Каримов, В.Зоҳидов, В.Абдуллаев, М. Шайхзода, Ҳ.Зариф, С.Нарзуллаева, П. Шамсиев каби маҳаллий аҳолининг заковатли вакиллари Алишер Навоий мероси билан фаол шуғуллана бошладилар. Таниқли рус шарқшуносларидан акад. В.В. Бартольд, И.А.Орбели, Е.Э.Бертельс, И.Ю.Крачковский, А.Н.Болдирев, А.Н.Кононовлар ҳам улуғ ўзбек шоири ҳақида пишиқ илмий тадқиқотлар яратдилар. Истиқбол йўлига чиқиб олган навоийшуносликнинг ҳар томонлама бойитишда қардошларимиз А.М. Мирзоев, Ҳ.Орасли, Б.А. Қарриевлар сарвари бўлган тожик, озарбайжон, туркман олимларининг қўшган улуши ҳам ғоят салмоқлидир. Ўтган асрнинг 50— йилларида навоийшунослик янада тўлишди. Унинг сафларига А.Қаюмов, А.Ҳайитметов, Н.Маллаев, Ҳ.Сулаймонов, Б.Валихўжаев, А.Абдуғафуров, С.Эркинов, Э. Рустамов, С.Ғаниева ва яна ўнлаб истеъдодли тадқиқотчилар келиб қўшилдилар. Гап рўйхатни тўлдиришда эмас, албатта. Аммо юқорида номлари тилга олинган олимларимиз ўз мазмунли илмий ишлари билан эл назарига тушдилар. Алишер Навоий серқирра адабий фаолиятини

ўрганишда ибрат кўрсатдилар. Уларнинг эътиборга арзигулик мақола ва китоблари рўшнолик кўрди. Муҳими, зикри ўтган адабиётшуносларнинг илмий кузатишлари марказидан Алишер Навоийга дахлдор мавзулар бош қон томири мисол ўтиб туради. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси А.П.Қаюмов "Хамса" таркибидаги ҳар бир дostonга бир китоб бағишлаб, илмий бешлик яратди. Шу муаллиф Алишер Навоий таржимаи ҳолига доир эссе — бадий лавҳалардан таркиб топувчи китоб яратиб, уни икки марта (кейингиси тўлдиришлар билан) нашр эттирди. Проф. А.Ҳайитметов мақоланависликдан жиддий илмий китоблар яратишга ўтди. Шундай гапни проф. Ҳ. Сулаймонов, проф. С. Эркинов, проф. А. Абдуғафуров каби умидли ҳамда истеъдодли навоийшуносларнинг ўша йиллардаги даврий матбуотда бўй кўрсатишлари хусусида ҳам айтиш жоиздир.

Ўтган асрнинг 60 — йилларида Республика даврий матбуотида кўриниш нуқтаи назаридан вилоятлар ичида Самарқанднинг ўрни белгили эди, деса сира хато бўлмайди. Айниқса, Н.Шукуров, Х.Дониёров, О.Икромов, Р.Муқимов, С.Мирзаевлар анча фаол ҳаракат қилиб, ўринли "шов — шув"ларга сабаб бўлишган. Айни навқиронлик даврини бошидан кечираётган маъруф адабий танқидчи Нуриддин Шукуровнинг академик шоир Ғафур Ғулом ижодиётига доир теран ғоявий — бадий таҳлилга асосланган вазли мақолалари ҳозиржавоб шоирнинг ўзига ҳам писанд келган. Ривоят қилишларича, Бухорода ўтиши лозим бўлган учрашувда иштирок этиш учун Тошкентдан йўлга чиққан Ғафур Ғулом Самарқанддан Нуриддин Шукуровни олиб Бухорога ўтган. Дарвоқе, айни ана ўша йилларда акад. Воҳид Абдуллаев сарвари бўлган Самарқанд адабиётшунослик мактаби қад ростлади. Ота бургут мақомида фаолият кўрсатган устоз адабиётшунос ўз палапонларини чўнг қоя тошлар сари

етаклаб, юксак парвозларга ундарди...

Шарқ мумтоз адабиёти, унинг ечимини кутаётган ўзак назарий масалаларига доир ўз гапини айтишда устоз ишончини қозонган пешқадам шогирд Ботурхон домла эди. Унинг истиқболидан ёрқин фол очиш ва келажагига башорат билан қараш асосини берувчи қатор илмий мақолалари айтилиши ана ўша йиллар навоийшунослиги хазинасига қўшилган бебаҳо дурдоналар эди.

Хуллас, бугун навоийшунослик адабиётшунос — лигимизнинг таркибий қисмига айланди. У босиб ўтган тарихий ва машаққатли йўлни ўрганиш, муносиб баҳосини бериш, тараққиётининг истиқболини белгилаб олиш адабиёт илми донишмандлари олдида кўндаланг бўлиб турган долзарб масалалардан ҳисобланади. Кейинги йилларда ана шу бўшлиқни тўлдириш бобида эса айрим дадил қадамлар қўйилди. Бир қатор илмий — оммабоп рисоалар чоп этилди. Айниқса, проф. Н. Маллаевнинг рисоласи айтилганлар нуқтаи назаридан катта қизиқиш уйғотади.* Рисолада навоийшунослик — нинг тарихига доир бой ҳужжатлар жамғарилган. Олим тадқиқотининг фазилатларидан яна бири шундаки, унда навоийшунослик тарихи олдида турган мавзу ва долзарб масалалар ойдинлаштириб берилади. Таниқли фольклоршунос олим М.Муродовнинг мазмундор китобида иккинчи жаҳон уруши шароитида, қамал ҳолатидаги ленинградлик навоийшунослар кўрсатган жасорат хусусида мароқ билан ёзилади. Алқисса, проф. М.Муродов гоят хайрли мавзуга қўл урган.**

Навоийшуносликнинг тарихий тараққиётини ёритишга бағишланган ишлар билан бир қаторда, айрим тадқиқотчиларнинг шу соҳадаги хизматларини баҳолашга йўналтирилган мақола, тақриз ва

*Н.Маллаев. Асрлар эътирофи ва таъзими. Тошкент: “Фан”, 1978.

**М.Муродов. Навоийшунослар жасорати. Тошкент: “Фан”, 1972.

рисолаларнинг майдонга келаётганлиги ҳам қувончли ҳолдир.* Бироқ айна йўналишда қилинаётган ишларни етарли дейиш қийин. Бу борада тарихшуносликнинг тажрибаларидан фойдаланиш, шарқшунослик ва адабиётшунослик тарихига доир ҳам жиддий илмий тадқиқотлар яратиш фурсати етган, деб ўйлаймиз...

Яна бир мулоҳаза ҳам менинг тафаккуримда чарх ура бошлади: XX юз йилликнинг 50–йилларида қирчиллама ёшида шиддат билан адабиётшунослик (навоийшунослик ҳам шу сафда—да!) оламига кириб келган ўша собитқадам тадқиқотчиларнинг аксарияти бугун олтишвойлар сафидан ошиб, соҳанинг таянч устунлари мақомига етиб қолишди. Муҳими, фан тарихий тараққиётининг муайян босқичини ана ўша "устун"ларнинг асарларисиз тасаввурга сиғдириш иложсиз бўлиб қолди. Мен айримларини санаганим жиҳатларнинг Ботурхон домла қисматига ҳам тақалаётгани мени мулоҳазага чорлади. Яна бир сана масалага ойдинлик киритишга ёрдам берди: **1992 йилда Ботурхон домла 60га тўлади**, туёна тайёрлаш зарур! Гоявий ният дадил бўй кўрсатди, энди унга амал чопонини кийдириш тадорикини кўриш учун йўл очиладиган бўлди. Бироқ ёзиладиган ишнинг йўналиши ва босиладиган жойи ҳақида аниқ қўнимга келмай туриб, бу ҳақда Ботурхон домлага гап очмасликка аҳд қилдим. Тонгни ана ўша туйғулар оғушида пешвоз олдим. Эрталаб биринчи жуфтлик — Навоий сабоғи олдинда турибди: "Садди Искандарий" — Алишер Навоий "Ҳамса"сининг хотимавий достони..." Аё,

*Б.Валихўжаев. Р.Воҳидов. Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт. Душанбе: «Ирфон», 1978;

Яна: Навоий ижоди — илҳом манбаи. Тошкент: "Фан", 1981.
Яна. Эзгулик — умр мазмуни. Тошкент: "Фан", 1992; Р.Воҳидов.
Навоий қалбила сирлашган инсон. Абдулла Қодирий номида —
ги халқ мероси нашриёти. Тошкент: 1999; Яна. Навоий ме —
росига ошуфта кўнгил. "Фан". Тошкент: 2005...

Ҳазрат мадад қўлини чўзинг! Истиқболимда қуйидаги байт кўндаланг бўлиб турибди:

**Навоий, сўз айтурда фарзона бўл,
Чу иш бошингга тушди мардона бўл...**

Достоннинг Султон Ҳусайн Бойқаро Мирзонинг суюкли фарзанди Бадеъуззамон Мирзога аталган ўнинчи бобининг хотимадан олдинги мисралари... Ҳазрат Навоийдай сеҳрли қалам соҳиби учун ният ва амал ўртасида мушкулотлар бўлиб турган экан, ўзимга: "осий банда, мардона бўл", — дея тасалли бердим... "Фан"даги фарзона (оқила) опаларимиздан маслаҳат сўрадим. Илмий — оммабоп ишлар туркумидан фойдаланадиган бўлдик. Ўша кеча — кундуз Ҳамид Олимжоннинг навоийшуносликка доир фаолияти ҳақида мақолам Республика даврий матбуотида босилиб, яхшигина баҳо олди. Уни қайта ишладим ва "Халқпарвар Фарҳодга қўйилди ҳайкал" сарлавҳаси билан янги китобга киритдим. Алқисса, асосий саҳифалари Ботурхон домлага бағишланган. "Навоий барҳаёт" китоби босилиб чиқди.* Кўраяпсизки, китобнинг биринчи нашридан роппа — роса ўн беш йил ўтибди. Ўзбекистонда Дунё ўзгарди... Истиқлолимиз ҳам муборак ўн бешинчи ёшига қадам қўйди. Аллоҳ берган бу неъмат Ботурхон домлани ҳам яшнатиб — яшартириб юборди. Завққа фарқ устоз мисли кўрилмаган даражада ишлар ва улкан тадқиқотлар яратди. Табиийки, мен ҳам уларни умумлаштириш орзусида қалам ушладим. Бу ёғига ўзинг мададқорсан Аллоҳим берган, **ИСТИҚЛОЛ**

*Раҳим Воҳидов. Навоий барҳаёт (Навоийшунослик тарихидан лавҳалар), "Фан". Тошкент: 1991. 80 бет.

МУҲТАШАМ САМАРҚАНДНИНГ ГАВЖУМ РОҲИСТОНИ...

Самарқанднинг муҳташам Роҳистон майдони тумонат одам билан гавжум. Унда ҳамма ўз ташвиш — тараддуллари билан банд. Одамлар ҳаракатида қандайдир безовталиқ ҳукмрон. Инсоннинг табиати қизиқ. У ҳамиша қаергадир шошилади, югуради, елади... Унинг дилидаги орзулари чексиз: бири ушалса, бошқаси кўндаланг бўлиб пешвоз туради. Аслида, ўша ниятлар оғушида умрнинг қандай кечганини сезмай қоласан, киши. Улар сени ҳушёр торттиради, тинимсиз ҳаракатга чорлаб туради. Бутунги Роҳистонда ҳам ўша азалий таниш манзара ҳукм суради... Фақат Чорсу савдо растасининг ташқи қиёфасидагина сокинлик кўзга ташланади. У «Шердор» мадрасасининг ложувард деворларига нималарнидир уқтираётгандай...

Инсон кафти чизиқлари мисол турли томонларга бошловчи йўллар Роҳистонга келиб бирлашади.* Гуё шу жойда ягона оқим — бош бекат вужудга келади. Серқатнов, катта ҳаёт йўлининг икки томони — икки дунё манзарасини кўз — кўз қилади. Бир ёнда кўҳна тарих шоҳидлари — сокин, салобатли, бағрида неча — неча сирру синоатлар яширин мадрасалар; иккинчи тарафда замонавий осмонўпар ҳашаматли иморатлар виқорли турибди. Улар юзма — юз туну кун сирлашади, нималар ҳақидадир пинҳона мулоқот қилишади. Тарих зарварақларини очиш, унинг қават — қаватларига нигоҳ ташлаш, гоҳ майин, гоҳ мунгли, баъзан эса дардли ҳикояларини тинглаш нақадар мароқли. “Улуғбек”, “Тиллакори” «Шердор» мадрасалари саргузашт — ларининг ўзи бир дунё... Ахир, аждодларимиз ақлу заковатининг ёрқин нишонаси бу қадимий обидалар

*Ботурхон Валихўжаев. Хожа Ахрор тарихи. Тошкент.
“Ёзувчи”-1994, 14-20-бетлар.

мўъжизанинг ўзгинасику! Уларнинг ёнидан ҳайрат— ҳаяжонсиз ўтишни тасаввурга сиғдириш қийин. Шундан, бутун дунё ҳам мўйсафид Роҳистон майдонида ўзаро дийдорлашади. Азим фалакнинг турфа гўшаларидан ташриф буюрган саёҳлар бу муқаддас қадамжого интиқ интилади. Истиқлол шарофати туфайли Роҳистон яна чирой очди. 1997 йилдан бошлаб Машриқзамин мусиқа санъати учун муҳташам сахна берди. Ҳар йили унда **“Шарқ тароналари”** дилларга сурур бахш этиб, тинчлик, биродарлик мадҳиясини улуғлайди, эрксевар қалбларни бирлаштиради...

Улуғбек Мирзо даври мадрасаи олиялари... Уларда Қозизода Румий, Улуғбек Мирзо, Али Қушчи, Аълоий Шоший, Фазлуллоҳ Абуллайсий, Нуриддин Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Шайхим Суҳайлий сингари юзлаб забардаст олимлар, мударрису шоирлар, мураббий ҳамда давлат арбобларининг муборак нигоҳи ва қадамлари муҳрланган...

Китобнинг биринчи нашридан кейин Регистон — Роҳистон атрофида анча баҳсу мунозаралар бўлиб ўтди. Ўшандан сўнг Ботурхон домланинг **“Нега “Регистон” дейилади?”** мақоласи эълон қилинди. Эслатилган мақолада, жумладан, қуйидаги фикрлар кўзга ташланади: **“Шуниси ҳам борки, бу сўзнинг луғавий маъноси анча кенгайиб, кўпчилик йиғиладиган жой маъносида ҳам қўлланилган. Агар мадраса ва хонақоҳ атрофида Мирзо Улуғбек томонидан масжиди Муқаттаъ, ҳаммом, карвонсаройлар қурдирилганини ҳисобга олсак, бозорнинг ҳам шу жойда бўлганини назарда тутсак, унда Регистон Самарқанд шаҳрининг ниҳоятда гавжум, одамлар кўп тўпланадиган, савдо, ўқув муассасаси, бошқа шаҳар ва мамлакатлар билан алоқа қилинадиган марказига айланиб қолганига ишонч ҳосил қиламиз ва сўз**

маъноси кенгайганининг шоҳиди бўламиз».* Фикримизча, ўша маъно қирраларидан бири Роҳистон — йўллар туташадиган, кесишадиган бош бекат ҳам бўлиши мумкин. Шундай манзара Бухоронинг Регистон — Роҳистони мисолида ҳам кўзга ташланади...

"Ер юзининг сайқали" — нуроний ва ҳамиша навқирон Самарқанднинг сийнаси гул гунчасини эслатади. Унинг қават ва қатламлари сон — саноқсиздир... Варақлаганинг сари сирлар хазинаси гўё қуйилиб келади. Мўйсафид тарих даракчиси Роҳистонга уланадиган шарқона расталар, йўлу йўлаклар бағрида ҳам буюк аждодларимизнинг табаррук хоки пойи қолган. Бу йўللardan йигит ёшидаги Алишер Навоий юрган...

Гавжум Роҳистонинг Мағрибида мўъжазгина кинохона, ундан сал пастроқда серҳашам ва салобатли музей — тарих ва санъат дурдоналари қўриқхонаси жойлашган. Тамошохонадан шимолий — ғарбга қараб юрилса, Самарқанднинг қадимий, бундан салкам олти юз йил олдин Алишер Навоий юрган расталари бошланади. Шилдираб сув оқаётган ариқча ёқалаб ётқизилган равон асфальт йўлдан баланд қоматли, озғинроқ, ўйчан, нигоҳлари дилкаш ва самимий бир инсон эҳтиёткорлик билан юриб келмоқда. Унинг кийиниши одмийгина. Ортиқча салобатдан холи. Ўзига рўба-рў келган одамлар билан муомала — муносабатида табиий назокат ва меҳрибонлик мужассам. Бу улуғ инсоннинг ўзигагина ярашиқли хоксорона рафтор уни бошқа йўловчилардан ажратиб кўрсатади. Ойнома — ю рўзномалар сотиладиган дўконча соҳиби билан қуюқ салом — аликдан сўнг у яна Роҳистонга қараб йўлини давом этади. Ҳамиша чуқур хаёл оғушида юрадиган бу инсон нималар ҳақида ўйлаётган экан? Кўп сонли шогирдларига Алишер

*Ўша китоб. 17 — бет.

Навоийнинг маънавий мероси ҳақида айтадиган мароқли маърузаси хусусида — ми? Эҳтимол, у улуг ўзбек шоири ижодиётига доир докторлик тадқиқотига дастлабки нуқтани қўйган навбатдаги шогирди тақдирини ўйлаётгандир? Вилоят, дорилфунун, кафедра, умуман, маданий — адабий фаолиятга доир ташвишлар кам — ми? **Кичкгина бўлса — да, тоза бир гапи бор бўлган илмий мақола** ёзиб, уни талабчан ўқувчилар имтиҳонидан ўтказишнинг ўзи бўлади — ми? Нашрга ҳозирланиши лозим матнлар, янги мақола ва рисоалар, тақриз, дарслик ва қўлланмалар, суҳбат ва нутқлар... Буларнинг барчаси фикрлашни, тафаккур оғушида фарқ бўлиш, ўйлашни тақозо этади...

Ҳар бир ижодкор, олим ва санъаткорнинг изланишлари занжирида бош ҳалқа бўлади. Ана ўша таянч ҳалқа унинг ҳаёлини ҳамиша ўзига тортиб туради. Муҳташам Самарқанд Роҳистонининг шундай ёнги — насида жойлашган Набераҳўжа Валихўжаев номидаги кўчасида истиқомат қиладиган бу донишманд инсоннинг илмий фаолиятидаги марказий нуқта эса Алишер Навоий ижодиёти масалаларидир. Ахир бу улуг ижодкор тақдирини она — Ўзбекистон билан боғлайдиган ягона маъво ҳам шу Самарқанди азим — да! У айна ана шу кунларда улкан алломанинг беш ярим асрлик тўйи ташвишлари билан банд. Самарқандда бунёд этиладиган Алишер Навоийнинг уй — музейи, улуг ўзбек шоири қадамжоларига қўйиладиган ёдгорлик лавҳалари, илмий анжуманларда айтиладиган гаплар, туёна мақолалар... Буларни бекаму кўст уддалаш ҳам фарз, ҳам қарз. Ҳазрат Алишер Навоийнинг ҳамиша барҳаёт руҳи олдидаги бурчдорлик туйғуси ҳам олимдан шуни кутади. Яна устоди академик Воҳид Абдуллаевнинг бугун сафда йўқлигини билдирмаслик масъулияти ҳам унинг елкасида. Ахир унинг ўзи «Маҳбуб ул-қулуб»га аталган машғулотида

шогирдларини шунга ундаган, Алишер Навоийнинг қуйидаги байти маъзини чақишга даъват этган эди — да!

**Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқутмиш
ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.***

1979 йилда таниқли навоийшунос олим академик Алибек Рустамовнинг «Навоийнинг бадиий маҳорати» номли салмоқли асари босилиб чиқди. У ўз касбдошига китобини дастхат билан тақдим қиларкан: «Олимларнинг ботири — Ботурхонга», — деб ёзган эди. Бағоят ўринли эътироф. Ботурхон Валихўжаев ўзининг теран тафаккури, чуқур илмий тадқиқотлари билан сафдошу касбдошлари ўртасида обрў — эътибор қозонди. Олтмиш ёш бўсағасида турган олимни нафақат жумҳуриятимизда, балки, унинг сарҳадларидан олисларда ҳам танишади, эътироф этишади. Афғонистонда ўзбек тилида чиқадиган “Юлдуз” рўзномаси ўзининг 1982—1983 йиллардаги йигирма тўрт сониди Ботурхон домланинг Бобур Мирзо ҳақидаги йирик мақоласини чоп этди. Мазкур рўзноманинг таҳрир ҳайъати ўз изохида «ушбу мақола ҳозирча Шўрави Ўзбекистонда Бобур ва унинг асарлари ҳақида ёзилган мақолаларнинг энг тозаси ва энг муфассалидур», — деб ёзади. Мазкур мақола биринчи марта “Ўзбек адабиёти тарихи” китобининг учинчи жилдида (42—88—бетлар) чоп этилган эди.** Афғон адабиётшунослари уни ўқишгач, мақола уларга манзур тушади ва тадқиқот “Юлдуз” рўзномасида пешма — пеш

* Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14 — жилд, “Фан”: Тошкент — 1998, 28 — бет.

**Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 3 жилд. “Фан”, — Тошкент: 1978, 42—88 — бетлар.

нашр этиш учун тавсия қилинади. Ижодкор учун бундан — да юксак мукофот бўлмаса керак. Сохта обрў ва шуҳрат эса чақиннинг ялт — юлтидай гап. Бир лаҳзада пайдо ва гойиб бўлади. Машаққатли меҳнатнинг самараси эса завол билмайди. Ёиллар ўтиши билан унинг қадри янада ёрқинроқ кўрина бошлайди...

Ботурхон домланинг илм оламида қозонган эътибори, тадқиқотлари олган ҳақиқий баҳо ҳам ана ўшандай фидойиликнинг маҳсулидир. Улар мангуликка, боқий шуҳратга дахлдордир. Унинг қаламидан чиққан, зиё заковатидан нур эмган мақолалари адабиётшунослигимиз равнақига муносиб ҳисса бўлиб қўшилган.

Олим илмий қизиқишларининг қамров кўлами кенг, мавзу ва мазмун доираси ғоят теран. У — ўзбек ва форс-тожик адабиётлари тарихи, адабий алоқа ҳамда ўзаро таъсир, бадиий сўз санъатининг назарий муаммолари, айрим адабий жанрлар, адабий-назарий тушунчаларнинг тарихий тараққиётига доир жиддий тадқиқотларнинг муаллифи. У — ўзбек, тожик, рус тилларида мукаммал фикрлайди, равон ёза олади. Ботурхон домла бағри кенг, эзгулик ва маърифат ёғдусига катта ишонч қўйган байналмилалчи олим. Қирқ йилдан ошиқ давр ичида Ботурхон домладан сабоқ оламан. Шундай бўлишига қарамай, ҳар галги учрашув мен учун янги бир дарс бўлиб кўринади. Ҳаяжонли мулоқотимда улкан олим фаолиятининг тоза, ҳали мен илғашга улгурмаганим бир қирраси намоён бўлиб қолади. Улар эса беҳисоб... Уни ҳамиша вазмин, ўйчан, ярим табассумли қиёфада учратаман. Чехрасидан зиё ва инсонийлик нури ёғилади. Олимнинг ҳовлисидаги ишхонаси ортиқча анжом ва ҳашамлардан холи. Ундаги китоб жовонлари ҳам ўта камтарона. Аммо буларнинг барчасига зид равишда бу хонада катта маънавий бойлик мужассам: Нодир қўлёзмалар, тошбосма китоблар, Шарқ халқлари адабиёти буюк сиймоларининг нодир

девоңлари, илмий китоблар, журнал ва тўшамлар... Ботурхон домланинг иш мизидан Алишер Навоий асарлари қанда бўлган кун деярли бўлмайди, десам, сиз бунга ишонинг. Чунки сал кам ярим асрки, у Алишер Навоий ҳақида ўйлайди, ёзади. Олим режаларининг марказида ҳам ўша улуг сиймонинг нуроний қиёфаси туради...

АДАБИЁТСЕВАРЛИК МУҚАДДАС ВОРИСИЙЛИК – МЕВАСИ...

Ботурхон домланинг Алишер Навоийга доир тадқиқотларини бақадри ҳол таҳлил қилмоқчи бўлдим — у, иккиландим. Шундай қилинса, тузук бўлармикин, деган савол менга ором бермади. Узундан—узоқ мулоҳазалардан кейин бир қўнимга келгандай бўлдим. Устознинг босиб ўтган ҳаёт йўли, адабиёт илми оламидаги чеккан заҳматлари хусусида мухтасар бўлса—да фикр юритиш маъқул кўринди. Бундай уринишим Сизни койитмас, азиз китобхон!

Ботурхон домланинг таржимаи ҳоли ўзи сингари оддий. У Самарқанд шаҳрининг фарзанди. Ўн ёшида ўқувчи либосида иккинчи жаҳон урушини пешвоз олди. Унинг қувноқ болалиги ўрнини жиддийят эгаллади. Халқнинг бошига тушган кулфат, очлик, алам ва изтироблар уни ҳам ўз домига тортди. Меҳнат ва ўқишни ёнма—ён олиб боришга тўғри келди. Адабиётнинг сеҳрли олами уни ўзига мафтун қила бошлади. Ботурхон Валихўжаев Самарқанднинг маърифатли хонадонида улғайди. Илк сабоқни падари бузрукворидан олди. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, маърифатпарвар Наберахўжа Валихўжаев ўз тўнғич фарзандидаги салоҳиятни айни вақтида илғади. Ўзида бўлган илмсеварлик ва шеър завқини ўғлига ҳам "юқтира" бошлади. Наберахўжа Валихўжаев

Самарқандда мактаб — маориф равнақини таъмин этишда умрини бағишлаган фидойи инсонлардан эди. У узоқ йиллар давомида билимга чанқоқ талабаларга математика фанидан сабоқ берди. Наберахўжа домла дунёда инқилоб деган машғум тўнтариш содир бўлгунга қадар мадраса ва Абдулқодир Шакурий домла асослаган жадид мактабларида мукаммал саводини чиқаришга улгурган эди. Адабиётдан пухтагина хабардор навқирон йигитда шеър завқи бағоят баланд бўлган. Марказий Осиёда жадидчилик ҳаракати авжига чиққан, миллатни ғафлат уйқусидан бедор қилиш, унга маърифат улашиш, хуллас, маорифчилик туйғуси анъана тусини олган йилларда маънавий шаклланиш жараёнини бошидан кечирган Наберахўжа домла ҳеч иккиланмай зиёпешалик йўлини танлади. Ўзбек ва тожик тилларида қалам юритди, завқли шеърлар ёза бошлади. У шеърларида “Хилъат» тахаллусини қўлади. Унинг замондошлари ҳукмига ҳавола қилинган қалдирғоч тўртликлари 1916 йилга тўғри келади. Хилъат умрининг охиригача шеърят ва сўзшуносликни тарк этмади. Наберахўжа домла Тожикистонда тайёрланган ва Москвада чоп қилинган икки жилдлик «Фарҳанги забони тожики» («Тожик тилининг изоҳли луғати»)нинг фаол муаллифларидан бири эди. Ботурхон домланинг волидаий муҳтарамаси Валихўжаева Ҳафизахон Тўрахўжа қизи (1897 — 1949) ҳам ўз даврининг саводхон аёлларидан бўлган. Шарқнинг мумтоз адабиёти, айниқса, Хожа Шамсуддин Ҳофиз Шерозийнинг дилбар шеърияти унинг жону дили ҳисобланган. Алишер Навоий томонидан “Ринди оламсўз” тарзида улуғланган бу шоирнинг девони ҳамиша Ҳафизахон аянинг ҳамроҳи бўлган эди. Юксак инсоний ва маърифий ишқ улуғланган ўша завқли шеърларни ая катта шавқ билан ўқир, улардан лаззат оларди. Ота ва она табиатидаги бундай ноёб фазилатлар фарзанднинг тафаккур оламида такмилига ета борди. Ботурхон домла

ҳам зиёли бўлди. Инсонни улуғлаш, замондошларига фақат яхшиликни раво кўриш, уларни ардоқлаш, гўзал шарқона одобни яшаш мазмуни деб билиш Ботурхон домлага ота меросдир. Бундай фазилатлар Хилъатда мўл бўлган. У эзгулик уруғини нафақат ўз фарзандлари, балки кўп сонли шогирдлари дилига ҳам жо қилиб кетган. Бутун улар самара бермоқда. Халққа зиё таратган чароғбонни халқи, эли алқади, у яшаган кўчани унинг номи билан аташди...

"Маҳбуб ул — қулуб" асарида аёллар ҳақида мушоҳада юритган Алишер Навоий уларни уч тоифага ажратиб тасниф этади. Ўша тақсимотга кўра энг олий мақомдаги **"Ҳаёт гули"** — **мастура аёлдир**. Насибасига шундай олий мақомдаги аёл рост келган эркакнинг бошига бахт қушининг қўнганидир. Ботурхон домла ҳам бошига "бахт қуши" қўнган эркаклар тоифасидан ҳисобланади. У ўз тақдирини Мулло Аминбойи Шофирконийнинг қизи Ҳадича ая (Вафоева Ҳадича Аминовна) билан боғлаб юксак бахт топди.*

Яқинда Самарқандга қилган сафарим давомида Ботирхон домланинг тавофлари учун мўътабар ҳовлиларига ташриф буюрдим. Мулоқот жараёнида мен учун она қадар азиз бўлиб қолган Ҳадича аяни суҳбатга тортдим: Ярим ҳазил, ярим чин қабилида аяга мурожаат қиларканман, сўрадим:

— Ҳадича ая, Сиз домулламни топганмисиз ёхуд устоз сизни — ми? Бир неча лаҳза сукут сақлаган ая куйидагиларни сўзлаб бердилар:

Маълум бўлишича, уларнинг расмий учрашувлари тўй кечаси, гўшангада содир бўлган экан. Ўшанга қадар улар юзма — юз келган бўлсалар — да, бир — бирларини

*Аминбобо Бухоро вилояти, Шофиркон туманининг эътиборли инсонларидан бўлган. XX асрнинг 30-йилларида тилло олиш номи билан бошланган машғум сиёсат туфайли она тупроғини тарк этиб, Самарқандга кетиб қолган ва ўша ерда ўтроқлашиб қолган. Ҳадича ая эса Самарқандда (1938) туғилган.

шахсан билишмаган. XX асрнинг 50—йилларида Аминбобо Самарқанднинг Чорраҳасида истиқомат қилган. Ўзбекистон Давлат университетининг физика—математика факультетида таҳсил олаётган Хадича ая Университет хиббонидан Роҳистонгача автобусда келиб, у ёғига пиёда кетган. Пинҳона ошиқ Ботурхон домла ва катта ҳаётий тажрибага эга Хилъат учун бу қулай вазият ҳозирлаган. Йигит ўз қайлигини, чойхонада ҳордиқ чиқариб ўтирган қайин ота эса бўлажак келинни "обдон" (каму кўсти йўқ икки йил) ўрганишган. Боз, филология факультетини тугатиш арафасида бўлган Ботурхон домла комсомол йўлланмаси билан диспутлар ўтказиш ва маърузалар (турли мавзуларда) ўқиш баҳонасида жўралари билан математикларнинг "меҳмони" бўлишган. Алқисса, азал котибларининг тақдиридаги битиклари туфайли ўтган аср 60—йилларининг ибтидосида бугун ҳамма ҳавас билан боқадиган Валихўжаевлар оиласига асос солинган.

Ўз жуфти ҳалолига бу қадар самимий назокат билан муомала—муносабатда бўладиган, уни еру кўкка ҳам ишонмай авайлайдиган аёл жуда камдан—кам топилса керак. Ботурхон домла Хадича ая билан икки ўғил (Ферузхўжа ва Фарзодбек), тўрт қизни (Фархунда, Фарида, Фарруха, Фарзона) тарбиялаб вояга етказишди. 1962 йилдан шу муборак хонадоннинг тенг ҳуқуқли аъзосидай бориб—келиб юраман. Номларини тилга олганим фарзандлар менинг кўз ўнгимда улғайди. Оиланинг яшаш жойи жуда фараовон эмас эди, ўшанда. Биз Ботурхон домла билан олди тўсилган пешайвонда ўтириб ишлардик. Бироқ болаларнинг баланд овозда гапиргани, йиғлаб, тўполон қилганини сира эшитган эмасман. Бу ташвишларнинг барчаси Хадича аянинг зиммаларида эди. Ана шундай шароитда ўғил—қизлар улғайди. Бугун уларнинг ҳаммалари олий маълумотли, маърифатпеша мутахассислардир. Фаридабону

Балихўжаева педагогика фанлари номзоди. Ҳеч шубҳа йўқки, яқин йилларда чуғурчуқ набралар сафидан илмпарвар Ботурхонлар вояга етгусидир... Иншооллоҳ, шундай бўлгусидир!...

Ҳар гал Ботурхон домла билан мулоқотда бўлганингда ундаги сўз билан ифодалаш қийин бўлган муомала маданиятини кўриб, дилинг ифтихорга тўлади. Шундай комил инсонга шогирд бўлиш бахти насиб этганлиги учун ҳам тақдирга шукрона айтаман. Илдизи мустаҳкам бўлмаган дарахтнинг умри узоққа бормайди. Бу баҳс талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Инсон табиати ҳам шунга монанд. Асоси мустаҳкам бўлмаган сохта муомала — муносабатнинг миси чиқади. Ботурхон домлада улар табиий, бетакрор, фақат унинг ўзигагина ярашади. Уларнинг заминини мен Хилъатнинг мана бу сатрларида, деб биламан:

Жавоно! Панди пирон ҳалқаи гўши

фаросат кун,

Ба худ одобу меҳнатро сарахбори

муҳаббат кун...

Адаб омўз, назди аҳли дониш сар фуруд овар,

Машав аз саркашони тунду бар хуби

давомат кун.

Жавоне 3-ин насиҳат панд агар гирад ,

бикун таҳсин,

Вагарна, Хилъато, ўро ба нокоми маломат кун.

Донишманд отанинг кўчирганимиз сатрларида ифодаланган бўлиқ панду ҳикматларга амал қилган Ботурхон домла завол кўрмади. Эл — юрт ўртасида обрў — эътибор қозонди. Халқи, ҳамкасблари, шогирдлари назарига тушди. У филология фанлари доктори (1968), профессор (1971), Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси (1978), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), Жаҳон шарқшунослари

жамиятининг аъзоси (1983), Самарқанд Давлат дорилфунуни ўзбек мумтоз адабиёти кафедрасининг мудири (1974 йилдан ҳозирга қадар) каби кўплаб илмий даража, унвон ва лавозимларга сазовор бўлди. Оддий талабаликдан факультет декани ўринбосари, декани, марказ директори, Самарқанд Давлат университети ректорининг маънавий—маърифий ишлар бўйича биринчи ўринбосари рутбасигача кўтарилди. Бундай юксак чўққиларга чиқишнинг ўзи бўлмайди, албатта. Улар ортида фидойилик, катта ва машаққатли меҳнат, сабру бардош ётади. Энг муҳими, Ботурхон домла ўша унвону мартабалар ортидан қувган эмас. Нопоклик, ноҳалоллик, хушомадгўйлик қилгани йўқ. Устознинг ўзи ва хизматлари ҳақида баланд овозда гапирганини эшитган эмасман. Бошқа касбдошлари ҳам худди шундай. Мукофоту унвонлар, лавозимлар эса Ботурхон домлани топиб олган...

Устознинг илм даргоҳидаги фаолиятини саховатли деҳқоннинг танти меҳнатига қиёслагим келади. Ерига пишиқ ва ҳалол меҳнат сарф қилган деҳқоннинг ҳосили мўл бўлади. У бировдан ҳадиксирамайди, ҳеч кимнинг олдида унинг тили қисик эмас. Айримлари тилга олинган ана ўша фазилатлар Ботурхон домлада ортиғи билан мужассам. Илм оламида шуҳрат изидан қувиб, шов—шувларга маҳлиё бўлган олим ҳосил ўрнида қуруқ қоғоз қоралаб, юзи шувит бўлган «деҳқон»га ўхшайди. Сув юзида муаллақ турган кўпикдай ёлғон шуҳратнинг ҳам умри қисқа бўлади... Аслида, фанга фидойиликни қалб эҳтиёжи тарзида қараган, уни қисмат деб билган инсон учун шон—шуҳрат эмас, сарфланган меҳнатнинг илмга қўшган ҳиссаси муҳимдир...

Ботурхон домла шуурида ана шу ақида муқим ўрнашган. У ўзи ва шогирдларига ўта талабчан мураббий. Маромига етмаган ишни хуш кўрмайди. Баъзан шогирдни ишлатишдан кўра, унинг ёзганларини

енгил — елпи таҳрир қилиш осонроқ кўринади. Қирқ йиллик тақдиримдан маълум, илмий тадқиқот бобида Ботурхон домла асло енгил йўлни танлаган эмас. У шогирдларини теран маънавий чиниқтириш йўллариини излайди, уларнинг ютуғидан беҳад қувонади. Мана, сизга Ботурхон домланинг илмий ҳаётидан бир лавҳа: Марҳум Шарафиддин Шарипов домла раҳбарлигида тадқиқот олиб борди. У қисқа умри давомида илм фидойиси эканлигини кўрсата олди. Яхши мақолалар ёзди, мазмунли китоб яратди. ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Республика Адабиёт музейи илмий ходимлари ўртасида эътибор қозонди. Унинг "Лисон ут — тайр"га бағишланган номзодлик рисоласининг муҳокамаси мажлис иштирокчиларида катта таассурот уйғотган. Ўша йиғин иш раҳбарига миннатдорчилик мактуби йўллашга қарор қилган. Зикри ўтган хатда, жумладан, қуйидаги жумлалар ҳам бор: «Совет навоийшунослигига муносиб ҳисса бўлиб қўшилган мазкур ишнинг юқори илмий савияда ёзилиб, муваффақиятли тугалланишида, — деб ёзилади ўша расмий мактубда, бевосита раҳбарлик қилганингиз учун ва шундай истеъдодли шогирдни тайёрлаб унга мураббийлик қилганингиз учун музей илмий Кенгаши номидан Сизга самимий миннатдорчилик билдираман». Музей директори, таниқли навоийшунос олим Ҳамид Сулаймон имзо чеккан айни ташаккурнома раҳматлик Шарафиддиннинг ўзи учун ҳам катта ютуқ ва қувонч эди. Таассуфлар бўлсинки, бу шодиёналар узоққа чўзилмади. Шарафиддин навқирон йигит ёшида хасталиги туфайли бизни тарк этди, дилида тугилган орзулари билан ҳаётдан кўз юмди. Бу жудоликдан устознинг қанчалик изтироб чекканини айтиб адо қилиб бўлмайди...

Инсоннинг табиати тизгинсиз ажиб бир мўъжизага ўхшайди. Уни тайёр қолипларга солишининг

сира иложи йўқ. Чунки ҳар бир шахс ҳаётнинг бош йўлига ўз йўлагидан кириб келади. Яхшими, ёмонми, қатъи назар, ўз пайраҳасини солади, унда изларини муҳрлаб қолдиради, тақдир синовларига дош беради. Умрининг маълум довларида ўзига сарҳисоб беради, янги ҳаракат режаларини тузиб олади. Шу тариқа, умр деган оғир карвон йиллар ва йўллари ола силжиб туради. Олисда турган бир тарам нур доимо уни ўзига даъват этади... Ботурхон домла ҳам ўша эзгулик, илм—маърифат ёдуси сари тинимсиз интилади. Устозни изланиш, янги—янги ниятлар бағрида кўриш эса менга ҳузур бағишлайди. Унинг бундай рафтори гадаги парвоз олдида турган жасур бургут ҳаракатини эслатади. Устоз қалам ва қоғоз билан сирлашади, ёвузликка қарши шафқатсиз жанг очади, адабиётимиз тарихининг хийра саҳифаларига равшанлик киритади, шогирдлари учун янги, ҳали ҳеч ким айтмаган гап топади. Мутолаа, тафаккур уммонида сузиш, топилмаларини ақл тарозусида тортиш, ёзиш—булар Ботурхон домланинг синашта ҳаракат дастури... Унинг ортда қолган изларига разм соларканман, қалбим беҳад ифтихор туйғуларига гарқ бўлади. Устозга ҳавас ва ҳаяжон билан боқаман. Унинг қўша—қўша китоблари саҳифаларида қолган навқирон ёшлигининг зое кетмаганлигига қаноат ҳосил қиламан. қирқ йилга яқин ҳаёт мазмуни шу асарларнинг ўзбеку тожик адабиётшунослиги хазинасига улуш бўлиб қўшилганлиги қувончли ҳолдир, албатта.

Шу ўринда ҳақли бир савол туғилади: Айни зафарлар замирида нима ётади? Жавоб эса аниқ ва ғоят лўнда: Умрни, унинг ҳар бир лаҳзасини қадрлаш, вақтдан ўта унумли фойдаланишнинг санъат даражасига етганлигидир. Ботирхон домла учун асосий икки манзил мажуд: уй ва ишхона. Бу дегани Ботурхон домла маҳалла—куй, қавму қариндош, ёру дўстларнинг маърака—мавлудига қатнашмас экан—да, дегани эмас. Бу боради

устоз жаноби Расули Акрамнинг **"Айтилмаган жойга борма, айтилган жойдан қолма"**, — ҳадиси шарифларига қатъий амал қилади. Бироқ айни масалада ҳам меъёрни эсдан чиқармайди... Яна бир муҳим омилни ҳам таъкидлаш зарур кўринади. Ботурхон домла рўзгор юмушларидан деярли холи. Уларнинг барчасини Хадича ая ўз зиммаларига олган... 1979 йилнинг ёзида, таътил пайтида Самарқандга бордим. Ботурхон домланинг ҳовлиларига кириб, ишлаш учун келганлигимни маълум қилдим. Хадича аянинг олий даражадаги меҳмоннавозликларидан баҳраманд бўлгач, яшаш учун жой топгач, юкларимни олиб кетишимни маълум қилдим. Ўрнимдан туришим билан қатъий қарор эълон қилинди: — Сиз Самарқандга бизнинг ихтиёримизга келгансиз ва шу ерда яшайсиз! Хадича ая ўша заҳотиёқ яшаш жойимни ҳам белгилаб бердилар. Алқисса, мен бир ой ўша табаррук даргоҳда қолиб кетдим. Муҳими, уч маҳалда бағоят дид билан таёрланган таомларга лиқ тўла дастурхон. Ортиқча ҳаракат, овоздан дарак йўқ. Буларнинг барчаси бошида Хадича ая турадилар. Таъкидлаш зарур, бундай муомала — муносабат оила учун қатъий таомилдир. Уларни сунъий равишда "яратиш"нинг иложи йўқ. Ҳамон ўша "қоида" Валихўжаевлар хонадонида ҳукм суради... Буларнинг барча — барчаси учун ўз навбатида Ботурхон домла Хадича аядан осмон қадар миннатдор ва Яратганга беҳад шукроналар айтадилар, ўзларининг қисматларидан розилик нишонаси сифатида **"Мен Шофирконнинг кўрагониман"**,* — дея фахр этадилар...

*Соҳибқирон Амир Темурнинг лақаби. У чингизийлардан Сарой Мулкхонимга уйланиб, шу унвон соҳиби бўлган эди. Шундан сўнг, «кўрагон» темурийларнинг синонимига айланган эди. Ҳатто Улуғбек Мирзо ўзининг жиддий илмий тадқиқотини "Зижжи жадиди Кўрагоний" атаган эди. Сўз — нинг олий даражадаги хонадоннинг куёви маъноси ҳам йўқ эмас...

Шарқ халқлари адабиёти тарихи билан шуғулланишни зиммасига олган тадқиқотчи олдиди жуда кўп талаблар кўндаланг бўлиб туради. Қадимий қўлёзмаларнинг инжиқликларига бардош бериш, тил билиш, ислом ва тасаввуф тарихидан хабардорлик, энг муҳими, ўша саҳифаларга ҳолисона ва юксак меҳр билан қараш, назмий нозикликларни ҳис эта олиш... Ана ўша талаблар тақозосига кўра Ботурхон домланинг илмий фаолиятига назар ташланса, ижобий жавобларнинг қаторлашиб келиши намоён бўлади. Айтиш жоиз, устоздаги бу ноёб фазилат илмий жамоатчилик томонидан ҳам тан олинган....

Орадан ўтган йиллар давомида Ботурхон домланинг ибратли инсоний фазилатлари, илм оламидаги ютуқлари ҳақида қизғин муҳокама—мулоҳаза юритувчи бир қатор қизиқарли мақолалар эълон қилинди. Олимнинг таржимаи ҳоли, асарларига доир маълумотлар Ўзбекистон ва Тожикистонда чоп этилган қомуслардан ўрин олди.* Олимнинг эллик йиллик тўйи муносабати билан эълон қилинган мақолалардан бирида ўқиймиз: “Ҳамиша тадқиқот иштиёқида ёниб, янгилик илинжида изланиш Б. Валихўжаевни адабий манбалар, ҳодисаларни Ўрта ва Яқин Шарқ адабиётининг умумий контексти билан узвийликда қараш, ҳам матншунослик, ҳам адабий—тарихий йўналиш ва ўзаро алоқа масалаларини чамбарчас боғлиқликда ўрганиш сари етаклади. Форс, араб, француз тилларини яхши билган олим совет ва чет эл тадқиқотчилари яратган ишлардан бохабар ҳолда жаҳон адабиётшунослиги талабларидан келиб чиқиб, қиёсий мулоҳаза юритиш заминиди сўз санъатининг ички хоссаларини очиб кўрсатишга

*Ўзбек совет энциклопедияси. 2-жилд. Тошкент, 1972, 601-бет;
Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 1. Душанбе, 1978, сах. 579;
Энциклопедия адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди I. Душанбе.
1988, сах. 317.

муваффақ бўлади».* Аслида, Ботурхон домлага ҳалол обрў — эътибор келтирган, уни илмий жамоатчиликка танитган асосий омиллар ҳам ана ўшалардир. Хизмат тақозосига кўра, Кобул дорилфунуни профессори Жалолиддин Сиддиқ билан суҳбат қуришга, унга Бухоро обидаларини кўрсатишга тўғри келди. Гап илмий маҳсул ҳақида кетганда, меҳмон бир йилда икки юз элликтагача иш чоп эттиражагини айтди. Рости, мен жуда ҳайратга тушдим. Учрашувларимиздан бирида буни Ботурхон домлага айтдим. У киши мийиғида кулиб қўйди. Илмий ишда сонга маҳлиёлик, маромига етмаган ҳар бир нарсани ўқувчи ҳукмига ҳавола қилиш яхши оқибатларга олиб келмаслиги тайин. Маҳсулдорлик сифат ва савия эгизак келган жойдагина фаннинг маълум тармоғи ундан наф кўриши мумкин. Ботурхон домланинг шуурида қатъий ўрнашган фикр ана шундай ва у ҳамиша бунга қатъий амал қилиб келади. Шунинг учун ҳам олим бисотида ҳайратангиз даражада кўп босилган ишлар деярли кўзга ташланмайди. Унинг салкам қирқ йиллик илмий фаолияти сарҳисоб қилинадиган бўлса, 180 дан зиёдроқ илмий ва 200 дан ортиқ илмий — оммабоп мақолаларни кўрсатиш мумкин. **“Профессор Б. Валихўжаев тадқиқотларининг диққатни жалб қиладиган томони шундаки,** — ёзади тожик адабиётшуноси, филология фанлари доктори Раҳим Мусулмонқулов, — **у киши у ёки бу шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида фикр юритганда ҳамиша адабиётнинг умумназарий масалаларини диққат марказида тутадилар. Адабиётшуносликнинг уч таркибий қисми — адабиёт тарихи, адабий танқид, адабиёт назарияси — талабларини бир жойда жамлаб, ягона мақсад сари йўналтирадилар. Бу жиҳатдан у кишининг Сайфий**

*Комилов Н., Воҳидов Р. Саодатнинг калити. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1982 йил 2 апрель.

Бухорий ва Бобурга доир илмий ишлари катта қиммат касб этади".*

Ботурхон домланинг жумҳурият матбуотидаги қалдирғоч мақоласи 1953 йилда босилган. Олим гарчи бугун мумтоз адабиёт тарихи мутахассиси сифатида танилган бўлса — да, унинг катта майдондаги биринчи қадами Абдулла Қаҳҳор ижодиётига тегишли эди. 1954 йилда «Шарқ юлдузи» ойномасида босилган мақоласида озар адиби Самад Вурғун адабий фаолияти ҳақида баҳс этади. Мазкур дадилларни келтиришдан мақсад рўйхатни бойитиш эмас, балки олим қизиқишлари доираси ҳақида мушоҳада юритиш, ўша мазмундор асарларининг байналмилал моҳиятини таъкидлашдир. Тадқиқотчи ҳамон тожик, ўзбек, рус тилларида, озар, форс—тожик, туркман адабиётлари хусусида, уларнинг ўзбек адабиёти билан қардошлик алоқалари борасида донишмандлик билан касбдош — ларига манзур мақолалар ёзиб келмоқда. Бир сўз билан айтганда, Ботурхон домла биродарлигимиз саҳифаларини янада нурлантиришга ҳисса қўшаётир. Шу ўринда яна бир гапни айтмоқчи эдим. Маълумки, адабиётшунослигимизда илмий ёхуд бадиий асарларни уларда кўтарилган бош мавзуларга кўра гуруҳлаштириш расм бўлган. Шу маънода Ботурхон домла қаламидан чиққан асарларни ҳам ўзбек, тожик — форс адабиёти тарихи, адабий алоқалар, бадиий сўз санъатининг назарий масалалари ҳамда ҳозирги ўзбек ва тожик адабиётларига доир илмий ишлар тарзида тасниф этиш мумкин. Аммо мазкур таснифнинг масала моҳиятини етарли даражада очиб беролмаслигини эсда тутмоқ лозим. Чунки шундай мақола ёхуд тадқиқотлар учрайдики, уларда биз юқорида санаганимиз нисбий

****Раҳим Мусулмонқулов. Суханшиноси олиҳиммат.**

“Ҳақиқати Ўзбекистон”, 12 январӣ соли 1990

таснифдаги йўналишларнинг барчаси бирдай акс этган бўлиши ҳам мумкин.

Бадий асар сингари илмий иш ҳам ўз муаллифининг фарзанди қаторида туради. Ўша илмий тадқиқотлар ўзини дунёга келтирган ижодкор руҳи, ақлу заковати, тафаккуридан озиқланади. Айни бунёдкор қалбнинг тафтидан ҳарорат олади. Алқисса, муаллифнинг нимага қодир эканлиги унинг ёзганларида намоён бўлади. Шу маънода Ботурхон домла илмий асарларида закий, тафаккур олами кенг ва қамровли, чуқур мулоҳазали, шарқона одоби юксак ва ўта андишали комил инсон сиймоси ёрқин кўзга ташланади.

Айтилганлар нуқтаи назаридан унинг «**XV–XIX асрлар ўзбек адабий–танқидий қарашлари тарихидан**» сарлавҳали йирик илмий тадқиқоти катта аҳамият касб этади.* Тан олмоқ даркор, мазкур асар ўз муаллифини илмий–адабий жамоатчиликка янада кенгроқ таништирди. Фаннинг чинакам фидойиси, эътирофга молик салоҳият эгаси эканлигини намойиш қилди. Тадқиқот яхлит, яқунланган, бўлиқ хулосаларга бойлиги билан ҳам диққатни тортади. Унинг ўқувчи назарига тушадиган яна бир нуқтаси китобхонга тақдим этилган илмий умумлашмаларининг етарли адабий парча ва маълумотлар билан далилланишидир. Олим юзлаб нодир қўлёзма манбаларга мурожаат этади, сарғайган саҳифалар бағридан маънавий жавоҳир дурдоналарини излайди, уларни топади, сайқаллаб ўқувчиларига туҳфа этади. Илмий рисолада фазилатлар роят сероб. Уларнинг ҳаммасини илғаш, ўшалар ҳақида батафсил мулоҳаза юритиш имкондан ташқари, албатта. Бироқ мазкур китобда, умуман, олимнинг илмий бисоти ўртасидан бош қон томиридек ўтиб турадиган ўзига

*Б.Валихўжаев. XV–XIX асрлар ўзбек адабий–танқидий қарашлари тарихидан. «Ўзбек шеърляти ва адабиёшунослиги тарихидан» СамДУ Асарлари, 138–нашр, Самарқанд,–1964, 16–159–бетлар.

хосликни айтмай иложим йўқ. Ботурхон домланинг илмий кузатишларида ҳалоллик, холисона ва бегараз мушоҳада юритиш майли бағоят баланд туради. Олимнинг қайси бир мақоласини қўлга олманг, унда таҳлилга тортилган мавзунинг ўрганилиши тарихига мурожаат қилинганлигининг шоҳиди бўласиз. Тадқиқотчи ўтмишдошлари томонидан муайян мавзуда амалга оширилган ишларни эринмай йиғади. Уларни синчковлик билан ўрғанади, тасниф этади, ютуқ ва нуқсонларини илмий одоб доирасида айтади. Бундай мураккаб таҳлил жараёнининг илм учун, фаннинг муайян тармоғи учун қиммати нимада? Савол ўринли. Эслатилган ўрганиш услубининг қиммати эса фаннинг маълум тармоғи учун кам эмас. Ўша воситалар туфайли ўтмишдошлар томонидан амалга оширилган илмий тадқиқотларда ҳал этилган масалалар занжирининг ойдинлаштирилишини кўрсатиш билан бирга, ёритилиши зарур бўлган муаммоларни ҳам ўртага кўндаланг қилиб қўяди. Яна, маълум миқдорда мақоладан мақолага кўчиб юрувчи қарашлар, хулоса ва мулоҳазаларнинг йўлини тўсиш имконияти туғилади. Шунингдек, адабиётшунослик оламида ўзаро ҳурмат, авлодлараро тарафайн самимият туйғусини шакллантириш, ҳар бир тадқиқотчига у ёки бу мавзунинг ёритиш бобида сарфлаган хизматига яраша тош қўйиш имконини ҳозирлайди. Надоматлар бўлсинким, кейинги йилларда бундай ҳалол услуб «қизил китоб»дан жой олиш арафасида турибди. Шунинг оқибатида бўлса керак, қатор рисола ва илмий мақолаларда ўша адолатли йўлга амал қилиш кўзга ташланмайди. У ёки бу мавзуга доир олдин фикр билдирган тадқиқотчилар хизматини муносиб тақдирлаш, ўшалар ҳурматини жойига қўйишдан кўра, у ёки бу масала таҳлил ҳамда ечимида кашшофликни даъво қилиш қабарикроқ кўзга ташланмоқда. Ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида, жумладан,

инсоният тақдири, шунингдек, турмушида ҳам ворисийлик, авлодлараро узвийлик, давомлилик ҳалқаси амал қилади. Бундай анъана адабиёт ва адабиётшунослик учун ҳам бегона эмас. Йиллар давомида тўпланган ўшандай муқаддас тажрибаларни асраш, уларни адабиётшуносларнинг янги — янги авлоди табиатига сингдириш ўз касбига меҳр қўйган, уни қисмат билган ва соҳа билан мутгасил шуғуланувчи холис ниятли тадқиқотчилар зиммасидаги юксак ихтисосий бурчдир. Биз адабиётшуносликда шунга эришсак, нафосат ҳақидаги шариф илмда одиллик тамойиллари тантана қилади, фандаги шов-шувга маҳлиёлик, такаббурликнинг пайи қирқилади. Адабиётшунослик илми эса бундан фақат наф кўради. Айтилганларни рўёбга чиқариш учун Ботурхон домла ва унинг тенгдошларида йиғилган бой илмий — ижодий тажриба сабоқлари асқотади...

КИТОБ — ОФТОБДАН УЗИЛГАН БИР ТАРАМ ЁҒДУ...

«XV–XIX асрлар ўзбек адабий–танқидий қарашлари тарихидан» асарида адабиётнинг ўзак назарий масалаларига доир талайгина қарашлар илк бор қаламга олинади ва ҳал этилади. Жумладан, беш асрлик Шарқ халқлари адабиёти тарихида адабий — танқидий қарашлар тараққиётининг ички қонуниятлари ҳисобга олинган ҳолда тегишли босқичларга ажратилади. Муаллифнинг адабий — танқидий қарашларнинг ифодаланиши "жанр"ларига доир илмий хулосалари фоят мароқли. Аввало улар **"фахрия", "ички лирик парчалар"**, **"илми одобга доир асарлар"**, **"тазкиралар"**. **"маноқиб–ҳолотлар"**, **"таржималар ва солиштирма матн"**, **"дебоча"**, **"журнал ва газеталарда босилган мақолалар"** тарзида тасниф этилади. Асарда

ҳар бир "жанр"нинг назарий ва амалий жиҳатдан етарли асослаб берилиши унинг илмий моҳиятини оширган. Ишда муаллифнинг тафаккур майдони кенг. Тадқиқотчи халқ оғзаки ижоди хазинаси, кўп сонли ёзма манбалар, XIX асрнинг иккинчи ярмидан нашр қилина бошланган тўплам, журнал ва рўзномалар бағрида яширин ётган далилларга мурожаат қилади. Шу йўсинда тадқиқотда кенг қамровли адабий ҳужжатлар йиғилади. Иш саҳифаларидан муаллифнинг омилкорлиги, адабий — назарий маълумотларни қўллашда меъёрни ҳамиша диққат марказида тутишга интилиши яққол сезилиб туради. Рисоланинг илмий фазилатини оширган омиллардан яна бири сифатида чоғиштирма, қиёсий — муқоёсавий таҳлилга урғу берилишини кўрсатиш мумкин. Муаллиф ўз назарий қарашларини етарлича асослаш мақсадида форс — тожик, озарбойжон ва яна қатор бошқа қардош халқлар адабиётлари маълумотларига мурожаат этади, бой адабий парча ва далиллар йиғади, уларни қиёсий ўрганади. Адабий маълумотлар юзлашган, ақл мезони мувозанатини йўқотмаган саҳифаларда ўртага ташланган хулосалар шубҳага ўрин қолдирмайди. Асарда ёрқин кўринадиган фазилатлардан яна бири сирасига Алишер Навоий даҳосига юксак муҳаббатнинг балқиб туришини киритмасликнинг имкони йўқ...

Ботурхон домланинг мурғак қалбига Алишер Навоий маънавий меросига бўлган улуғ садоқат Хилъатнинг шеърий қироатлари орқали сингган. Бу гапни Шарқ шеърияти, қадимий қўлёзмаларга баланд ихлос ҳақида ҳам айтиш мумкин. Чунки шоир халқининг бисотидаги энг катта бойлик китобдан бошқа яна нима ҳам бўлиши мумкин!? Хилъат хазинасида ҳам ана шундай дурдоналар, нодир қўлёзма китоблар талайгина бор эди. Улар ота мероси сифатида Ботурхон домлада қолди. "Зар қадрига заргар етади", — дейди донишманд аждодларимиз. Хилъатнинг бахти ва заковати шундаки,

у тўнғич ўғли дилида ўша ноёб асарларга бўлган чексиз иштиёқни, адабиётсеварлик завқини пайдо қила олди. Фарзанд камолини кўриш, унинг докторлик диссертацияси ҳимояси ҳақидаги хабарни эшитиш шарафи отага насиб этди...

Зеро, падари бузрукворнинг ҳаётдан, фарзандлар истиқболидан катта умидворлиги ҳам ўша баркамолликни кўриш эди. Қаранг, у бу улуг орзуни некбинлик билан оҳорли мисраларида қуйидагича акс эттириб қолдирган эди:

**Нав жавоно, қоматат сарви хиромон бинамат,
Дониш омўзи фунуну аҳли ирфон бинамат.
Хилъато, ҳиммат насиби нав жавонон фатҳ бод,
Беш аз ин маъмуртар ин мулки даврон бинамат...**

Ботурхон домла Алишер Навоий асарларини араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзувида ўқиб саводини чиқарган. Унинг иш мизиди ҳамон сарғайган саҳифалар, биз унутишга улгурган ёзувдаги китоблар саф тортиб туради. Олимнинг яна бир бебаҳо хазинаси бор. Бу ҳазрат Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат дорилфунуни кутубхонасининг Шарқ қўлёзмалари бўлимидир. Ботурхон домла бу маънавий мулкнинг оталигини жамоатчилик асосида ўз зиммасига олган. Уни янада бойитиш, мавжуд қўлёзмаларни авайлаб асраш, уларни рақамлардаги кўрсаткичини тузиш ва нашр эттириш ҳам фидойи олим ўҳдасидадир. Бу даргоҳдаги анчагина кўҳна китобларни Алишер Навоийнинг асарлари ташкил этади. Уларнинг меҳригиёси зукко олимни ҳамиша ўзига чорлайди, унга зарофат бағишлайди. "Қарс икки қўлдан чиқади", — башорат қилади улуг аждодларимиз. Ҳақ гап. Кўҳна китобларнинг тинимсиз мутолааси ўзининг ижобий самарасини кўрсатди: Ботурхон домланинг "теша тегмаган" дилбар ва тоза гапи бор талай мақолалари

талабчан мухлислари қўлига тегди. Яна, олим нима иншо этган бўлса, унинг ёзишмалари мағз — мағзида Алишер Навоийнинг уйғоқ руҳи кезиб юради. Таҳлил этилаётган рисола мисолида ҳам шу фикр далилини яққол кўришимиз мумкин. Асарда халқимизнинг неча юз йиллар давомида бунёд этилган бой адабий — танқидий қарашлари равнақида Алишер Навоий фаолияти ва унинг даври алоҳида босқич сифатида ажратилган. Муаллиф бу борада тўла ҳақли. Чунки Алишер Навоий ўзининг серқирра ижодиёти билан ўзбек адабиётини шундай бир юксакликка кўтардики, ҳамон ўша чўққи ижодкорларимизнинг орзу ва интилиш нуқтаси бўлиб келади. Модомики, Алишер Навоий сарварларидан бири бўлган XV аср адабий муҳити гавжум бўлган экан, ўша босқичда бадиий сўз санъати, унинг ўзига хос қонуниятлари, аруз, қофия, илми саноеъ, айрим жанрларга доир қарашлардан иборат махсус рисоаларнинг ёзилганлиги табиий ҳолдир. Олим ўз асарлари билан ана шу илмий ҳақиқатни янада равшанлаштиришга муносиб ҳисса қўшди. Тадқиқотда Алишер Навоийнинг адабий — танқидий қарашлари “Бадиий сўзнинг ижтимоий вазифаси, мазмуни ва шакли тўғрисида Навоийнинг мулоҳазалари”, “Навоий ва адабий мерос масаласи”, “Алишер Навоий ва замондошлари”, “Мажолис ун-нафоис”да шоирнинг ижодий ва ахлоқий қиёфаси “, “Мажолис ун-нафоис”да бадиий маҳорат масаласи” каби мавзуларга бўлиб ўрганилади.* Ҳар бир масалага доир талқинлардан кейин ўртага қўйилган ва атрофлича таҳлил этилган адабий маълумотлар табиатига мос мантиқий пишиқ хулосаларга келинади.

*Маълумки, 1959 йилда «Фан» нашриётида таниқли навоийшунос олим А.Ҳайитметовнинг “Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари” китоби босилган. Б. Валихўжаев ўз ишида бу китобни қайд этган, муносабат билдирган ва ундан соқит қолган масалаларни санаганимиз сарлавҳалар остида ўз асарининг 57-103-бетларида ёритган.

Ботурхон домла ўз ифода услубини шакллантириб олган тадқиқотчи. Унинг илмий мақолалари ва китобларини кузатиб борувчи ўқувчи бун юракдан ҳис этади. Олимнинг фикрлари ва ёзиш услубида рус шарқшунослик мактаби сабоқларининг чуқур из қолдирганини сезиш қийин эмас. Айтилганларни фикр баёнида академизмга риоя қилишда, ҳал этилиши лозим бўлган масалаларнинг атрофлича ёритишда, хулосаларни кўламли ва мантиқий асослашда, юқорида таъкид этилганидай ўзига қадар бунёдга келган ишларни қадрлаш ва назокат билан мунозарага кириша олишда равшан кўришимиз мумкин. Булар Ботурхон домланинг ишларида сокинлик, ётиғи билан ўз фикрини айтиш, ортиқча дабдабадан сақланиш имконини берган. Айни фазилатлар унга ҳалол қадр — қиммат, касбдош ва сафдошлар даврасида обрў — эътибор келтирди...

Олим шаънига менинг тарафимдан айтилган мақтов гаплари бир ёқлама хулосага олиб келмаслиги лозим. Аввало айтиш жоиз, Ботурхон домладай адабиёт ҳақидаги илм билан шуғулланиш эҳтиёж фарзандига айланган олимлар учун мақтов шарт эмас. Чунки улар ҳар қандай мадҳиялардан анча баланд туради. Устозни яқиндан танийдиган, биладиган касбдош, шогирд ва ўқувчилари бунга тўла қаноат ҳосил қилишади. Иккинчидан, мен ҳам устозни илоҳийлаштириш, қуруқ мақташ фикридан анча йироқман. Олимнинг тадқиқотларида ютуқлар қаторида айрим нуқсонларнинг борлигини айтмаслик ҳам адолатдан бўлмайди. Жумладан, «XV–XIX асрлар ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан» асари ҳам ўшандай "курмак"лардан холи эмас. Масалан, ишда қўлланилган сарлавҳалар бир мунча тўзилиб кетган. Уларда айни бир сўзнинг икки, ҳатто уч марта такрорланиши ҳолларини учратамиз. Рисола саҳифаларида баъзан фикрлар такрори кўзга ташланади. Шахс ва асарлар номини

санашда меъёр мувозанатдан чиқиб қолган бетлар борлиги сезилади. Олимнинг айрим назарий хулосалари билан баҳслашиш мумкин. Ботурхон домлада мазкур асарни таҳрир ва мукаммал нусхада нашрга тайёрлаш режаси кўпдан бери мавжуд. Айни жабҳада ижодий иш бошланган. Умид қиламизки, муаллиф ҳозирги нашрда кўзга ташланадиган бундай жузъий нуқсонларни бартараф қилиш билан кўп сонли мухлисларини хушнуд этади...*

XX асрнинг 70—йилларида жумҳуриятимиз катта шодиёнанинг шоҳиди бўлди. Аниқроғи, улутантаналарга туйбошилиқ қилди. Илму маърифат, санъат ва маданият маскани, не—не алломаларнинг юрти — жаннатмакон Самарқанднинг 2500 йиллиги кенг нишонланди. Шу воқеа сабаб бўлди—ю, ниҳоятда кўп хайрли ишлар амалга оширилди. Кўплаб мазмундор, ажойиб асарлар яратилди. Она Самарқанд бағрида пинҳон маънавий маъданларнинг эшиги очилди. «Асрлар нафаси» ("Асрлар уфури" ҳам дейиш мумкин)асари ҳам ўша улкан тўйга тўёна сифатида яратилди. Рус тилида бунёд этилган мазкур тадқиқот ўқувчилар томонидан самимий пешвоз олинди. Муҳташам Самарқанднинг шодиёналарига ташриф буюрган меҳмонларга бўлиқ мазмунли асар тўхфа этилди. Ботурхон Валихўжаев мазкур асарни устози академик В. Абдуллаев билан ҳамкорликда яратди.** Китоб беш қисмдан таркиб топган. Унинг таянч ғоясини

* Менинг сидқан қилган муножотларим ижобатга ўтди. Ботурхон домланинг ўша асари мутлақо янги таҳрирда, каттагина ададда (беш минг нусха) босилиб чиқди ва ундаги мен айримларини қайд қилганим нуқсонлар ҳам бартараф қилинган. Қаранг: Ботурхон Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X—XIX асрлар. Тошкент. "Ўзбекитон", — 1993, 191 бет.

** Абдуллаев В. А, Валиходжаев Б. Н. Дыхание веков (Этюды о науке и литературе дореволюционного Самарканда). Самарканд, 1970.

Самарқанд кўҳна Машриқнинг қадимий маданий— адабий маркази сифатида жаҳон афкор оммасининг эътиборида бўлган ва не—не умумбашарий шуҳрат соҳиби бўлган алломаларнинг бешигини тебратган, деган етарли асосини топган илмий хулоса ташкил қилади. Китоб саҳифаларида муаллифларнинг зийрак тадқиқотчи мақомидаги топқирлиги ўзини кўрсатади. Асарда юзлаб донишманд самарқандликларнинг табаррук номи тирилтирилган. Олимлар тарих, адабиёт, тил, мусиқа ва санъатнинг яна қатор йўналишлари синчков тадқиқотчилари учун кенг илмий изланишлар майдонини очиб беришган. «Асрлар нафаси»нинг келажакда яратилиши муқаррар бўлган жуда кўплаб илмий тадқиқотларга хамиртуруш бўлиши ҳар қандай шак—шубҳадан холидир. «Асрлар нафаси»да кўзга яққол ташланадиган яна бир нуқтани алоҳида урғу билан айтмоқ даркор. Асар икки забардаст навоийшунос олимнинг қаламидан дунёга келган. Шундай экан, унда улуғ ўзбек шоири ижодиётининг четлаб ўтилиши мумкин—ми?— деган савол туғилади. Йўқ, албатта. Дарвоқе, шундай. Устоз ва шогирд ҳазрат Алишер Навоий ҳақида, айниқса, унинг Самарқанддаги фаолияти хусусида (94—114—бетлар) мароқ билан қалам юритганлар. Китобнинг улуғ ўзбек шоирига бағишланган саҳифаларининг иккинчи қисмида Самарқандда навоийшунослик ва бу хайрли иш билан шуғулланган олимлар ҳақида баҳс этилади. «Асрлар нафаси»да рўйхати берилган олиму шуаро, мударрису муаррих, мусиқа илми сардафтарию санъат фидойилари аксариятининг Алишер Навоий тақдири билан у ёки бу даражада алоқадорлиги бор. Хуллас, мазкур асарда ҳам улуғ Алишер Навоийнинг уйғоқ руҳи кезиб юради...

Мазмунли китоб офтобдан узилиб тушган бир тарам ёғдуга ўхшайди. Қуёш нури башарият йўлини мунаввар этса, яхши китоб ҳазрати инсон қалбида маърифат машъалини ёқади, унинг онги, шуури ва

тафаккурига ноёб жавоҳирот, эзгулик, поклик туйғуларини олиб киради ва уни истиқболга ундайди. Ҳассос тадқиқотчи Ботурхон домланинг «Ўзбек эпик поэзияси тарихидан» асари ўшандай гўзал фазилатли китоблар сирасига киради ва у кўп сонли ўқувчилар диққатини ўзига жалб этади.* Мазкур рисола олимнинг узоқ йиллар давомида олиб борган машаққатли илмий кузатишларининг ҳосиласидир.

Шунинг учун «Ўзбек эпик поэзияси тарихидан» китобхон қалбида янги олам кашф этади, унинг тафаккурини талай янги билим дурдоналари билан бойитади. Шарқ халқлари адабиёти тарихида маснавийчиликнинг шаклланиши ҳамда ривож тўғрисидаги тасаввури уфқларини кенгайтиради, тиниқлаштиради. Ботурхон домланинг «**Мирӣй ва унинг замондошлари**», «**Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт**», «**Навоӣй ижоди-илҳом манбаи**» каби ҳаммуаллифликда яратилган китоблари ҳам адабиётшунослигимиз хазинасига қўшилган бебаҳо дурдоналардир...

Сўз ва сўзшунослик — олий неъмат. Уни ҳунар даражасига кўтара олган инсон эса улўғдир. Зеро, ҳазрат Навоӣй ҳам бу ноёб фазилатни юксак ардоқлаганлар:

Маъдани инсон гуҳари сўз дурур,
Гулшани одам самари сўз дурур .
Сўз била нафъ ўлмаса эл пешаси,
Яхши керак кўнгулда андешаси.

Мумтоз шеършуносликда лаҳзалик ҳиссиёт маҳсули ҳисобланган назмий яратмаларда нима устун туриши лозим? Мазмун — ми ёхуд бадий унсурлар? Айни баҳсда ҳамон бир хил қатъий фикрга келинган

*Б. Валихўжаев. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. «Фан».
— Тошкент: 1974.

эмас. Алишер Навоий эса шеърда бадий унсурлар билан бирга теран мазмуннинг бўлиши тарафдоридир. Жумладан, иқтибос олинган юқоридаги парчада ҳам ўшандай қараш ҳукмрон. Дарҳақиқат, жавҳари йўқ сўздан не фойда? Қуруқ пардоздан иборат сўзлар тизмаси кимга манзур бўлиши мумкин? Модомики, сўз гавҳар экан, у инсониятга наф келтириши, унинг умр йўлини нурлантириб туриши, уни жасоратга бошлаши шарт. Ботурхон домла ўзини ана шу йўлда ҳамиша камарбаста деб билади. Эли, адабиётига, умуман, маънавиятга манфаати тегадиган асарлар яратиш орзуси эса уни юксак уфқларга чорлайди...

Рисолада қўлга киритилган улкан ижобий фазилатлар замирида катта ижодий заҳмат ётади. Унинг ҳар бир сатри қўлғезмалар устида тўкилган кўз нури, саҳифалар қаватларида қолган соч толалари, қалб қўри, бой берилган дунёвий ҳаловатнинг самарасидир. Қанчадан — қанча тунлар тонг ортида қолиб кетган. Шеър завқи оғушида ғарқ Ботурхон домла уларни пайқамай, шом қоронғулигини унутиб, шогирдлари — талабалар ҳузурига ошиққан, уларга катта завқу шавқ ила дарс айтган. Китоб саҳифалари ўз муаллифининг юксак сабру бардоши, теран тафаккур қутбларининг миқёси, заковат ва донишмандлиги, Шарқ халқлари адабиётига бўлган баланд ихлос — иштиёқининг ғоят кўламдорлигидан сўзлайди. Илмда эринчоқлик у билан машғул одамга омад келтирмайди. Масалаларга юзаки қараш панд беради, ғаразли нуқтаи назар эса тадқиқотчини таназзулга бошлайди. Ботурхон домла ижодий иш учун ўтирганда ана шуларни ҳамиша кўз ўнгида тутати, уларга чап беради. Шунинг учун унинг ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилинган рисоласининг мағзи бўлиқ. Унда жалб қилинган адабий маълумотлар, шеърий парчалар таҳлилида асослаш санъати баланд. Ана ўшаларга таянган муаллиф холисона мушоҳада юритади. Илмий фаолиятда фақат шундай йўл

тутилгандагина муваффақият қозониш, фанда ҳали атрофлича ҳал этилмаган мураккаб мавзуларни давр талаблари даражасида ёритишнинг йўли очилади...

«...Ўзбек эпик поэзиясининг жанр хусусиятлари ва уларнинг адабий-эстетик талаблар асосида ўзгариши, эпик поэзия тараққиётининг этаплари, унинг туркий, форс-тожик, ҳинд, араб халқлари ёзма адабиёти ҳамда халқ оғзаки ижоди билан муносабати, эпик поэзия тараққиётидаги идеологик кураш каби масалалар...» чиндан ҳам адабиётшунослигимиз олдида ҳал этилиши лозим бўлиб турган гоят долзарб масалалардан саналар эди. * Кўчирганимиз иқтибосдаги кичик бир ишора билан Ботурхон домла адабиёт ва адабиётшуносликнинг мафкуравий моҳиятига алоҳида урғуни қаратади. Адабиётшунослик адабиётнинг ўзи сингари мафкуравий кураш майдони ҳисобланади. Тадқиқотчи ана ўша нозик нуқтани ҳамиша диққат марказида тутмоғи лозим. Ботурхон домланинг тадқиқоти мавжуд ана шу кемтикликни тўлдиради ҳамда ўзбек адабиётшунослигини янги ва мазмундор йирик рисола билан бойитди.

Рисолада адабиётшунослигимиз олдида кўндаланг бўлиб турган жуда кўп муаммолар назарий жиҳатдан ҳал этиб берилади. Унинг мундарижаси ниҳоятда бой. Ёки муаллифининг юқорида кўчирилган иқтибосда айтилган ўз таъкиди доирасидан анча четга чиқади. Ботурхон домла қўлёзма манбаларга жуда ўч тадқиқотчи. Яъни тайёр маълумотлар, ишлатилган далилларга таяниб иш кўриш унинг феълу атвори, табиати учун мутлақо ётдир. У қардошлар, шунингдек, жаҳон шарқшунослиги тажрибаларига таяниб иш кўриш, мулоҳаза, муҳокама юритишни ёқтиради. Ботурхон домланинг тинимсиз изланишлари, тараддуллари негизида ана ўша ҳақиқат ётади. Олимнинг илмий ишларида ҳаволалар жуда

*Ўша китоб. 5—бет.

кўп. Кимлар учун бу нуқсон бўлиб кўринар, аммо мен бундай услубий жилони илмий ҳалоллик, касбдошларига ҳурмат ва мавзуга теран муносабатда бўлиш, деб биламан. Таҳлил этилаётган рисолада бундай фазилатлар беқиёс кўпдир...

"Ўзбек эпик поэзияси тарихидан" китоби **"Кириш"** ва **"Хотима"**дан ташқари уч катта бўлимдан ташкил топади. Унинг **"Ўзбек эпик поэзияси тараққиётининг асосий хусусиятлари"** ва **"XIX аср ўзбек эпик поэзиясида традиция ва новаторлик масалалари"** бўлимлари назарий мушоҳадаларга сероблиги, илмий қамров кўламининг кенглиги ва чуқурлиги билан диққатни тортади. Мазкур икки бўлим ўз навбатида яна кичик бобчаларга ажратилади. Бундай тақсимот асар табиатидан келиб чиқади. **"Юсуф ва Зулайхо"** темасидаги асарлар ва Олим Девонанинг **"Равзаи асрор"поэмаси"** деб номланган бўлимда Шарқ халқлари адабиётида маснавийчиликнинг шаклланиш ҳамда ривож тарихига тегишли қатор муҳим масалалар муайян ишоралар ва улар томонидан яратилган йирик ҳажмли дostonлар мисолида теран илмий таҳлилга тортилади. Муаллиф бой адабий маълумотлар кафиллигида етарли асосланган ва пишиқ илмий хулосаларга келади. Масалан, китобнинг биринчи бўлимида дoston жанрининг пайдо бўлиши тарихи, шаклланиши жараёни, тарихий тараққиёти босқичлари, даврлаштирилиши, хос хусусиятлари, ғоявий йўналиши ва мавзуга доир таснифи, айрим маснавийларнинг номланиши каби қатор масалалар ўртага қўйилади. Олим ана шу муаммоларни ҳал этишда туркий, форс — тожик, ҳинд, араб адабиётларидан олинган адабий далилларга таянади. Ўртага қўйилган мавзуларни ёритиш, унинг хийра жиҳатларини ойдинлаштириш мақсадида муаллиф туркий халқларнинг энг қадимги ёзма ёдгорликларига ҳам мурожаат этади. Тадқиқот майдонининг бундай кенг тутилиши, туркий халқлар ва

бошқа минтақалардаги адабий маълумотларга мурожаат қилиш асосида (қийёсий — типологиик йўсинда) муҳокама юритиш ва тегишли илмий хулосалар чиқариш жаҳон шарқшунослигида шаклланган синашта илмий тажрибадир. Улардан таҳлил қилинаётган мавзуга мувофиқ келадиган мисоллар топади, адабий далил ҳамда парчаларни чоғиштиради, таҳлил этади ва ўша асосда зарурий илмий хулосаларга келади. Натижада Шарқ халқлари адабиётида йирик ҳажмли маснавийлар ёзиш анъанасининг пайдо бўлиш илдиэларининг (генезисининг) узок ўтмишга бориб тақалиши, унга хос бир қатор хусусиятларнинг Маҳмуд Қошғарийнинг **“Девону луғотит-турк” асари, Ўрхун-Енисей битиклари ва руний ёдномаларида ҳам мавжудлиги** исбот этилади. Бу билан мумтоз адабиётимизнинг энг қадимий ва улкан жанри саналган маснавийчиликнинг пайдо бўлиши сабаблари, тарихий тараққиёт тамойиллари хусусида адабиётшуносликда ҳукм суриб келган ва етарли асосини топмаган бир томонлама фикрлар рад этилади. Шу жиҳатдан олимнинг қуйидаги фикрлари катта илмий аҳамиятга моликдир. **“Туркий халқларнинг қадимий адабиётида эпик поэзия “этуқ”, “ўтқунч”, “сов” номлари билан аталган ва улар ҳам ўз навбатида, турли характерларга эга бўлган, жумладан, қаҳрамонлик совлари, маиший ва дидактик совлар...”** Олимнинг бу таъкидидан, туркий халқларда қадимда нафақат йирик дostonларнинг бор бўлганлиги, балки, уларнинг ғоявий йўналиши ҳамда мавзулари жиҳатидан тасниф этилганлиги маълум бўлади. Китобда **этуқ, ўтқунч, сов, қисса, нома, дoston, маснавий атамаларининг пайдо бўлиши, луғавий маъноси, хос хусусиятлари ҳақида айтилган фикрлар ҳам адабиётшунослигимиз хазинасига қўшилган бебаҳо дурдоналар ҳисобланади. Маълумки, ижтимоӣ — сиёсий, иқтисодий — тарихий давр билан туркий халқларнинг тарихий ҳаёти ва адабий жараёни ўртасида**

Хитой деворини қўйиш асло мумкин эмас. Бу таъкид жаҳоннинг барча халқлари адабиётининг тарихий тараққиёт жараёнига ҳам дахлдор ҳисобланади. Чунки ижтимоий – иқтисодий тараққиёт ва бадий сўз санъатининг ривожини бир – бирига узвий равишда боғлиқ табиий жараёнлар саналади. Бас шундай экан, адабий муҳитда содир бўладиган ҳодисаларнинг илдири ва изоҳларини ўша адабиётнинг яратувчиси бўлган халқнинг тарихий заминидан излаш ягона тўғри илмий йўлдир. Ботурхон домла ўз тадқиқотида ана ўша синашта қонуниятга асосланади. Достон (поэма) ва у билан боғлиқ жанрларнинг шаклланиши ҳамда тараққиёти тамойилларини белгилашда муайян халқнинг тарихий – ижтимоий ҳаёти табиатидан келиб чиқадиган маълумотларга суяниб иш тутати. Ана ўша икки ҳодисани ёнма – ён тутиб, узвий бирликда таҳлил этади. Унинг зикри ўтган атамаларнинг маънолари, ғоявий, шаклий таснифлари хусусида билдирилган мулоҳазалари мақсадга мувофиқ ва адабиётшунослик илми учун муҳим аҳамият касб этади. Шулардан **нома** атамасини оладиган бўлсак, унинг луғавий маъноси **хат**, **ёрлик** ҳисобланади. Айрим ҳолларда **китоб** ёхуд **асарни** ҳам англатиши мумкин. Бундай ўринларда номанинг маъно қутблари серқирра бўлиб қолади. Бадий адабиётнинг тури сифатидаги **номалар** эса ифода шаклига кўра иккига (**назмий ва насрий номалар**) бўлинади. Ўз навбатида насрда ёзилган номалар эса ғоявий – бадий йўналиши, мавзуи ҳамда баён тарзига қараб учга (**бадий асарлар, тарихий, сиёсий рисола ва китоблар, тарихий – мемуар асарлар**) ажратилади. Шеърини номаларнинг бўлиниши янада кўпроқ (**эпик поэмалар ва шеърини ҳикоялар туркуми, маснавий –**

* Алишер Навоий «Мажolis un-nafois»да Дарвеш Мансур ҳақида гапириб «...Аруз ва саноеъда Мавлоно Яхъё Себак шогирди эрди, икки аруз тасниф килди», -деб ёзади (40-бет).

поэма, шеърий мактуб, саёҳатдан олинган хотираларни шеърий ифодалаш) тўрттадир. Кўринадикки, олим мавзу таҳлилига анча жиддий киришган, турли адабиётларда шу йўналишда вужудга келган ўнлаб асарларни назардан ўтказган ва тегишли илмий хулосаларга келган. Рисолада тавсия этилган таснифот шубҳа туғдирмайди. Чунки китобда уларнинг ҳар бирига атрофлича илмий таърифлар берилган. Ҳар бир йўналишнинг ўзига хос хусусиятлари, фарқли, ўхшаш ва яқин томонлари туркий халқлар бадиий сўз санъати ҳамда форс—тожик адабиёти маълумотлари мисолида таҳлил этилади. Достон истилоҳи хусусида ҳам шундай фойдали фикрлар ўртага ташланган. Муҳими, муаллиф адабиётшунослигимизда кўпдан буён китобхонни чалғитиб келаётган бир чалкашликка қатъий чек қўйиб беради. Маълумки, достон атамаси халқ оғзаки бадиий ижодига тегишли йирик шеърий асарларга ҳам, ёзма адабиётга ҳам тааллуқли ва назмда битилган катта ҳажмли бадиий яратмаларга нисбатан ишлатиларди. Бундан ташқари, поэма атамаси ҳам (у асосан, ёзма адабиётга тегишли) аралаш ҳолда ишлатилиб келинмоқда эди. Олимнинг Шарқ халқлари адабиётлари тарихининг беш асрлик тараққиёти асосида чиқарган хулосаларига биноан достонни халқ оғзаки бадиий ижодига, маснавий—поэмани эса ёзма адабиёт асарларига нисбатан қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Китобда ўзбек маснавийчилигининг шаклланиши ва тарихий тараққиёти жараёни қуйидаги тўрт даврга бўлинган: 1. Қадимий даврлардан XI асргача. 2. XI асрдан XIV асргача. 3. XIV—XV асрлар. 4. XVI—XIX асрлар. Тавсия этилган даврлаштириш ўзбек йирик ҳажмли шеъриятининг шаклий—ғоявий тараққиёт босқичларини ифодалай олади. Унда халқимизнинг ижтимоий онги, ахлоқий—бадиий қарашларининг ўсиш йўллари ҳисобга олинган. Бундай даврлаштириш

замонамиз адабиётшунослиги талаб — тамойилларига тўла мувофиқ тушади. Юқоридаги таснифнинг биринчи даврига тегишли "Девону луғотит-турк", иккинчи босқичига дахлдор "Қутадғу билиг" (Юсуф Хос Ҳожиб), "Ҳибат ул-ҳақойиқ", (Аҳмад Югнакий), учинчи даврига мансуб "Хисрав ва Ширин" (Қутб), "Муҳаббатнома" (Хоразмий), "Юсуф ва Зулайхо" (Дурбек), "Махзан ул-асрор", (Ҳайдар Хоразмий), "Тул ва Наврўз" (Лутфий), "Созлар мунозараси" (Аҳмадий). Тўртинчи даврда бунёдга келган Мажлисийнинг "Қиссаи Сайфулмулк", Сайёдийнинг "Тоҳир ва Зуҳро", Салоҳийнинг "Тул ва Наврўз", Хиромийнинг "Тўтинома", Нишотийнинг "Ҳусну Дил", Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома" сингари дostonлари асар марказида қўйилган мақсадларга мувофиқ тарзда таҳлил қилинади. Айниқса, китобнинг адабиётшунослик фанида кам ўрганилган Форс ўлкаси маданий — адабий муҳити ва у ерда яшаган шоирлар хусусидаги лавҳалари "Махзан ул-асрор", "Юсуф ва Зулайхо" маснавийлари, Салоҳийнинг "Тул ва Булбул", Шобанданинг "Булбул ва Гул" асарлари тўғрисида баҳс юритилган саҳифалари янги далил ва маълумотларга бойлиги, мулоҳаза ва мушоҳадаларининг чуқурлиги, талқинининг пухта ва илмийлиги билан диққатни тортади. Асарнинг мазкур варақларида адабий маълумот ва ҳужжатлар етарли миқдорда келтирилади. Айтиш жоиз, китобнинг шу саҳифаларида ўзбек мумтоз адабиётидаги ўнлаб маснавийлар илк марта атрофлича таҳлилга жалб этилади. Саналган асарлар муносабати билан ўзбек, туркман, уйғур адабий алоқалари тўғрисида мақтовга лойиқ мулоҳазалар баён этилади.

Маълумки, ўзбек мумтоз адабиёти тарихида маснавийчилик равнақи Алишер Навоийнинг табаррук номига боғланади. Улуғ ўзбек шоири ўз адабий фаолиятида туркий адабиётнинг шу жабҳадаги тажрибаларини ҳисобга олди ва нодир даҳоси билан

уни ғоят баланд поғонага кўтаришга муяссар бўлди. Айниқса, унинг бир—бири билан мантиқан ва ҳар жиҳатдан узвий боғланган маснавий туркуми — "Хамса"ни бунёд этиши ўзбек мумтоз адабиётига жаҳоний нуфуз келтирди. Мураккаб фалсафий—ахлоқий, ижтимоий—сиёсий, маънавий—ирфоний масалалар туркумини гўзал бадиий услубда ифодалаш бахти ҳам Алишер Навоий зиммасига тушди. Унинг "Лисон ут—тайр" — фалсафий, ахлоқий, илоҳий—ирфоний масал—достони ана ўша йўлда қўйилган ғоят жиддий бадиий қадамдир. Бунда тасаввуфнинг ниҳоят зиддиятли ва мураккаб муаммолари юксак навоиёна завқ, санъаткорлик ва теран бадиий тафаккур билан ҳал этилади. Алишер Навоий маснавийчилик соҳасида ҳам сабоғи аср—асрларга татигулик ибратли мактаб яратиб қолдирди. Илмий асарда масаланинг ана шу ниҳоят нозик жиҳатлари бағоят зукколик билан инobatта олинган. "Ўзбек эпик поэзияси тарихидан" китобининг дебочасидан унинг хотимасига қадар бўлган масофани Алишер Навоийнинг ўткир нигоҳи ва ҳаётбахш ғоялари нурлантириб туради. Зеро, илмий рисола муаллифининг ўзи ҳам ўша табаррук нафасу руҳдан холи эмасдир...

Ишнинг "Бадиий таржима ва назира анъаналари ҳамда уларнинг ўзбек поэмачилигида қоришиб кетиши" деб номланган бобчасида XIX асрда Шаҳрисабзда яшаб фаолият кўрсатган Мулло Қурбон Хиромийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида тўхталиб ўтилади. Мазкур саҳифаларда янги манбалар гувоҳлигида Мулло Қурбон Хиромийнинг маънавий мероси ўрганилади, унинг тожик—форс тилидаги мухаммаслари, "Чор дарвеш", "Тўтинома", "Раъно ва Зебо" маснавийлари таҳлил этилади, мазкур дostonларнинг пайдо бўлишида ижодий туртки берган ғоявий—адабий сарчашмалар, уларнинг тарқалиш йўллари ва сабаблари муайян бадиий маълумотлар кўмагида исбот этилади. Булардан ташқари, Мулло Қурбон Хиромий дostonлари ўша

мавзуларда яратилган тожик—форс, ҳинд ва бошқа тиллардаги нусхалари билан чоғиштира йўсинда ўрганилади. Шу жараёнда Ботурхон домла бадий таржима, Шарқ халқлари адабиётида амал қилиниб келинган назирачилик анъаналари ва ўзбек маснавийчилиги тараққиёти хусусида ҳам қатор қимматли илмий хулосаларини китобхон эътиборига ҳавола қилади. Юқорида айримлари тилга олинган мулоҳазалари асосида муаллиф Хиромийнинг **"Чор дарвеш"**, **"Тўтинома"** дostonларини мустақил ижодий асарлар (бунга қадар мазкур маснавийларга таржима асарлари сифатида қаралар эди) мақомида баҳолайди.

Жумладан, унинг Шарқ халқлари адабиётидаги **"Тўтинома"** лар борасида айтган қуйидаги хулосаси ғоят аҳамиятлидир. **"Тўтинома"** нинг бошқа халқлар орасида майдонга келган вариантлари айнан таржима қилинган асарлардан кўра назира—жавоб принципи асосида яратилган асарлар характерини ўзида ташиб, кўп вақт оригинал асар сифатида кўзга ташланиб туради. Бундай ҳолат, хусусан маснавий—поэма шаклидаги асарларда кўпроқ сезилади. Ана шундай асарлардан бири Мулло Қурбон Хиромийнинг **"Тўтинома"сидир**". Шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, илмий рисоланинг мазкур бўлимида Хиромийнинг адабий—танқидий, ахлоқий—таълимиy қарашлари хусусида ва шоирлик салоҳияти тўғрисида ҳам диққатга лойиқ хулосалар ўртага ташланган.

Китобнинг бошқа саҳифалари ҳам илмий қиммати нуқтаи назаридан таҳлил қилинган бўлимлари қаторида туради. Муҳими, унда ўртага қўйилган ва биринчи сарчашмалар кафиллигида ҳал этилган масалалар ҳозирги кун адабиётшунослигимизнинг талаб—тамойиллари руҳи билан суғорилган. Асарда онда—сонда учраб турадиган жузъий етишмовчиликлар ҳам йўқ эмас. Биз улар ҳақида гапириб ўтирмадик. Сабаб шуки, бундай кичик ноқисликлар ўзбек маснавийчилиги

тарихий тараққиёти тадқиқига бағишланган йирик ҳажмли, мазмундор ва салмоқли илмий ишнинг савиясига футур етказиш қувватига эга эмас...

Алқисса, академик Воҳид Абдуллаев масъул муҳаррирлигида босилиб чиққан "Ўзбек эпик поэзияси тарихидан" китоби нафақат ўзбек мумтоз адабиёти, балки Шарқ халқлари адабиётлари тарихи тараққиётининг кўпгина масалаларини тадқиқ этишда катта илмий—амалий ёрдам бера оладиган асар сифатида эътиборга лойиқдир.

"Адабиёт тарихида Саъдий ("Бўстон"), Алишер Навоий ("Хамса", "Лисон ут-тайр"), Абдураҳмон Жомий ("Ҳафт авранг")лар ижодида мавжуд бўлган кичик ҳажмдаги маснавий—ҳикоялар ўзбек демократик адабиётининг ижодий методига мувофиқлаштирилган ҳолда майдонга келди".* "...Бу ҳол эса Мирийнинг устози Алишер Навоийнинг бадиий асарларда психологик тасвирнинг (дард, сўз) кучли бўлиши лозимлиги тўғрисидаги қарашларига амал қилганидан далолат беради". **Кўчирилган бу икки ихчам иқтибос олимнинг навбатдаги китобидан олинди. Ажиби шундаки, парчаларнинг бири асарнинг муқаддима ва иккинчиси унинг хотима қисмидан келтирилди. Мазкур китоб тўласинча XIX асрда Каттақўрғон музофотида яшаб фаолият кўрсатган Очилдимурод Мирий (1841–1899) ҳаёти ва ижоди таҳлилига аталган. Гарчи китоб матни маъзида Очилдимурод Мирий адабий мероси таҳлили турса — да, аммо асарнинг деярли ҳар бир саҳифасида Алишер Навоийнинг номи, теран маъноли асарлари, унинг шаънига айтилган меҳрли сўзларга дуч келиш мумкин. Бундай ҳодиса ўрганилаётган адабий маълумот ва

* Абдуллаев В., Валихўжаев Б. Мирий ва унинг замондошлари. «Фан», Тошкент-1977, 12-бет.

** Ўша асар. 130-бет.

бадий яратмаларнинг ички мантиқидан келиб чиқади ва сунъийликдан батамом холидир. Маълумки, Алишер Навоий вафотидан кейинги давр адабий ҳаётида, мусулмон минтақа халқлари адабиётида унга издошлик қилиш ўзига хос қутлуғ анъана тусини олди. Ҳамма даврлар ва адабий муҳитларда ана шундай хайрихоҳлик ҳолати амал қилиб келди деса, асло муболага бўлмайди. Очилмурод Мирийнинг ўша сафда камарбаста турганлиги, маснавийчиликни ривожлантиришда Алишер Навоий ижод мактабига пайравлик қилганлиги қувончли воқеадир. Шунинг учун илмий китобда муаллифлар ана ўшандай муайян қаламкаш асарларини чоғиштириш орқали анъана, ижодийлик, издошлик, адабий алоқа, ўзаро таъсир ва уларнинг содир бўлиш восита ҳамда йўллари хусусида салмоқдор илмий хулосаларни ўртага қўйганлар. Тадқиқот **«Мирий ва унинг замондошлари»** деб номланади. Бироқ китобнинг сарлавҳаси ва мундарижаси ўртасида номувофиқлик бор: мен айтган фикрга қаноат ҳосил қилиш учун унинг қуйидаги мундарижасини кўздан кечиришнинг ўзи кифоя: **«Адабий муҳит жилолари»** (4–13–бетлар), **«Мирийнинг ҳаёти ва адабий мероси»** (14–41–бетлар), **«Раъно ва Зебо»** (42–69–бетлар), **«Қиссаи Салим Жавҳарий»** (70–86–бетлар), **«Мажидиддин ва Фахрунисо»** (87–97–бетлар), **«Рустам ва Суҳроб»** (99–131–бетлар). Ҳатто китобнинг мундарижасида кўрсатилган «хулоса» ҳам ундан тушиб қолган.

Рисоланинг номланиши ва унинг матни ўртасида вужудга келган бундай чалкашликлар ўз изоҳларига эга бўлиши табиийдир. Аниқроғи, ишда шоир Мирийнинг замондошлари ҳақида ҳеч нарса дейилмагани ҳолда, нега у китоб номида акс этди? Савол ўринли. Асар академик В.Абдуллаев билан муаллифдошлиқда эълон қилинган. Унинг иккинчи қисми (**Мирий замондошлари**) устоз адабиётшуноснинг (академик В.Абдуллаевнинг) қаламига мансуб. Қўлёзмада ҳамма нарса жой – жойида

бўлганига қарамай, китобда бундай манзараларнинг юз бериши хунук ҳолатдир. Афсуски, талабчан китобхон шундай ачинарли манзара билан юзма—юз турибди. Аслини олганда, вужудга келган вазият ўта жумбоқ ҳам эмас. Калаванинг бир учи келиб режалаштирилган босма табоқ ҳажмига уланади. Қизиги шундаки, китоб ҳажмининг жиддий чекланиши оқибатида ноширлар инжиқлик қилишади ва рисоланинг академик В.Абдуллаев қаламига мансуб «**Шоир замондошлар**» и қисми ва унинг хулосаси билан қўшиб китобдан тушириб қолдирилади. Бу гаплар муаллифлар ҳамда нашриёт ходимлари ўртасида бўлиб ўтган ва аллақачон унутилган. Аммо мухлислар қўлида нуқсонли китоб қолди. Шубҳа йўқки, мазкур асар биздан авлодларга кўчади. Ўшанда уларнинг икки забардаст адабиётшунос шаънига айтадиган маломатларига ким жавоб беради?...

Ҳеч иккиланмай айтиш жоиз, муҳтарам олимларимиз гуноҳсиз "гуноҳкорлар" бўлиб қолишади. Қўлингиз дард, шуурингиз завол топмасин, азиз ноширлар, қайчини бир чеккага суринг, жиндай илтифот кўрсатинг. қоғознинг озгина кўпроқ сарф бўлиши катта ўпирилишга олиб келмайди. Аммо юқорида содир бўлган маънавий ўпирилишни худо ҳам кечирмас...

МАЪНАВИЙ ЭЗГУЛИК – СЎЗ БАҒРИДАГИ Ж А В Ҳ А Р

Алишер Навоий ўзининг туркий тилда ёзилган дилбар шеърларидан бунёдга келган йиғма девонларини "Ҳазойин ул—маоний" атаб, сира янглишмади. Чунки унинг таркибидаги ҳар бир тўплам — хазина, ҳар бир сўзи ўша махзанни дунёга келтирувчи жавоҳиротдир. Ҳали бу баҳри кабирга қиёс эттулик мажмуанинг бағрида қанчадан — қанча маънавий дурру гавҳарлар ўз гаввослари — талабгорларини интиқ кутмоқда. Алишер

Навоийнинг буюклиги шундаки, у сўз қудратини юксак даражада қадрлади, унинг мағзида бўлиқ мазмун – жавҳар бўлиши, эзгулик ва инсоният саодати учун хизмат қилиши зарурлигини тўғри илғади, бу борада башоратлар қила олди. Сўзни инсонийликнинг олий белгиси, зебу зийнати билган улуғ ўзбек шоири бутун онгли фаолиятини шу йўлда хизмат қилишга сарфлади. Шундан бўлса керак, улуғ шоир рубоийларидан бирида бу борадаги теран ижтимоий – фалсафий, ахлоқий – маънавий қарашларини сиқик, ва ёрқин бадиий ифодалаб беради.

**Сўздурки, нишон берур ўлукка жондин,
Сўздурки берур жонга хабар жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.**

Кўринадики, сўз улуғ шоир талқинида буюк илоҳий неъмат. Яратган қодир эгамнинг ўз халифасига кўрсатган олий даражадаги марҳаматидир. Шунингдек, сўз Одам Ато зурриётларини қуйидаги руҳий – маънавий ҳолатларга даъват этувчи нодир воситадир:

**Сўз – кураш, сўз – адолат, сўз – истиқболга
интилиш, сўз – маҳбубага рози дил айтиш, сўз –
жасорат ва мардлик, меҳнат ва фидойиликка ундаш;
сўз – диллар қулфини очишда қойим калит; сўз –
ғўзаллик, нафосат, меҳр, оқибат, самимият даракчиси;
сўз – шеърят, сўз – бадиий калом ғояси, сўз – қаҳру
ғазаб, дарду изтироб, нафратни ифодалаш,
инсонлараро алоқани йўлга қўювчи ноёб қуролдир.**
Сўз талқинини яна ва яна чўзишнинг имкони бор. Аммо унга зарурат йўқ. Негаки, улуғ шоирнинг ниятлари кундай равшан. Жамият ва табиатдаги ҳамма нарсa, жумладан, сўз ҳам коинот гули инсоният истиқболининг равнақи йўлида хизмат қилиши лозим. Айни лўнда умумлашмалар Алишер Навоий бадиий

каломининг ҳам жавҳаридир. Улуғ шоирнинг ўзи эса бадий сўз мулкининг бетакрор жавҳаршуноси мақомида фаолият кўрсатади. Унда шундай юксак қобилият бор эдики, «Малик ул—калом» Мавлоно Лутфий, сарбадорларнинг журъатли шоири Оқомалик Мир Шоҳий, фасоҳатли сўзшунос Мавлоно Сайфий Бухорий, маънавий пир, нақшбандия тариқатининг XV асрдаги улуғ пешвоси, бадий сўз маъно қутбларини самовий кенгликларга чиқара олган Нуриддин Абдурахмон Жомий, «ёри азиз», «ҳар ниҳон нуқтада ҳамроз» — (Алишер Навоийнинг ўз иборалари) Амир Шайхим Суҳайлий, саркарда, давлат ва жамоат арбоби, сўз санъати фасоҳатини ғоят нозик мақомларда намоёиш қила олган адиб Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари даҳоларни қадрлаб билди. Уларнинг айримлари билан юзма—юз мулоқотда бўлди. Айримларига қалам ва қоғоз кўмагида изҳори дил қилди. Алишер Навоий ва унинг даҳосининг баланд мақоми ҳақида гап кетар экан, улуғ мутафаккирнинг ана шундай даврадошлари — устоз, шогирд, сафдош ва издошлари ҳақида хомуш қолиш адолатдан бўлмас эди, албатта. Энг муҳими, Алишер Навоий маънавий хазинасининг теран томирларини аниқлаш, ноёб истеъдод соҳибини вояга етказган адабий муҳит ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилиш имкониятидан маҳрум бўлардик. Навоийшунос — лигимизнинг ютуғи шундаки, унда ана ўша ҳақиқат ўз вақтида белгиланиб, соҳанинг ғоят долзарб вазифалари тўғри аниқлаб олинди. Айримлари тилга олинган жиҳатлар учун Алишер Навоий мероси тадқиқига бағишланган анъанавий анжуманлардан бирида академик шоир Фафур Фуломнинг зикри ўтган йўналишдаги мароқли нутқи ижобий туртки берди. Алқисса, улуғ ўзбек шоирининг адабий муҳити, унинг устоз ва замондошлари билан алоқаси манзараларини ойдинлаштиришга хизмат қилувчи талайгина сара асарлар яратилди ва эълон қилинди. Шу нуқтаи

назардан масалага нигоҳ ташланса, «Навоий ва адабий таъсир масалалари» (Тошкент, 1968), «Навоий ва ижод сабоқлари» (1976), «Алишер Навоий «Хамса»си» (1985), «Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари» (1993) каби етук адабиётшунос олимлар ҳиммати билан рўёбга чиққан бақувват мақолалар тўпламларининг нашр этилиши олқишга сазовордир. Зикри ўтган мавзу тадқиқотчилари сафида Ботурхон домланинг ҳам борлигини ифтихор билан таъкид этмоқ зарур. Олимнинг йиллар давомида эълон қилинган мақолаларини қайта – қайта мутолаа қилиш жараёнида ўзим учун бир ҳақиқатни кашф этдим. Ботурхон домла адабиётимиз тарихининг қайси даври ҳақида ёзмасин, унинг ўша илмий яратмалари ўртасида иккита чўнг қоя кўзга ташланади. Адабий ҳаётдаги барча ҳодисалар ўша қоялар атрофидан айланади, хулосалар ҳам ўша марказга уланади. Олим шуурини оҳанрабодек ўзига тортувчи бу муқаддас нуқталар – Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийлар ижодиётидир. Ботурхон домланинг бундай юксак эътиқодини фақат олқишлаш мумкин. Чунки форс ва туркий тиллардаги адабиётларнинг барча фазилатлари шу икки даҳо сўз санъаткори адабий меросида мужассамланган ҳолда намоён бўлади. Олим ўз вақтида гоят ўринли белгилаб олган ўша нуқта – чоғиштирма таҳлил, адабиётлараро алоқа ва ўзаро таъсир муаммоларини илмий ҳал қилиш калитини ҳам беради. Ботурхон домла аксарият илмий мақолаларининг адабий қардошлик мавзуйга тааллуқлилигининг изоҳлари ҳам шундадир. Олим икки халқ, икки адабиёт ўртасида ҳамиша муштараклик туяди, икки тилдаги яхлит бу адабиётларни қадрлайди ва тенг кўради. Биродарлик, инсоф, иймон ва адолат туйғуси олим илмий кузатишларининг тамал тоши, «Муҳаббатнома» муаллифи Хоразмий ибораси билан айтганда, «Маҳаки имтиҳон»и бўлиб хизмат қилади. Ботурхон домла учун ҳар иккала адабиёт ҳам ўзиники.

Чунки у ўша адабиётлар оламида маънавий тарбия кўрган, уларни бирдай севади, чуқур билади, тадқиқ этади. Мир Шоҳий Сабзаворий, Амир Шайхим Суҳайлийлар ҳаёт ва ижод йўлларида доир дастлабки жиддий илмий мақолаларни ҳам Ботурхон домла яратди.* Шу мақолаларни синчковлик билан кузатар эканмиз, уларда рус шарқшунослигида, Ўзбекистон, Тожикистон, Озарбайжон ва Эронда зикри ўтган қаламкашларга доир мумтоз ҳамда бугунги тадқиқотчилар томонидан билдирилган мулоҳазаларнинг инобатга олинганлигини кўрамиз. Бундай ютуқ ўз — ўзича келмайди, албатта. Бунинг учун бардош, қунт, сабот, фидойилик, заҳматкашлик ва неча — неча тунларни тонгларга улаш даркор. Устоз адабиётшунозда айти жиҳатлар кутилганидан ҳам зиёдадир...

Мен Ботурхон домланинг ўз ишларининг босилмаётганлигидан нолиб гапирганини, кимдандир шикоят қилганлигини сира — сира эшитган эмасман. Аксинча, устознинг ўз шогирдларини бардошга, ишни маромига етказишга ундаганидан воқифман. Айтганларим муаллақ қолмасин учун шу соҳага доир бир мисолни сиз билан бирга назардан ўтказайлик: 1972 йилда **"Ўзбек тили ва адабиёти"** журнали **"Гул ва Наврўз"** асари ва унинг муаллифига доир мунозара эълон қилди. Баҳсни Ё.Исоқов бошлади ва унга С.Эркинов, А.Рустамов, Э.Фозиловлар (Қаранг: **"Ўзбек тили ва адабиёти"**, 1972, 1,2,3,4 — сонлари) иштирок этишди. Мазкур мунозарага Ботурхон домла ҳам мақола

* Навоий ва Амир Шоҳий. «Адабий мерос», 1979 2 — сон; Шоирнинг дўсти. «Шарқ юлдузи». 1968, 1 — сон; Алишер Навоий ва Шайхим Суҳайлий. — «Навоий ва адабий таъсир масалалари». 121 — 143 — бетлар. Кейинчалик камина устоз раҳбарлигида Шайхим Суҳайлий ҳаёти ва ижоди ҳақида номзодлик рисоласини ёздим ва 1970 йилнинг 30 июнида ҳимоя қилдим. Унинг маълум қисми нашр ҳам бўлди. Қаранг: Р.Воҳидов. Суҳайлий (ҳаёти ва ижоди). «Фан», Тошкент — 1976.

билан қатнашди. Бироқ ўша мақола каму кўсти йўқ беш йилдан кейин (1977) журнал саҳифаларида рўшнолик кўрди...

XV аср Хуросону Мовароуннаҳр адабий ҳаёти манзаралари фақат бадий калом тараққийси билан эмас, балки илми адабнинг равнақи жиҳатидан ҳам диққатни жалб этади. Бу борада Нуриддин Абдурахмон Жомий, Дарвеш Мансур, Ҳусайн Воиз Кошифий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Сайфий Бухорийлар пешқадамлик қилганлар. Муҳими шундаки, мазкур адибларга Алишер Навоийнинг назари тушган ва улар асарининг дунёга келишида унинг мураббийлик ҳиссаси бор. Шунингдек, Алишер Навоийнинг ўзи ҳам айна жараёндан четда қолган эмас. Илми арузда Дарвеш Мансурдан сўнг махсус рисола ёзган муаллиф эса Сайфий Бухорийдир.* Шарқ халқлари адабиёти тарихи назарий масалаларига ҳамиша алоҳида таважжуҳ қилиб келган Ботурхон домла Сайфий тақдири ва маънавий мероси билан жиддий қизиқиб қолди. Айниқса, унинг аруз илмининг назарий муаммоларига доир рисоласи олим нигоҳини ўзига тортди ва Ботурхон домланинг Сайфий Бухорийнинг ўз даври ҳунар аҳли мадҳига аталган ғазалиёти ҳамда аруз рисоласига доир мазмундор мақолалари бунёдга келди. Сайфийнинг мураккаб тақдири, бой ва гўзал ижодиёти ҳамон адабиётшуноснинг эътиборидан узоқлашган эмас. Ботурхон домланинг бу шоир ҳақида қилинган ишларидан кўнгли тўлгани йўқ. Чунки Сайфий Бухорий ўзининг ноёб шеършунослик фазилати, ҳамиша янгиликка интилиш майлига мойиллиги билан Алишер Навоий ҳурматини қозонган салоҳиятли қаламкаш эди. У майхўрликка ружуъ қилиши билан улуг ўзбек шоири танқидига, ҳақли эътирозига ҳам сазовор бўлган.

* Алишер Навоий «Мажолис ун — нафоис»да Дарвеш Мансур ҳақида гапириб «...Аруз ва саноеъда Мавлоно Яҳё Себак шогирди эрди, икки аруз тасниф қилди», — деб ёзади (40 — бет).

Кўринадики, табиат Сайфийдан меҳрини ҳам, қаҳрини ҳам дариг тутмаган. Ана шу икки бир — бирига қарама — қарши қутб ўртасида шакланган шоир ўз даври адабий муҳитида ўчмас излар қолдирди. Мовароуннаҳру Хуросон ижодкорлари ўртасида биринчилардан бўлиб касб — ҳунарни санъат даражасига кўтарган меҳнат аҳлини улуғловчи гўзал ғазаллар девонини тартиб берди. Унинг бундай шарофатли ҳаракати форс — тожик адабиёти тарихида алоҳида таъкидга сазовор янгиликдир. Сайфий Бухорийнинг «Рисолаи аруз»и ҳам ўтмиш ва ҳозирги арузшунослар тилидан тушмай келади. Сайфийнинг ноёб салоҳияти ўз даври адабий ҳаёти учун нодир ҳодиса бўлмаганда, Алишер Навоий у ҳақда бу қадар куйиниб ёзмас эди. Мана, улуғ шоирнинг у ҳақдаги оҳорли қайдлари: **“Мавлоно Сайфий бухоролиғдур, андин Ҳирий шаҳрига келди ва аксари кутуби мутадовилотни (мавжуд китоблар, фанларни, — Р.В.) кўрди ва таҳсил асносида назмга машғул бўлди. Андоғки шеъри шуҳрат тутди ва масал тарийқин бағоят яхши айтти... Ва санъат ва ҳирфа аҳли учун ҳам кўп латофатлик назм қилибдур ва ул тарийқда мухтареъдур... Муаммо фанида рисола битибдур... Мавлоно ҳушёрлиғда баса одамваш ва ҳаё ва адаблиғ йигитдур. Аммо сархушлуқда ўзга моҳият бўлур эрди, балки расво нима бўлур эрди. Бу учурда тавбага муваффақ бўлди. Умед улким, истиқоматда (берган ваъдасида туришда Р.В.) ҳам муваффақ бўлғай...”** Тожику ўзбек адабиётшунослигида Сайфий Бухорийга муносабатнинг дебочаси ана ўша парчадан ибтидо топади. Кўчирилган иқтибосдан аёнки, Алишер Навоий Сайфийдаги ноёб салоҳиятни бениҳоя қадр этган, унга ихлос қўйиб, авайлаган. Шундай нодир иқтидор соҳибининг инсофга келишига умид боғлаган. Ана шундай устивор ғоя Ботурхон домланинг

*Алишер Навоий. МАТ. 13 — жилд, Тошкент: 1997, 72 — 73 — бетлар.

тафаккурида ҳам чарх уради, унга ором бермайди. У ҳамон Сайфий Бухорийнинг адабий – илмий тақдири билан қизиқади.* Олим уни яхлит ва бақувват иш даражасига кўтаради. Бунинг учун унга нафосат илмига ташна шогирдлари кўмакка келади, устоз ғояларини ривожлантиради, янги далиллар, адабий маълумотлар билан тўлдиради, деган умидим бор. Зеро, Сайфий Бухорий номини элга танитмоқ, асарларини шеърят муҳибларига етказмоқ буюк Алишер Навоий руҳини шод қилмоқ билан баробардир...

XV аср, хусусан, унинг иккинчи ярми адабий ҳаётида Нуриддин Абдурахмон Жомий қўшган улуш ғоят салмоқлидир. У ҳам адабий ижоди, ҳам илмий – мураббийлик фаолияти билан бадий – адабий ҳаёт равнақини таъмин этди. Ғоявий – маънавий пир сифатида Ҳиротда ижтимоий – сиёсий, илмий – адабий мувозанатни барқарорлаштиришда жонбозлик кўрсатди. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар раҳнамолик қилганликлари учун ҳам XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳиротнинг илмий, адабий, маданий марказ сифатидаги мавқеи янада юксалди...**

Алишер Навоий даври ҳақида ёзмоқ учун айтилганларни ҳисобга олмасликнинг қандай оқибатларга олиб келиши маълум. Яна давр адабий ҳаётини, хусусан, Алишер Навоий меросини Абдурахмон Жомий ижодиётидан узиб олиб тадқиқ

* Дар бораи «Рисолаи аруз»и Сайфий Бухорой. «Масъалаҳои назарӣ ва таърихи адабиёти тоҷику ўзбек». Серияи нав. №262, Самарқанд – 1975, саҳ.1 – 12; Яна:Назаре ба ғазалиёти Сайфий Бухорой. – «Масъалаҳои филология ва робитаи адабӣ». Самарқанд – 1970, саҳ.4 – 14.

**Булар ҳақида қаранг: Б.Валихоҷаев, Ш.Шукуров. Ҷомӣ ва адабиёти ўзбек. «Масъалаҳои филологияи тоҷик», Душанбе – 1967, саҳ.5 – 18; Яна. Ҷомӣ ва адабиёти ўзбек. – «Абдурахмон Ҷомӣ», Ҷилди 2, Душанбе – 1973, саҳ.93 – 105; Б.Валихоҷаев. «Дарахти дӯсти» биншон... «Ҳақиқати Ўзбекистон», 19 апрели соли 1989.

этишни илмийлик тамойиллари нуқтаи назаридан тасаввур қилиб бўлмайди. Ана шу заруратни инобатга олган Ботурхон домла муттасил Абдурахмон Жомий маънавий мероси билан шуғулланиб келади. Ўша мутолаа ва қизиқишларининг ҳосиласи сифатида олимнинг қатор илмий ва илмий — оммабоп мақолалари майдонга келган. Улар моҳият эътибори билан бир йўналишдаги ишлар эмас. Адабиётшунос олим Адурахмон Жомийнинг ўзбек адабиётига кўрсатган ижодий таъсирини ёритишга алоҳида урғу беради. Шунингдек, тожик — форс адабиёти улкан алломасининг адабий — танқидий қарашлари,* у ҳақда ёзилган айрим мақолалар таржимаси ҳам Ботурхон домланинг диққат марказида турган долзарб масалалардан ҳисобланади.** Аммо ўртага қўйилган мавзунинг моҳияти майдонга келган ишларнинг сони, ҳажми ва қайси йўналишга тааллуқли эканлигида ҳам эмас. Балки ёзилажак ҳар бир ишнинг Ботурхон домланинг ўз таъбири билан айтганда, лоақал кичик бир янгилигининг бўлишидадир. Устознинг биз юқорида шартли тарзда тасниф этганимиз мақолалари унинг ўз талабларига жавоб беради. Уларда муаллифнинг завқи, донишмандлиги, талабчанлиги, дақиқ назари ўзини кўрсатиб туради. Ботурхон домланинг фақат ўзигагина хос академик таҳлил услуби яққол сезилади. Адабиётшунос олимнинг Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг инсоний ҳамда ижодий алоқаларига доир мушоҳадалари ҳам мухлислари эътиборини тортади.

Алишер Навоий ижтимоий ва адабий ҳаётда кўринган ҳар бир янгиликни (унинг катта —

* Б.Валихўжаев, Абдурахмон Жомий — адабиётшунос. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1989, 5 — сон, 3 — 8 — бетлар.

** Ғ.Ғулом. Шарқ назми осмонининг икки порлоқ қуёши. Форс тилидан Б.Валихўжаев таржимаси. «Ленин йўли» газетаси, 1970 йил 1 август. Яна: Ғафур Ғулом. Адабий — танқидий мақолалар. 2 — жилд, Тошкент — 1973. 182 — 196, 223 — бетлар.

кичиклигидан қатъий назар) тез илғай ва қадрлай олган. Бунинг учун, ҳатто, унга масофа муаммолари ҳам монёлик қила олмаган. Ана шундай гапни Алишер Навоийнинг Заҳириддин Муҳаммад Бобурга бўлган самимий муносабати ҳақида ҳам айтиш ўринлидир. 15–16 ёшлар чамасидаги довюрак Бобур Мирзонинг улуғ бобоси Темур давлатининг пойтахти азим Самарқандни қўлга киритиш учун олиб борган шиддатли курашлари анча кексайиб қолган Алишер Навоийни беҳад қувонтирган. Улуғ ўзбек шоири ўша ҳаяжонли шодлигини Бобур Мирзога йўналтирилган номасида акс эттириб, жасур ҳукмдорга юборган. Заҳириддин Муҳаммад Бобурга эса бу тарихий мактубни ўқиш насиб этган эди. Надоматлар бўлсинки, ўша тарихий нома ҳамон топилган эмас. Заҳириддин Муҳаммад Бобур катта замондошининг айни эътиборини сира унутмади. Балки ҳамиша эсида тутди. Тўлқинли тақдири имкон берганда, буюк мутафаккирни эзгулик билан йўқлади. Дил тубида мустаҳкам ўрнашган эҳтиромини ўрни – ўрни билан асарларига кўчирди, у ҳақда ўзи билганларини келгуси авлодлар учун ёзиб қолдирди. Бу жиҳатдан унинг «**Бобурнома**» асари катта қизиқиш уйғотади. Маълумки, XVI аср бошига келиб темурийлар давлатининг тақдири таназзулга юз тутди ва жиддий хавф остида қолди. Шайбонийхон бирин – кетин уларга зарба бера бошлади. Юз берган бундай сиёсий вазият темурийларни бир ёқадан бош чиқаришга ундади. Хусусан, икки карра улуғ бобоси Темур тахти макон тутган Самарқанд шаҳрини қўлдан чиқарган Бобур Мирзо учун Шайбонийхонга қақшатқич зарба бериш улуғ армон эди. Темурийларнинг кучларини бирлаштирмай туриб, бундай сиёсий тадбирни амалга оширишнинг имкони йўқлиги ҳам Бобур Мирзога кундай равшан бўлган. Шунинг учун у авлодларини ягона мақсад йўлида бирлашишга, бир ёқадан бош чиқаришга даъват этди. Гўё мазкур фикр Хуросону

Мовароуннаҳрда ҳукм сураётган темурийларга маъқул тушди ва улар Ҳиротда кенгаш ўтказишга аҳд қилдилар. **«Бобурнома»нинг «1506–1507 йиллар воқеалари баёни»** қисмида шу хусусда алам ва армон билан ёзилади. Асар гувоҳлигига кўра, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам Афғонистондан (Кобулдан) Ҳиротга ўтган ва у ерда йигирма кунча яшаган.* Гарча бу йиғин сиёсий жиҳатдан кутилган ижобий натижани бермади, аммо Бобур Мирзо ҳали Алишер Навоийнинг **иссиқ нафаси кезиб юрган Ҳирот билан**, улуг шоир давраларида иштирок этиш бахтига муяссар бўлган илм, адабиёт ва санъат аҳллари билан учрашиш имконига эришди. У ўша лаҳзалар ҳақида «Бобурнома»да ёзиб қолдирди: **«...Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай, Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳиридин чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим... Алишербекнинг ўлтурур уйлариким, «Унсия» дерлар, мақбара ва масҷиди жомииким, «Қудсия» дерлар, ҳаммом ва доруш-шифосиниким «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар, борини андак фурсатта сайр қилдим».**** Бундай сайру саёҳатлар Бобур Мирзо адабий фаолияти учун изсиз кетган эмас, албатта. Аксинча, ўша омилар Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларидаги ҳамоҳангликни, адабий – танқидий қарашларидаги уйғун нуқталарни вужудга келтирди. Бобур Мирзонинг ижтимоий – сиёсий, адабий – ахлоқий қарашларида инсон ва уни шарафлаш туйғусининг устивор ўрнашишида, бадий ижод бобида маҳорат сирларини теран эгаллашида сабаб бўлди. Бас шундай экан, Ботурхон домланинг **«XV – XIX асрларда адабий – танқидий қарашлар тарихидан»** асарида масаланинг ана ўша муҳим нуқтасига жиддий эътибор қилиши

*Бугун Кобул ҳам, Ҳирот ҳам Афғонистон шаҳарлари ҳисобланса – да, XV асрда Кобул ва унга яқин музофотлар Хуросон давлати ҳудудига кирмас эди.

**Бобур. Бобурнома. Тошкент – 1960. 252 – 255 – бетлар.

тасодифий эмас, албатта. Адабиётимиз бу икки чўнг қоясининг қарашларида ҳамоҳанглик туйган олим Бобур Мирзо ва Алишер Навоий ҳақидаги айни йўналишдаги тадқиқотларини изчил давом қилиб келади. Унинг ана ўша мавзудаги илмий маҳсулининг ўзи ўртача бир умрга етгулиқдир. Аввало айтиш жоиз, Ботурхон домла Республика миқёсида бу икки алломага алоқадор амалга ошириладиган тадбирлардан четда қолган эмас. У ҳамиша фаоллар сафида туради, ўз гапини айтади. Бу жиҳатдан **«Ўзбек адабиёти тарихи»** асари академик нашрининг беш жилдлиги диққатни тортади. Адабиётшунос олим шу нашрнинг учинчи жилди учун **«XVI асрда Мовароуннаҳрда ижтимоий–сиёсий ва маданий ҳаёт»** ҳамда **«Заҳириддин Муҳаммад Бобур»** мақолаларини ёзди.* Рўйи рост тан олмоқ зарур, мазкур тадқиқот ҳажми, савияси, ҳал этилган масалалари кўлами нуқтаи назаридан алоҳида бир рисола қимматига эга. Унда бобуршуносликда Республика ва унинг сарҳадларидан ташқарида амалга оширилган деярли барча ишлар ҳамда қарашлар заргарона зукколик билан назардан ўтказилади. Ҳар бир фикрга ётиғи билан муносабат билдирилади. Олим ўқувчига тақдим этган хулосалар бой адабий парча ва маълумотлар билан асосланади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур шахсияти, серқирра ижодиёти, ижтимоий–сиёсий фаолияти хусусида яхлит манзара яратилади. Шунинг учун ҳам мазкур тадқиқот афғонистонлик касбдошлар назарига тушган эди. Мазкур рисола аввалида таъкид қилганимиздек, уларнинг ижобий баҳосини олиб **«Юлдуз»**нинг бир неча сонида сурункали нашр қилинган. Ботурхон домланинг рус тилида босилиб чиққан **«Ўзбек адабиёти тарихи»** икки жилдлик китобидаги иштирокининг ҳам дарсхонаси кенг. Ушбу

* Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 3–жилд. Тошкент – 1978, 7–88 – бетлар.

асарнинг ҳам мухлислар томонидан хуш қабул қилинишига шубҳамиз йўқ.* Забардаст адабиётшуноснинг «Бобур ва Самарқанд», «Бобур ва тожик адабиёти» сарлавҳали илмий ишлари ҳам катта қизиқиш билан ўқилади.** Мен бу ўринда адабиётшунос олимнинг кейинги мақоласи ҳақида айрим гапларни айтиш билан чекланаман. Ботурхон домланинг фаол зулласонайн тадқиқотчи эканлиги шу илмий мақола шохидлигида яна бир қарғас тасдиқланади. Чунки олим дастлаб бу мақолани тожик ва сўнгра ўзбек тилида яратди.*** Мақоланинг ўзбек тилидаги нусхаси мукамаллиги, муаллиф илмий тадқиқот юритиш тажрибасида таҳрир ва ўз—ўзини имтиҳон санъати мавжудлигини тасдиқ этиши билан диққатни тортади. Мазкур мақолага ҳам бобуршуносликнинг алоҳида эътирофга арзирли ютуқларидан бири сифатида қарамоқ даркор. Чунки унда шу баҳога муносиб илмий вазифалар удаланган. Тадқиқотчи Бобур Мирзо ижодий фаолиятининг байналмилал қирраларини ишончли ва биринчи сарчашмалар маълумотлари кўмагида очиб беради. Адабиётшунос бобуршуносликда биринчилардан бўлиб Бобур Мирзо тахаллусининг ёзилишига ва маъно жилоларига адабий жамоатчилик эътиборини қаратди. Жумладан, юқорида зикр этилган мақолада бу ҳақда ўқиймиз: «Ўзбек адабиётшунослигида Заҳириддин Муҳаммаднинг

* История узбекской литературы. В 2-х томах. Том 2. Ташкент—1989. Стр. 9—28, 61—75. Мазкур мақолалар академик В.Абдуллаев билан муаллифдошликда ёзилган.

**Б.Валихўжаев. Қ.Тоҳиров. Бобур ва Самарқанд. «Ленин йўли», 1970 йил, 14 март; Яна Б.Валихўжаев. Бобур ва Самарқанд. «Бобур ва унинг замондошлари ижодини ўрганиш масалалари». Самарқанд—1983, 25—35—бетлар.

***Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва адабиёти тожик. «Масъалаҳои филология ва робитаи адабий». Самарқанд—1977, саҳ.5—11; Яна. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва тожик адабиёти. «Адабий мерос». 1977, 8—сон, 76—90—бетлар.

тахаллуси «Бобир» шаклида ишлатилиб келинмоқда. Аммо шу тахаллус рус ва ғарб шарқшунослиги, турк ва тожик адабиётшунослигида «Бобур» тарзида ёзилади. «Бобур сўзининг луғавий маъноси шердан кучли бўлмиш йиртқич ҳайвон бўлиб, мажозан кучли, бақувват, ғайратли, шижоатли маъноларида ишлатилган. Заҳириддин Муҳаммад ҳам «Бобур» сўзини ўзига тахаллус сифатида қабул қилганда сўзнинг шу маъносини назарда тутган кўринади. Жумладан, бир рубоийсида ўз тахаллусини шундай ишлатган:

Шеъринг эшитур фикрини Бобур қилди,
Не фикри хушу яхши тасаввур қилди.
Кўзни ёруқ айлади саводи бирла,
Мазмуни била қулоқни пурдур қилди.

Бунда «Бобур» сўзи «тасаввур» ва «пурдур» сўзлари билан қофияланиб келган".* Айни фикр олимнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» учинчи жилди учун ёзган мақоласида ҳам ўртага қўйилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 500 йиллиги кунларида таниқли адабиётшунос профессор А.Абдуғафуров яна адабий жамоатчилик эътиборини шу масалага қаратди ва махсус мақола эълон қилди.**

Масалага юзаки қараганда, тилга олинган масалалар илм учун ўта майда кўриниши мумкин. Бироқ мавзуга сўзшунослик талаб — тамойиллари нуқтаи назаридан баҳо берганда, шу биргина сўз — тахаллус маъносини тўғри талқин қилишда "у"нинг "и"га айланиши ҳам аҳамият касб этади. Боз, масаланинг Бобур Мирзо қисматига дахлдорлиги назарда тутилса,

*Адабий мерос. 1977, 8 — сон, 78 — 90 — бетлар.

**А.Абдуғафуров. Бобир эмас, Бобур! «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1983 йил, 18 март.

ўша аҳамият янада ойдинлашиб қолади. Аслида, Бобур Мирзо ўзига тахаллус танлашда ҳам Алишер Навоийга нисбатан юксак садоқатни диққат марказида тутати: **Навоий шеърят оламининг шери (энг кучли, йиртқич) бўлса, мен ундан кейинги мақомда турувчи бабри-паланги, йўлбарсиман.** Бундан — да ортиқ лутф ва назокатни тасаввурга сиғдириш қийин, албатта.

«**Бобур ва тожик адабиёти**» мақоласида муаллиф ўзининг навбатдаги изланишлари учун муайян мавзуларни ҳам белгилаб олади. Бу жиҳатдан унинг сарбадорларнинг жасур шоири **Оқомалик бин Жамолиддин Мир Шоҳий Сабзаворий (1385–1453)** ҳақидаги дастлабки қайдлари эътиборга лойиқдир. Сарбадорлар шижоати Марказий Осиёда истиқлолнинг қарор топиши ва юксак ватанпарварлик туйғусини намойиш қилишда аждодларимизнинг буюк қаҳрамонлигидан ёрқин нишонадир. Зеро, сарбадорларнинг жиддий кўмаги туфайли она диёримизда Соҳибқирон Амир Темурнинг қудратли давлатига асос солинди. Ана шунинг учун ҳам Алишер Навоий бу ҳаракатга алоҳида хайрихоҳлик кўрсатган, унинг иштирокчиларини қадрлашда бор имкониятларини ишга солган эди... Маълумки, Ботурхон домла кейинчалик Мир Шоҳий ва унинг Алишер Навоий билан инсоний, ижодий муносабати ҳақида махсус ва мазмундор мақола эълон қилди. Мақоланинг тожик тилидаги илк нусхасига кўра, унинг ўзбек тилидаги таҳрири деярли икки марта мукаммаллаштирилган. Қаламга олинган янги — янги масалалар, адабий ҳужжатлар эвазига тўлдирилган. Айни ана шу мақолада бобуршуносликдаги айрим баҳсли нуқталарга ойдинлик киритилган. Айниқса, Ботурхон домланинг тожик адабиётшуноси В.Самадов билан мунозарага киришган жойларида илмий баҳс одобига қаттиқ риоя қилинади. Унда ҳолисона тортишув маданиятининг устиворлиги диққатни тортади. Мақоланинг алоҳида аҳамиятга молик

саҳифаларидан яна бири **Ҳажрий** таҳаллусли шоирларга дахлдордир. Маълумки, тожик адабиётшуноси, профессор Р.Мусулмонқулов XX аср 70—йилларининг бошида «**Ҳажрий Бобурнинг таҳаллуси эмас-ми?**» (Тожикистонда чиқадиган «Маориф ва маданият» газетаси, 1973, 11 январь) мақоласини эълон қилди. У Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «**Рисолаи аруз**» асарида номаълум котиб ёхуд адабиёт муҳиби томонидан киритилган хато ишорага таяниб ўшандай хулосага келган эди. Гап шундаки, Ботурхон домланинг «**Бобур ва тожик адабиёти**» мақоласининг тожик тилидаги нусхасида Р.Мусулмонқуловнинг мазкур мулоҳазасига муносабат билдирилган эди. Аммо масалани биринчи бўлиб кўтариб чиққан тадқиқотчи бундан қаноат ҳосил қилмади. У ҳам ўз навбатида «**Ҳажрий**» Бобурнинг иккинчи таҳаллуси" деган ғояни асослашга интилди. Адабиёт тарихида **Ҳажрий Андижоний, Ҳажрий Бухорий, Ҳажрий Кошоний, сайрамлик, соғарчлик, теҳронлик, жомлик Ҳажрий таҳаллусли** шоирлар ўтганлигини аниқлашга эришди. Мазкур кузатишларини анча мукаммаллаштирган олим кейинчалик уни ўзининг мақолалар тўпламига киритди.* Мумтоз шеършунос олим Атоуллоҳ Ҳусайнийга доир эълон қилган китобида эса Ботурхон домла билан мунозарани анча чуқурлаштиради.** Адабиётшуносликда холисона баҳснинг ривож қувончли ҳодиса, албатта. Айниқса, тожик адабиётшуносининг Бобур Мирзо мероси атрофида теран мушоҳада юритиши, унинг ижодиётига доир номаълум нуқталарни равшанлаштиришга жиддий бел боғлаганлигини фақат олқишлаш даркор. Аммо касбдош

*Раҳим Мусулмонқулов. Дарахти дўсти биншон...(Мажмуаи мақолаҳо). Душанбе — 1987, саҳ.131 — 144.

**Р.Мусулмонқулов. Атаулма Махмуд — и Ҳусайни (рус тилида). Душанбе — 1983, стр.172 — 173.

дўстимизнинг Ботурхон домланинг «Бобур ва тожик адабиёти» мақоласининг «Адабий мерос»да чоп этилган нусхасидан беҳабар қолганлиги ачинарлидир. Чунки мақоланинг айна таҳририда зукко муҳаққиқ Р.Мусулмонқулов ўртага қўйган жуда кўп саволларга етарли даражада асосланган илмий жавоблар берилган эди. Шундай гапни Р.Мусулмонқулов мақоласининг ўзбек тилига таржимони ва ношири ҳақида ҳам айтиш мумкин. Айниқса, таржимон изоҳидаги мана бу таъкид бизни ажаблантирди. «Ҳажрий–Бобур эмасми?» мақоласида олим йирик ўзбек классик шоири Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Ҳажрий» тахаллуси билан ҳам ижод этганлиги ҳақидаги тахминни ўртага ташлайди ва турли далиллар, мантиқий мушоҳадалар воситасида бу илмий тахминни исботлашга ҳаракат қилади. Гарчи Р.Мусулмонқулов ўз ғоясини ишонарли даражада асослашга эришган бўлса-да, камтарлик юзасидан уни «тахмин» деб аташдан нарига ўтмайди».* Мутаржим (ўзбек адабиётшуноси Нусратулла Жумаев) юқоридаги гапларни ёзган-у, бироқ айтганларидан ўзининг ҳам кўнгли тўлмаган. Иккиланган. Фикр қанчалик мантиқий жиҳатдан асосланмасин, уни мустаҳкам кўтариб туришга қодир бўлган ҳужжат ва далиллар йўқ экан, бундай ғоянинг умри ўткинчидир. Ана шу ақида таржимонни ўйлашга чорлаган ва у мулоҳазаларини давом қилиб, ёзади: «Албатта, муаллиф билан мунозарарага киришиш мумкин ва лозим, шунингдек, масалани узил–кесил ҳал қилиш учун янада ишонарли далиллар тақозо қилинади».** Мен Р.Мусулмонқулов, Б.Валихўжаев, Н.Жумаевлар тарафидан айтилган гапларни такрорла –

*Раҳим Мусулмонқулов. "Ҳажрий" – Бобур эмасми? Бобур назарий рисоласининг бир аҳамияти тўғрисида. "Ёшлик", 1988, 11 – сон, 68 – 70 – бетлар.

**Ўша ойнома. 68 – бет.

моқчи эмасман. Чунки қўлимда зикри ўтган муаллифлар назари тушмаган тоза, ишонарли далиллар йўқ. Ана ўшандай қуролсиз жангга кирмоқ ҳам яхши натижага олиб келмайди. Фақат битта фикрни айтишдан сақлана олмадим. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзбек мумтоз адабиёти тарихида тўла маънода жасур ва ростгўйлиги билан ажралиб туради. Ҳатто у лозим топилган ўринларда отасини ҳам аяган эмас. «Бобурнома» бунга гувоҳ. Иккинчидан, Бобур Мирзо адабий ҳаёт ҳодисаларига бефарқ қарамаган ижодкордир. Ўзининг биринчи байтидан тортиб, омаду омадсизлигини ҳам ошкор айтган адибнинг ўзининг «Ҳажрий» тахаллуси хусусида мутлақо хомуш қолишига ақлим сира — сира ишонмайди...

БЎЛМАСА ИШҚ, ИККИ ЖАҲОН БЎЛМАСИН...

Она — табиат Алишер Навоийга нисбатан катта саховат кўрсатган, унга ноёб қалб ато этган. Ўзининг эрка ўғлига атаган ўша қалб ришталарини эса ишқу ошиқликка мустаҳкам улаб қўйган. Табиийки, ошиқ қисматининг поёнида рўшнолик эмас, алам, ҳижрон, дард ва интизорлик ҳукмрон. Зотан, умр бўйи ошиқлар зор — зор йиғлаб, ёруғ дунёни тарк этганлар. Шундан бўлса керак, улуғ Фузулий «Азал котиблари ушшоқ бахтин қора ёзмишлар», — дея фигон чеккан эди...

Алишер Навоий шеъриятида бу афғон янада дардчил, армонлироқ қулоққа чалинади. Чунки у кўнгил қўйган санам ўз ошиқиға вафони эмас, балки охиратга қадар ҳамдам жафо, ҳижрон ва изтиробни раво кўрди, уни зор қақшатиб, бошқанинг этагини тутди, аҳдига хиёнат қилди. Айни йигитлик айёмида қисматига тушган бу бедаво дард унинг маҳзун қалбини умри давомида тарк этмади. Тили бийрон, дили гирён шоирнинг ўша армону ҳижрони унинг сатрларига кўчди. У «Лисон ут —

тайр»да Шайх Санъон севги саргузаштига нуқта қўяр экан, яна ўзининг номурод муҳаббатини эслади...

**Кел, Навоий, сўзни холо хатм қил,
Ишқ аро изҳори даъво қилмагил.
Бир неча кун умрдин топсам амон,
Шарҳи ишқим назм этай бир достон.
Анда билгай кимгаким инсофдур,
Ким сўзум чиндурур ё лофдур.***

Минг таассуфлар бўлсинким, табиат бу улуф инсондан эҳсонини дариф тутди, шоирнинг умри ришталари бемаврид узилди. У ёруғ дунёни тарк этди. Унинг ўз ишқи шарҳига аталган достони хазон бўлган гунчадек шоир қалбида кетди. Ҳазрат Алишер Навоий муҳибларига эса сўнгсиз дардчил саволлар боқий қолди. Дарҳақиқат, Алишер Навоийдай улуф зотнинг фоний оламдан танҳо ўтиши сабаблари ҳаммани қизиқтиради. Улуф шоир мухлисларини поёни йўқ сўроқу шубҳаларга юзлаштиради. Ўттиз йилдан зиёдроқ давр ичида дарсхона, йиғин, учрашув, суҳбатларда шу мавзуга доир бири — биридан ўткир, гоҳ армонли, гоҳ тугёнли, баъзида қочиримли саволлар ёғилади. Шундан, асрлар оша айни баҳс давом этган ва ҳали этади деб, ўйлайман. Навоийшунослигимиз ҳам ўша доимий саволга жавоб излайди. Муҳокамалар заминиди турлича талқинлар яширин. Аммо улар ҳам кўнгилга таскин бўлолмайди. Ноумид шайтон. Баҳс қутбида ҳақиқатнинг борлиги аён. Оҳиста — оҳиста чигаллар очилар, барчага манзур жавоб ҳам топилар... Шу маънода, Ботурхон домланинг мана бу жумлаларига интиқлик билан кўз югуртираман: «Ғаройиб ус-сиғар» девонига киритилган бу ғазал Навоийнинг йигитлик даврида ёзилганга ўхшайди. Чунки у «Илк девон»да учрамайди. Демак, шоир йигитлигида Ҳиротда экан (1450–1465 йиллар), шу

* Алишер Наврий. Асарлар. 15-томлик. XI том. 102-бет

даврда бир гўзални севиб қолган. Аммо 1465–1466 йилларда у Хуросон ҳокими Абу Саид Мирзо томонидан маълум сабаблар билан Самарқандга сургун қилинган. Шу орада, яъни унинг Самарқанддалиги вақтида Навоий севиб қолган гўзал уни кўп кутишга тоқат қилмаган ёки ота-онаси ихтиёри билан бошқа бировга турмушга чиққан.. *. Кўчирганимиз иқтибосдаги жумлалар Алишер Навоийнинг қуйида матлаъ ва мақтаи келтириладиган ғазали устида кетади.

**Эй кўнгул, келким, иков бўлиб нигоре кўзлоли,
Сарвқадде истабон, сиймин узоре кўзлоли.
Эй Навоий, бўлмоғунг андин булар бирла халос,
Келки, ҳам васлин тилаб сабру қароре кўзлоли****

Мазкур ғазал замирида шоир таржимаи ҳолига, айниқса, ишқий саргузаштига доир ишоралар яширинган. Муаллиф оҳангида изтироб, гинахонлик, кесатиш майллари қоришиқ тарзда келади. Хусусан, мана бу байтларда ўшандай руҳий кайфият равшанроқ кўзга ташланади:

**Ёрлиғ кўз тутканимиз кўзлади чун, ўзга ёр,
Бизда ҳам кўз бор, бориб бир ерда ёре кўзлоли.
Гар анингдек шўхи шаҳрошуби офат топмасақ,
Бир фақири меҳрибоне, ғамгусоре кўзлоли**

* Б.Валихўжаев. Барҳаёт шеърят. «Ленинг йўли», 1986 йил, 8 февраль.

** Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. XX жиддик. 1 – жид. "Фан", Тошкент – 1987, 543 – 544 – бетлар. Матлаъ ва мақтаи кўчирилган ғазал шу нашрнинг 3 – жиддига (462 – 463 – бетлар) ҳам киритилган. Аммо матндаги хатоликлар нозик таъб ўқувчиларни ранжитади. Сатрларда "о" "а" тарзида кетган. Изо-фанинг берилиши, сўзларнинг қўшиб ёхуд ажратиб (қоидага ҳилоф равишда) ёзиш каби ўндан ортиқ имловий қусурлар кўзга ташланади.

Алишер Навоий дастлаб бу ғазалини «Бадойиъ ул-бидоя» девонига киритган. Мазкур шеър ундан сўнг «Хазойин ул-маоний» таркибидаги «Ғаройиб ус-сиғар»дан жой олган. Модомики, мазкур ғазал Алишер Навоийнинг номурод муҳаббати ҳақида сўзлар экан, унинг изоҳи Самарқанд «ихрожи»га (сурғунига) боғланаркан, «Илк девон»да учрамаслиги табиий ҳол, албатта. Чунки зикри ўтган тўплам шоирнинг расмий китоби эмас. Балки у Алишер Навоий бадиий каломи мухлислари томонидан тартиб берилган ва улар табиийки, қўлларига тушган шеърларнинггина унга киритишган. Иккинчидан, Алишер Навоий Самарқандга жўнаган пайтда бу девон тузилмоқда ёки тартиб бериб бўлинган эди. Демак, ғазал шоирнинг ўз тақсимот-таснифига кўра, унинг умр гулшанининг «шабоб» (йигитлик) даврига мансубдир. Энди юқорида кўчирилган парчага қайтайлик. Олимнинг Алишер Навоий муҳаббатининг барбод бўлиши ҳақидаги бундай мулоҳазалари қизиқиш уйғотади. Айни талқин навоийшунослигимизда масалага янгича ёндашувдир. Уни янада такмилига етказиш, ўртага қўйилган фикрларни жиддийроқ қилиб айтиш, ўқувчилари дарсхонасини кенгайтириш заҳматкаш адабиётшунос олим зиммасида турган навбатдаги вазифа ҳисобланади. Ботурхон домла мақоласида ўқувчилари ҳукмига ҳавола этган яна бир рақам диққатни тортади. Алишер Навоийнинг таржимаи ҳолига доир мушоҳада юритган жуда кўп тадқиқотчилар унинг 1456 йилда Хуросон давлати ҳукмрони Абулқосим Бобур Мирзо билан бирга Ҳиротдан Машҳадга кетганлигини яқдил қайд этишади. Улуғ шоирнинг Машҳаддан Ҳиротга қайтиши хусусида эса шундай қатъият кўзга ташланмайди. Бу борада эълон қилинган ишларда хилма — хил рақам ва талқинларга дуч келамиз...

Академик В.В.Бартольд ўзининг «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт» номли илмий ишида айни масалага доир

қатъий фикр билдирмайди. У биринчи манбалар гувоҳлигига таяниб иш кўради, аммо ўша қўлёзмаларда ҳам тилга олинган мавзуга доир аниқ маълумотлар учрамайди. Шунинг учун таниқли тарихшунос олим кичик ишоралардан умумлашма хулосаларга келиш йўлидан боради. Илмий тахминларга суяниб, Алишер Навоий вақти—вақти билан Машҳаддан Ҳиротга келиб—кетиб турган, доимий яшаш учун эса у киндик қони томган она шахрига 1464 йилдан сўнггина имкон топган деган хулосага келади.* Бунинг учун тожу тахт илнжида юрган Ҳусайн Бойқаронинг нафасни ростлаб олиш мақсадида вақтинча хомушликка ўтганлиги рўкач қилиб кўрсатилади. Таниқли шарқшунос олим Е.Э.Бертельснинг фикрига биноан Алишер Навоий 1464 йилда Ҳиротга қайтиб келади. Абу Саид Мирзога мурожаат этади ва унинг мулозаматига киради.** Профессор Иззат Султоннинг асарида ҳам шунга яқин фикрларга дуч келамиз. Академик Иззат Султон бунинг учун Мирхонд, Хондамир ва Алишер Навоийнинг ўз асарларига мурожаат этади. Ўша манбалардаги айрим маълумотларни йиғади, тарих саҳифалари орқали етиб келган далилларни юзлаштириш асосида шоир 1464 йилда қисқа муддатта Ҳиротга келган, Абу Саид Мирзодан илтифот кўрмагач, яна қайтиб Машҳадга кетган деган хулосани ўртага қўяди.*** Ўзбек ва рус тилларида нашр этилган «Ўзбек адабиёти тарихи» китобидаги хулоса эса ғоят лўнда: «Алишер Навоий 1469 йилда Ҳиротга қайтди»**** Бундай хилма—хиллик улут

*В.В.Бартольд. Сочинения. Том II, часть 2. Москва 1964, стр. 224—225.

**Бертельс Е.Э. Наваи. Опыт творческой биография. М—Л.—1948, стр.96.

***Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент—1969, 108—бет.

****Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 2—жилд. 47—бет; Яна.

†История ўзбекской литературы. Том 1, стр. 235.

ўзбек шоири таржимаи ҳоли ҳақида баҳс этувчи бошқа ишларда ҳам кўзга ташланади. Масаланинг бундай тус олиши ҳаммамизни ўйга толдиради, зиммамизга катта масъулият юклайди. Негаки, улуғ Алишер Навоий ифтихоримиз бойси экан, унинг ҳаёт йўлининг ҳар бир лаҳзаси кундай равшан бўлмоғи даркор. Унда тахминлар, чамаларга йўл қўйилмаслиги зарур. Хусусан, шоирнинг Машҳаддан Ҳиротга қайтиши санаси буюк мутафаккирнинг таржимаи ҳолидаги жуда муҳим масалалар сирасига киради. Чунки ўша санага қараб шоир ҳаётининг кейинги тақдири, унинг Абдурахмон Жомий билан илк учрашуви, муҳаббати можароларига доир аниқ мулоҳазалар айтиш имконияти туғилади. Бас шундай экан, улуғ инсон ва катта сўз санъаткори таржимаи ҳолида «майда—чуйда»ларнинг бўлмаслиги равшанлашиб қолади. Мазкур таъкиддан эса Ботурхон домла ўртага қўйган рақамнинг илмий—адабий, тарихий моҳияти қабарик кўзга ташланади. Олимнинг фикрича, Алишер Навоий 4—5 йилча (1456—1460) Машҳадда қолиб ўқиган. Машҳаднинг ўша даврда унча катта аҳамиятга молик маданий марказ бўлмаганлиги инobatга олинса, ўртага қўйилган санани қувватлаш мумкин.

Дарҳақиқат, Ҳирот мадрасаларида, махсус муаллимлар қўлида сабоқ олган Алишер Навоий Машҳадга келгунга қадар ҳам ўша замоннинг анчагина билимларидан етарли хабардор эди. Унинг муқаддас Машҳадда қолиши фақат ўқиш—ўрганиш учунгина бўлса, ўқувчи ҳукмига ҳавола этилган муддат чиндан ҳам етиб ортади. Яна устод Садриддин Айнийнинг тавсия қилган рақами ҳамда ўртага қўйган ақидалар ҳам Ботурхон домланинг фойдасига хизмат қилади.* Айтиш жоиз, адабиётшунос олимнинг йиллар давомида улуғ Алишер Навоийни йўқлаш, хотирга олиш

* С.Айний. Алишер Навоий. Сталинобод—1948. Саҳифаи 20.

муносабати билан Самарқанд вилоят рўзномасида чоп қилинган илмий — оммабоп мақолаларида фанимиз учун ғоят муҳим мушоҳадалар кўтариб чиқилган. Улар Алишер Навоийнинг ҳаёт ва ижод йўлини чинакам илмий изчиллик билан ёритишга хизмат қиладиган туркум мақолалардир. Айни мақолаларда улуф Навоийнинг шахсияти, таржимаи ҳоли, маънавий меросига тааллуқли масалалар занжири вужудга келган. Мен уларни мутолаа қилиб ҳайқиргим келади. Нега, ахир бу янгиликлар бир вилоят газетхонлари доирасида қолиб кетиши керак? Уларни йиғиш, яна бир карра назар ва таҳрирдан ўтказиб, адабий — танқидий мақолалар тўплами сифатида нашр эттириш вақти етмадимикин? Аслини олганда, «Ленин йўли» (ҳозирги "Зарафшон") рўзномаси таҳрир ҳайъатининг фаолияти олқишга сазовор. XX асрнинг 30 — 40 — йилларида устод Садриддин Айнийнинг навоийшуносликка дахлдор ажойиб ишларини ёритган газета ўша йўлини собитқадамлик билан давом қиляётир. Унинг В.Абдуллаев адабиётшунослик мактаби билан ижодий ҳамкорлигига фақат ҳавас қилиш мумкин...

Ботурхон домланинг ўша рўзнома саҳифаларида ёритилган яна бир илмий — оммабоп мақоласини варақлайман. Ундаги мана бу жумлага жиддий эътибор қилмасликнинг имкони йўқ: **«...Жумладан, Навоий Самарқандга келгунга қадар Ҳиротда Абдурахмон Жомий билан танишиб, унинг муаммога бағишланган рисоласини чуқур мутолаа қилди ҳамда Жомийнинг Абулқосим Бобур номига ёзган қуйидаги муаммосини ёдлаб олган эди:**

**Қабо бар қадди ту медўзад, айём,
Барор аз қоф то қоф, эй писар, ном.**

(Яъни, фалакнинг инояти билан тикилган қаддига мос қабо (тўн), бўйи баробари устки кийимга муносиб

инсоннинг номини билмоқчи бўлсанг, Эй ўғил, қофдан қофгача бўлган сўзлардан чиқаргин).^{*} Босиқлик билан айтилган бу фикрлар ҳозирга қадар ҳукмрон бўлиб келган айрим мулоҳазаларни инкор этади. Уни шов — шув билан айтиш, кимларнингдир, номини тилга олиш, «савалаш» ҳам мумкин эди. Аммо бундай услуб Ботурхон домла табиатига хос хусусият эмас. Унинг сокин дарё оқимини эслатадиган ҳаёт ва ижод йўли учун номуносибдир. Аммо юзадаги сокинлик оқим тубидаги жунбушни сира — сира инкор этмайди. Уларнинг ўз садоси, сузиш шиддати, кўзлаган манзиллари бор. Бундай тўлқиннинг қутби ҳали анча олисда. Дарвоқе, айна жараёнлар ўз муаллифидан яна ва яна шижоат, шиддат кутади...

Юқорида кўчирилган иқтибосда навоийшу — нослигимиз учун ғоят муҳим масалалар қаламга олинган. Ўшалардан яна бири улуг ўзбек шоирининг Абдурахмон Жомий билан илк учрашувидир. Жомийшунослик ва навоийшуносликда бу борада яқдил хулоса кўзга ташланмайди. Мазкур масалада Ўзбекистону Тожикистонда баҳсу мунозаралар бўлган ва ҳамон давом қилаётир. Чунки XV асрнинг иккинчи ярмидан ҳозиргача илмга маълум манбаларда шу мавзуга доир қатъий рақам ёхуд ишоралар кўзга ташланмайди. Жумладан, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг ўз асарларида ҳам шу аҳвол ҳукм суради. Улуг ўзбек шоирининг «Хамсат ул — мутахаййирин» асари айна масалага доир аниқлик киритиши керак эди. Чунки тилга олинган асар Жомий ва Навоийнинг инсоний, ижодий муносабатлари, улар ўртасида содир бўлган ғаройиб воқеалар ҳақида баҳс этади. Шундай бўлишига қарамай, Алишер Навоий ўша илк мулоқот ҳақида жумбоқли бир жумлани ёзиш билан чекланади: **«Бу фақирини ҳақир бу сўнгги жамоат**

^{*}Б.Валихўжаев. Узилмас ришталар. «Ленин йўли» газ. , 8 февраль, 1989 йил..

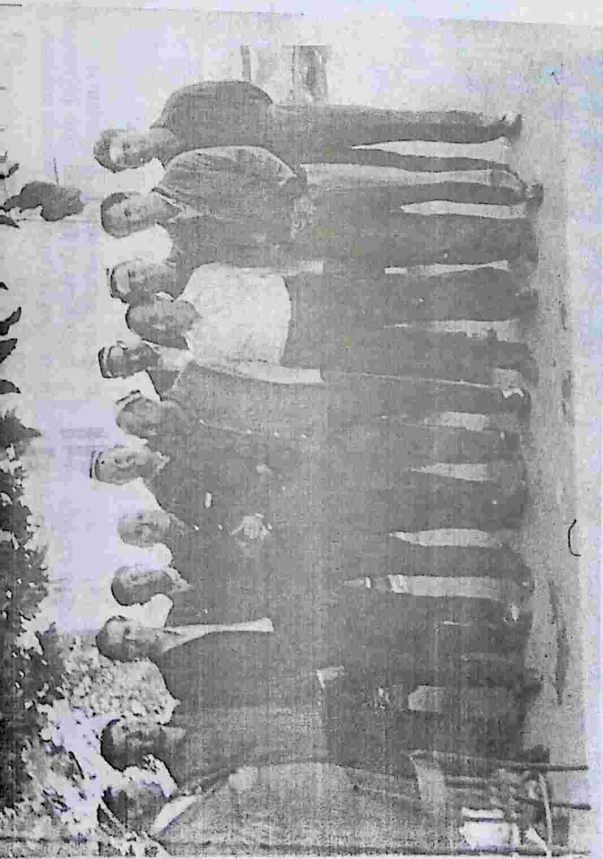
1970 йил, 26 октябр. Самарқанд.
Озарбайжонлик академик Алисухбат Сумбатзода ЎзРФА
академиги В.А.Абдуллаевнинг меҳмони.
Меҳбон академик Б.Н. Валихўжаевнинг устози...

Олимнинг падари бузруквори Наберахўжа Валихўжаев —
Хилъат биринчи невараси Фархунда Ботировна билан
болалар шоири А. Мухамедов шеърларини ўқишмоқда...

1980 йил. Самарқанд. Филология фанлари доктори профессор Б.Н.Валихўжаев
Алишер Навоий номидаги СамДУ ўзбек филологияси факультети
талабалари билан мулоқот пайтида

1972 йил, сентябрь. Академик В.А.Абдуллаев бошлиқ Самарқанд адабиётшуносларидан бир гуруҳи бухороликлар меҳмони...

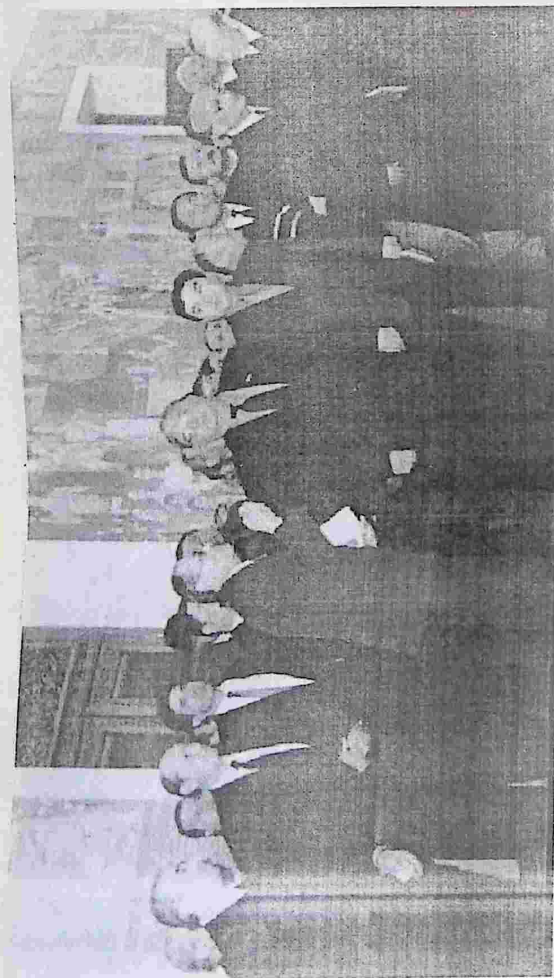
1990 йил, 3 сентябрь. Тожикистон Фанлар академияси академиги
М.Ш.Шукуров ва ЎзРФА академиги Б.Н.Валихўжаевлар Бухородаги Кўкалош
мадрасаси деворига устод С.Айнийга ўрнатилган ёдгорлик лавҳаси олдида...

Қани, сен, эй менинг маънавий болга тўлган,
тўлишган завқли йилларим!

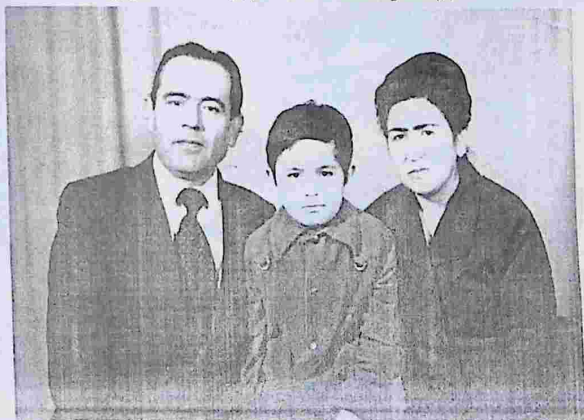
2001 йил, 13 март. Самарқанд Давлат университети
бош биноси иккинчи қавати ички деворида бунёд
қилинган «Маърифат бўстони» (мозаика) лавҳалари
хусусида акад. Б.Н.Валихўжаев мароқ билан сўз айтмоқда...

2001 йил, 13 март. Академик Б.Н.Валихўжаев «Маърифат бўстони»
(мозаика) тақдироти иштирокчиларига амалга оширилган
санъат асари ҳақида шарҳ бермоқда...

2003 йил, декабрь. Академик Б.Н.Валихўжаевга Самарқанд вилоят ҳокими Ш.Мирзиёев «Эл – юрт ҳурмати» орденини топширмоқда...

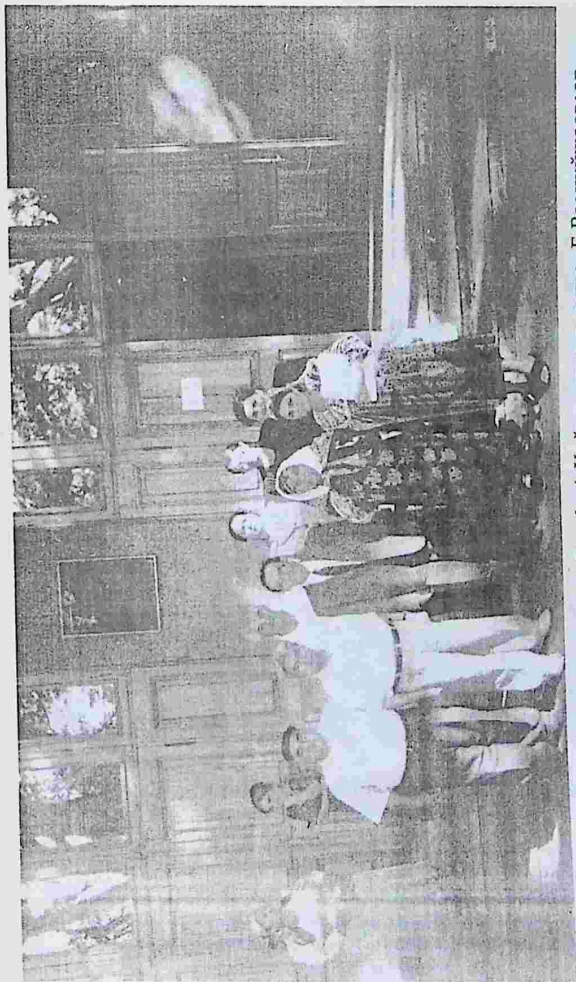
1979 йил, 21 март. Б.Валихўжаев умр йўлдоши Х.Вафоева ва кичик ўғиллари Фарзод билан.

1970 йил, 30 июнь. Самарқанд. Филология фанлари доктори, доцент Б.Н.Валихўжаев ва доц. С.З.Мирзаевлар Р.Воҳидовнинг номзодлик диссертацияси ҳимоясидан кейинги «бир пиёла чой» дастурхони атрофида...

Академик Б.Н.Валихўжаев Самарқанд Давлат университети ўзбек мумтоз адабиёти тарихи кафедраси ёшлари билан мулоқот пайтида...

2001 йил, 14 сентябрь. Самарқанд. Проф. А.Ҳайитметов ва акад. Б.Валихўжаевлар
Ҳилола Сафарованинг номзодлик диссертацияси ҳимоясидан кейин бухоролик
меҳмонлар даврасида...

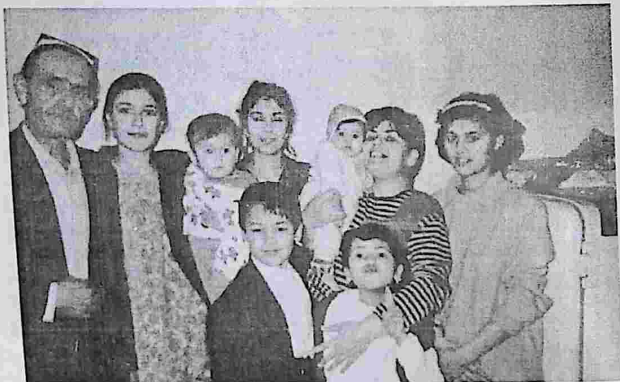
Проф. Б.Валихўжаев фарзандлари Фархунда,
Фарида, Фарруха, Фарзоналар даврасида

2004 йил, 15 апрель. Бухоро Давлат университети.
Устод С. Айнийга бағишланган Халқаро
илмий анжуман иштирокчиси Академик Б.Н.Валихўжаев
бир гуруҳ шогирдлари билан

2004 йил, 6 декабрь. Истанбул (Туркия). Академик
Б.Валихўжаев «Мирзо Улуғбек даври мадрасалари»
китобининг усмонли турк тилидаги наشري тақдироти.
Маросимда олимнинг қизи, педагогика фанлари номзоди
Фарида Валихўжаева ва невараси Меҳрибон
қатнашмоқда (икки чеккада).

Акад. Б.Валихўжаев фарзандлари, неvara
ва эваралари даврасида...

Академик Б.Н.Валихўжаевнинг умр йўлдоши
Хадича ая Вафоева олимнинг 70 йиллик тўйи
тантаналарида нутқ сўзламоқда...

Академик Б.Н.Валихўжаев магистр
Бадиа Муҳиддинова билан

Отахон адабиётшунос талабаларга
Алишер Навоий ҳақида сўз айтмоқда.

Академик Б.Н.Валихўжаев шогирдига маслаҳат бермоқда...

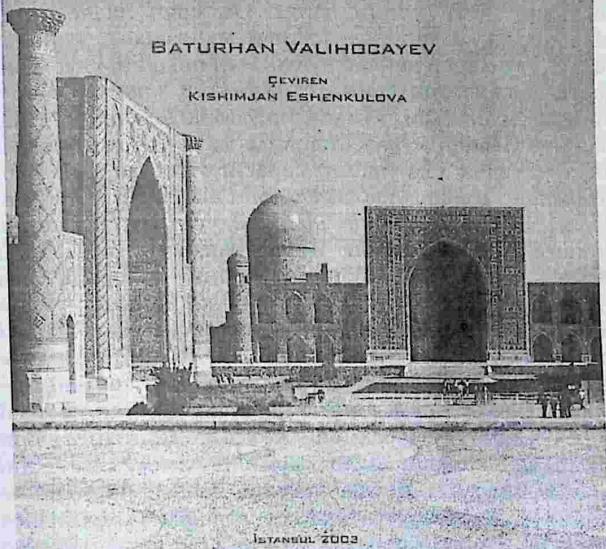
ISAR

İSLÂM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA VAKFI
(ISAR)

ULUĞ BEY DEVRİ MEDRESELERİ

BATURHAN VALİHOĞAYEV

ÇEVİREN
KİSHİMİYAN EŞENKULOVA

İSTANBUL 2003

Академик Б.Н.Валихўжаевнинг Туркияда, усмонли турк
тилида чоп бўлган «Мирзо Улуғбек даври мадрасалари»
рисоласининг муқоваси...

зумрасида Хиёбон бошида кўрган замонида мухтасар битилган рисола сабақига мумтоз бўлдум...»* Алишер Навоийнинг ўз сўзларига қараганда, Абдурахмон Жомий Шоҳрух Мирзо салтанатининг ўрталаридан (XV асрнинг 30 — йиллари охиридан — Р.В.) Абу Саид Мирзо ҳукмронлигининг аввалларигача (1458 — 1460) Ҳирот шаҳрининг марказида яшаган. Кейинчалик эса Ҳиротнинг Хиёбон мавзеига устози Саъдуддин Қошғарий мазори бошидаги ҳовлисига кўчган. Аслида, навоийшунос ва жомийшуносларнинг турлича рақам ҳамда фикрларни айтишларига ҳам шу ишоралар сабабдир. Боз устига устак, Алишер Навоийнинг Машҳаддан қайтиши санасининг мунозарали эканлиги тадқиқотчиларни қийнаб қўяди. Кўринадики, улуғ шоир ҳаёти босқичлари занжир ҳалқалари сингари бир — бирига мустаҳкам боғлиқдир. Машҳаддан қайтиш, Алишер Навоий муҳаббати, Абдурахмон Жомий билан илк учрашуви ҳам ўшалар сирасига киради. Ботурхон домланинг эса ана ўша чигалларни ечишга жазм этиши бағоят хайрли қадамдир. Энди Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг илк учрашувига қайтадиган бўлсак, бу борада адабиётшуносларнинг юқорида баён этган мулоҳазаси билан фикрдошлик қилиш мумкин. Негаки, 1460 йилда Машҳаддан қайтган Алишер Навоий бирон — бир жойда расмий иш билан банд бўлган эмас. Шубҳасиз, у айна ана ўша йилларда ҳам таҳсилни — ўқиш ўрганишни давом эттирган. Модомики, шундай экан, унинг Абдурахмон Жомий даргоҳига бош урмасдан қолиши асло мумкин эмас эди. Яна таъкидлайман, агар ўша қайтиш санаси тарихий — бадий ҳужжатлар гувоҳлигида атрофлича асосланса, шунда анчагина ноаниқ масалаларни ойдинлаштиришга эришардик. Шунингдек, илк учрашувга доир хилма — хиллик ҳам бартараф қилинган бўлур эди. Мавзунинг

*Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик, 14 — жилд. Тошкент — 1967, 13 — бет.

ҳозирги ёритилиши аҳволи эса навоийшунослиги — мизнинг бутунги тараққиёти савиясига сира мос келмайди. Чунки ўқувчи жуда ранг — баранг рақамлар билан тўқнашади. Масалан, устод Садриддин Айнийнинг қатъий таъкидига кўра, икки даҳо ижодкорнинг дастлабки тарихий мулоқоти Алишер Навоийнинг 18 — 19 яшарлигида, 1459—1460 йилларда воқеъ бўлган.* Профессор Е.Э.Бертельс эса шу масала устида атрофлича мушоҳада юритар экан, илк мулоқот 1469 йилдан сўнг, Алишер Навоий Самарқанддан қайтиб Хуросон давлати ижтимоий — сиёсий ҳаётига фаол аралаша бошлаганидан кейингина амалга ошган ҳисоблайди. Унинг ақидасига кўра Жомий ва Навоий ўртасида пиру муридликнинг расмий эътироф қилиниши маросими 1476 йилда содир бўлган.** Таниқли навоийшунос олим А.Ҳайитметов «Ўзбек адабиёти тарихи» китобининг иккинчи жилди учун ёзган мақоласида шу масалада анча батафсил фикр юритади. Олимнинг лўнда хулосаси эса қуйидагича: **«Бизнингча, бу 1464—1465 йилларга тўғри келади. Бу йилларда Навоий ҳали бирон сиёсий мавқега эга эмас эди. Шунинг учун у ўзини Жомийни зиёрат қилгани борган кишиларнинг энг камбағаллари гуруҳига қўшиши ҳам бежиз эмас».***** Истеъдодли тожик адабиётшуноси, профессор Аълохон Афсаҳзод Абдурахмон Жомий ҳаёти ва маънавий меросига доир кўп сонли пишиқ тадқиқотларида унинг Алишер Навоий билан ижодий ҳамкорликларига оид муҳим хулосаларни ўртага қўяди. Жумладан, икки даҳо ижодкорнинг дастлабки танишуви ҳам олим эътиборини ўзига тортган масалалардандир. У шу мавзуда **«Аҳду вафо»** сарлавҳали махсус мақола эълон қилди. Китобида эса ўша

*С.Айний. Алишер Навой. Саҳ.20

**Е.Э.Бертельс. Навои. Стр.148.

***Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2—жилд, 48—бет; История узбекской литературы. Том 1, стр.235—236.

қарашларини ривожлантиради. Алқисса, у Жомий ва Навоийларнинг бу тарихий учрашувлари 1464—1466 йиллар орасида содир бўлган деган хулосага келади.* Хуллас, айти масалага доир мунозара ана шу тариқа давом қилаётир. Фанда баҳснинг бўлиши аниқ. Йиллар, даврлар, авлодлар муайян масалага доир ўз гапини айтади, таҳририни киритади. Аммо Жомий ва Навоийлар ижодиётининг муҳиблари аҳволини ҳам тасаввур қилиб кўрайлик. Битта учрашув санасига доир рақам ўртасидаги тафовут ўн йилга чўзилмоқда. Аҳволнинг бундай тус олиши бу икки улкан даҳога доир амалга ошираётган ишларимиз қиёфасини безамайди, албатта. Ана шундай бир вазиятда Ботурхон домланинг жиддият билан майдонга чиқиши, қатъий рақамни ўртага қўйиши қувончли ҳолдир. Албатта, олим бу йўналишдаги шарофатли ишларини яна давом қилиши, айтилган яхши гапларини ҳамма тарафлама ёритиши, илмий жамоатчиликни қаноатлантириши лозим. Юқорида кўчирганимиз парчада диққатга молик яна бир далил бор эди. Масаланинг бу учи Алишер Навоийнинг Самарқандда яратган асарларига дахлдордир. Академик В.Абдуллаевнинг мазмундор асарларида бу борада анча мулоҳазалар баён этилган.** Отахон адабиётшуноснинг хулосаларидан аёнлашадики, айти йўналишда қилинган ишлардан кўра, бажарилиши зарур бўлган вазифалар кўпроқ кўринади. Ботурхон домла ана шу заруратни тўғри илғаб олди ва зикри ўтган мавзуга чуқурроқ шўнғимоқда. Зеро, буюк Алишер Навоий ҳамда унинг ҳассос муҳаққиқи устоз Воҳид Абдуллаевнинг руҳи поклари олдидаги шогирдлик масъулияти ҳам Ботурхон домладан шуни кутади...

Баъзан илмий ҳаётда ажиб ҳодисалар юз беради.

*Аълохон Афсаҳзод. Рўзгор ва осори Абдурахмони Ҷомӣ. Душанбе—1960. Саҳ. 62—63..

**В.Абдуллаев. Навоий Самарқандда. Тошкент—1968, 67—93—бетлар.

Бир гап тилга тушдим, тамом, унинг ўнгу сўлига қараш йўқ. Ўша рақам, далил, гап мақолалардан — мақолаларга, китоблардан — китобларга кўчиб парвозини давом қилади. Шундай ҳодиса Абдурахмон Жомийнинг Хуросон давлатининг ҳукмрони Абулқосим Бобур номини ўзида яширган муаммосининг ҳам бошига тушади. Асли, Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг моли бўлган бу асар (**қабо бар қадди ту...**) иштибоҳан Алишер Навоий мулкига айланиб қолган. Бу хато, албатта, навоийшуносликнинг кейинги даврларида пайдо бўлган. Эҳтимол, унинг туғилишида Гиёсиддин Хондамирнинг «Макорим ул — ахлоқ» асари сабаб бўлгандир. Хондамир ўз асарида «Латифа» сарлавҳаси остида қуйидагиларни ёзади: «Гўзал ва ҳусндор ёш бир тикувчи бор эди. Бир куни у Самарқандда саодатли Амир учун мулозимлари олдида тўн бичди. Шу чоқда Амирдан, менга бирор муаммо ўргатсангиз, деб илтимос қилди. Ул ҳазрат Бобур исмига айтилган бу муаммони унга ўқиб берди...»* (таъкид бизники — Р.В.). Дарҳақиқат, муаммо муаллифининг номи тилга олинмаган бу жумла моҳиятини дарров пайқаб олиш қийинроқ. Шунинг учун унинг янги — янги талқинлари шакланган ва муаммо Жомийдан Навоийга ўтиб қолган. Устод Садриддин Айний ўша муаммони келтиришдан олдин Хондамир латифасига «Навоий бу муаммоники, ундан Бобур номи чиқар эди, бадиҳатан (зудлик билан) айтди ва ўқиди (гуфта хонд — таъкид бизники — Р.В.) жумласини қўшади.** Академик В.Абдуллаев эса «Макорим ул — ахлоқ»дан олинган форсий парчани «Олий ҳазрат» (Алишер — В.А.) Бобур исмига бу муаммони туздилар», — тарзида ўтирадилар.***

Мана шунақа йўллар билан бу муаммо Алишер Навоий шеъри сифатида шуҳрат қозониб келади. Тан

*Хондамир. Макорим ул — ахлоқ. Тошкент — 1968, 109 — бет.

**С.Айний. Алишер Навой. Саҳ. 33.

***В.Абдуллаев. Навоий Самарқандда. 79 — бет.

олиш керак, бундай хато юқорида зикри ўтган мақолага қадар Ботурхон домланинг ҳам бошқа ишларида такрорланди. Жумладан, олимнинг олдин эълон қилинган мақолаларидан бирида ўқиймиз: «...Шулардан Аълоий Шоший ва тўн тикувчи ҳунарманд Бобур ҳақидаги муаммоларни, отахони Саййид Ҳасан Ардашерга йўллаган маснавий-номасини, бир неча ғазалларини, Ҳусайн Бойқарога бағишланган «Ҳилолият» — қасидасини эслатиш мумкин».* Бу гапларни айтишдан мурод, гуноҳкорларни аниқлаш, уларни танқид қилиш эмас, албатта. Муҳими, кеч бўлса — да кичкина ҳақиқат тикланди. Мағзида Бобур исми яширинган муаммонинг ҳақиқий муаллифи аниқланди. Бунинг учун Ботурхон домлага ташаккур. Масаланинг яна бир қиррасига аниқлик киритиш лозим кўринади. Ўша муаммо қандай қилиб Алишер Навоий хотирасида ўрнашди ва у зикри ўтган байтни айтиб юрди. Ботурхон домла иштибоҳли масалага ойдинлик киритишда қандай манбаларга асосланди қабилдаги саволлар ҳаммамизнинг шуури — мизда кезиб юради. Ботурхон домлага Абдурахмон Жомийнинг муаммо жанрига доир рисоалари ва Алишер Навоий «Хамсат ул — мутаҳаййирин» асари асос бўлиб хизмат қилди. Улуғ ўзбек шоири таржимаи ҳолидан равшанки, у Абдурахмон Жомийдан сабоқ олган. Айниқса, XV асрнинг 60 — йилларида, Самарқандга жўнагунга қадар устоздан сабоқ тинглаш билан бирга, унинг «Қофия», муаммо ҳақидаги рисоаларини ҳам мутолаа қилган. Улуғ шоирнинг ўзи эътироф қилади: «...Яна «Муаммо» нинг иккинчи рисоласидурким «Ҳулият ул-ҳулал»дин сўнграроқ битилубдур».** Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг «Ҳулият ул — ҳулал» — «Муаммога доир кабир (катта) рисола»си Хуросон

*Б.Валихўжаев. Самарқандга мафтун эди. «Ленин йўли» 9 февраль, 1988 йил. Олим Алишер Навоийнинг Самарқанддаги қадамжоларини аниқлаб, шу мақоласига илова тарзида нашр қилдиради

**Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик, 14 — жилда, 60 — бет.

ҳукмдори Абулқосим Бобурга аталган. Баҳсимизга сабаб бўлган муаммо эса ана шу рисоладан жой олган. Алишер Навоий рисолаи мутолаа қилиш жараёнида эсда сақлаш унча қийин бўлмаган бу муаммони ёд олиб, айтиб юрган. Зарур ўринларда улкан шоирнинг қудратли ҳофизаси кўмакка келган ва уни вазиятдан чиқарган. Улуғ шоир ҳаётининг XV асрнинг 60 — йилларидан кейинги саҳифаларида нафақат унинг ўша муаммоси, балки Абдураҳмон Жомийнинг нуроний сиймоси устивор ўрнашиб қолади. Тақдир ўз чорраҳаларида уларни тез — тез юзлаштиради. Ҳатто бир муаллимдан дарс олиш, бир дарсхонада ўтириш, бир йўлдан юриш (албатта, Самарқандда ва йиллардаги муайян тафовутлар билан) бахтини насиб этди. Бундай ажиб воқеа чорак асрнинг нари — берисида, «Фирдавсмонанд» Самарқандда кечган эди. XV асрнинг 40 — йилларида Абдураҳмон Жомий юрган йўлларда унинг табаррук изларини ўша юз йилликнинг 60 — йилларида Алишер Навоий топди. Шу юз йилликнинг 60 — йилларида ўша муборак излар уни Улуғбек Мирзонинг мадрасаи олиясига, донишманд муаллим Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг хонадони ва дарсхонасига бошлади. Ҳиротда уланган ришталар Самарқандда бевосита ўзаро чирмашди...

Тарих — мўъжизалар мактаби. Унинг бағрида меҳр ҳам, қаҳр ҳам пинҳон. Тарих — адолат даракчиси. У ёвузлардан, қабохатдан, жаҳолат ва жоҳиллардан баланд туради. Яратганнинг назари тушган улуғ зотлар ва алломалар олдида бош эгади. Тўғри, айна фазилатлар маълум муддат хомуш қолиши, ўзидан мутлақо дарак бермаслиги мумкин. Аммо улар буткул йўқолиб кетмайди. Мард, жасур ва заковатли одамларнинг шижоатига умид боғлаб ҳаракатини давом этади, уларга бағрини очади. Ботурхон домланинг Абуллайсийлар хонадони ҳақидаги туркум мақолаларини ўқиб, айримлари қайд қилинган ҳақиқатта иймон келтирдим,

ниҳоят тўлқинландим. Айни завқли чизгилар менинг шавқимни оширди, менга руҳ бағишлади. Ўзим учун яна бир хулосани кашф этгандай бўлдим. Яна бир асрор хазиначисининг эшиклари менинг истиқболимда ланг очилди. Кўҳна тарихнинг каромати туфайли Ботурхон домла Жомий ва Навоийларга мактабдошлик даъво қилиш ҳуқуқига эга бўлиб кўринади, менга. Шошманг, буёғини ҳам айтаман. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг таниқли фикҳ (ислом қонуншунослиги) олими Фазлуллоҳ Абуллайсийдан таълим олгани ҳақ гап. у сабоқ айтган хонақоҳ фақеҳнинг ўз маҳалласида бўлган. Энди сўз навбатини устоз адабиётшунос Ботурхон домлага бераман: «...**Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий...тахминан XV аср 70–йилларининг бошида ҳаётдан кўз юмган. Унинг жасади ўзи қурдирган хонақоҳ яқинида жойлашган, ота – боболарининг гумбазли мақбарасида дафн этилган. Бу мақбара ҳозир қайтадан тикланган. Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий қурган хонақоҳ сақланмаган бўлса – да, аммо унинг территориясида аллома (Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий – Р.Б.) номидаги 15–ўрта мактаб жойлашган**».* Ана шу мактабда Ботурхон домла ҳам ўн йил таҳсил кўрган. Ўша табаррук ер парчасида ўрнашган дарсхоналарда сабоқ тинглаб, умр ўтказиб улғайган. Фазлуллоҳ Абуллайсий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийлар руҳи нурафшон этган меъморий ёдгорликларга суқланиб қараган, уларда мўъжиза туйган. Ўша совуқ тошлар остида мангу оромда ётган зукколар, уларнинг тарихи ҳақида кўпроқ билишни орзу қилган. Муаллимларининг Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳақидаги суҳбатлари унинг билимга чанқоқ юрагига ўт ташлаганлиги турган гап. Эҳтимол, ўша йилларда у навоийшунос бўлишни, улуг шоирнинг устоз, сафдош,

*Б.Валихўжаев. Абуллайсилар хонадони. "Ленин йўли" газетаси. 29 сентябрь. 1988 йил

издошлари ҳақида бир нималар ёзишни орзу қилгандир?! Бугун забардаст олимнинг «Абуллайсийлар хонадони» туркум мақолаларини ўқиш мени шундай хулоса сари етаклади. Мақола муйсафид тарихнинг олис қатламларидан, хонадоннинг асосчиси фақиҳ Абуллайс Самарқандий ҳақида маълумотлар билан бошланади. Шарқда довруқ таратган бу ҳуқуқшунос олим 984 йилда вафот этган.* Бироқ у асос солган анъанани хонадоннинг кейинги авлодлари муқаддас билиб асрашган, такомиллаштириш йўлидан боришган. Мақолаларда келтирилган бой тарихий, адабий — бадий ҳужжат ва маълумотлар айтиш йўли ҳақиқат фойдасига хизмат қилади. Олим мазкур мақолаларида ўзини нафақат адабиёт тарихчиси, балки, Марказий Осиё халқлари ижтимоий — сиёсий, маданий тарихи, урф — одатлари, илм — фани ривожланишини холисона баҳолай олувчи кенг қамровли тадқиқотчи эканлигини кўрсата олган. Муҳими, у муҳташам Самарқанднинг шайдоси, киндик қони томган она шаҳрининг фидойи фарзанди сифатида кўзга ташланади. Мазкур мақолалар ҳақида яна кўп гапларни ёзиш мумкин эди. Айтиш замонда, уларда баҳсли, такмилини кутаётган тўлдириш, қўшимча далиллар билан асослашга муҳтож ўринларнинг борлигини инкор этмоқчи эмасман. Чунки бугун ўқувчи ҳукмига ҳавола этилган маълумотлар, мулоҳаза ва хулосалар келажакда амалга оширилиши лозим бўлган вазифаларнинг дебчасидир. Мен бу ўринда бир гапни айтиш билан чекланаман. Такрор бўлса — да, айтай, ушбу мақолалардан фақат Самарқанд вилояти адабиётсеварларининггина хабардор бўлиши

*Абуллайсийлар хонадони "Ленин йўли", 27 сентябрь, 1988 йил. Шу мақоланинг давоми зикри ўтган рўзноманинг 28 ва 29 сентябрь (1988 йил) сонларида чоп этилган. Тилга олинган мазкур мақола — ларнинг бир қисми айрим таҳрир ва тўлдиришлар билан олимнинг "Хожа Аҳрор тарихи" китобига киритилган.

етарли эмас. Мазкур дурдона фикрлар Республика ва унинг сарҳадларидан олисларда яшаётган Шарқ адабиёти, маданияти, айниқса, Алишер Навоий ижодиёти мухлислари савиясига мос ёзилган. Улар учун ҳам айна ишлар бағоят зарур. Навоийшунослик тарихи учун муҳим янгиликларнинг зикри ўтган мақолаларда сероблиги кишини қувонтиради. Ўшалардан алоҳида таъкидга молик бир нуқтани айтмай иложим йўқ. Адабиётшунос олим навоийшунослигимизда биринчилардан бўлиб, Фазлуллоҳ Абуллайсий ва Алишер Навоий ўртасида шакланган ота — ўғиллик муносабатларининг тарихий илдизларини кўрсатишга эришади. Жумладан, унинг мана бу жумлалари айтилган соҳага доир катта қизиқиш уйғотади: «...Фазлуллоҳ Абуллайсий...бир неча марта Ҳиротга борган. Шохруҳ даргоҳида хизматда бўлганлар, жумладан, Ғиёсиддин Бахши, яъни Алишер Навоийнинг отаси билан таниш бўлганга ўхшайди»... *

Кўчирганимиз иқтибосни шунчаки, бефарқ ўқиш, аҳамият бермаслик ҳам мумкин. Бироқ Алишер Навоий таржимаи ҳолидан пишиққина хабордор ўқувчи бундай йўл тутолмайди. У мақола муаллифининг юқоридаги таъкидига алоҳида аҳамият беради. Чунки Ҳиротдан дарвеш Саййид Ҳасан Ардашернинг фақеҳ Ҳазратларига юборилган мактубини олган ва уни мутолаа қилган Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг хаёлан XV асрнинг 30 — 40 — йилларига қайтганлиги, Ғиёсиддин Баҳодир (Бахши)ни хотирасида тикланганлиги ҳар қандай шубҳадан холидир. Ана ўша ишоралар туфайли мударрис (Абуллайсий) ҳамда толиби илм Алишер Навоий ўртасида ота — ўғиллик муносабати изга тушиб кетганлиги тайин...

Ҳа, бутун улуғ ўзбек шоири муаллимларини йўқлаш, улар ҳақида ёзиш ҳам фарз ва ҳам қарз

*Ўша мақола. "Ленин йўли". 1988 йил, 29 сентябрь..

вазифалардан ҳисобланади. Чунки муаллимсиз дунё ғариб, файзу шукуҳдан холидир. Айниқса, Фазлуллоҳ Абуллайсийдай бағри кенг устодлар ҳақида ёзмаслик гуноҳи азимга дохил бўлиш билан баробардир. Шу маънода, Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Ориповнинг қуйидаги сатрлари ўзгача маъно, айрича оҳанг касб этади:

**Ўқидим Геродот, тарихни кўп бор,
Фаробий, Дантени такрор ва такрор.
Барини ўқидим, лол қолди ақлим,
Барига устозсан ўзинг муаллим.
Алишер қалбига солган сеҳр-файз,
Сенсан, эй муаллим, устоз Абул-лайс.***

Чиндан ҳам, Абуллайсийлар хонадони узоқ ва юз йиллар давомида. Машриқзаминда шариат аҳкомлари бобида илму адаб арбоблари тарбияси йўлида беқиёс ҳисса қўшиб келди. Юқорида зикри ўтган мақолаларда ана шу авлоднинг XVII асрга қадар бўлган тарихий тақдири хусусида илм ва мударрислик фаолияти жуда кўп сонли қадимий манбалар, тазкира ҳамда ёдномалар гувоҳлигида қизиқарли фикру мулоҳазалар баён этилган. Олимнинг улар номини абадийлаштиришга доир таклифлари ҳам ғоят аҳамиятлидир. Алқисса, адабиётимиз тарихининг маълум босқичларида фаолият кўрсатган, ўзидан салмоқли маънавий мерос боқий қолдирган ижодкорлар, уларнинг устоз — муаллимлари ҳақида илмий ва оммабоп мақолалар эълон қилиш йўлидаги ташаббус олқишга сазовор. Келажақда бу йўналишдаги изланишларни янада давом этиш, адабиётшунослигимиз олдида турган муҳим вазифадир... Ботурхон домланинг мақолаларидан яна бири

*Абдулла Орипов. Йиллар армони. Тошкент — 1984, 264 — бет.

навоийшуносликнинг назарий муаммолари, умуман, адабиёт назариясига бағишланганлиги билан диққатга молик. Масалага юзаки қараганда, мақолада кўтарилган мавзу фан учун унча муҳим эмасдай кўринади. Чунки улардан бирида икки сўз ҳақида гап боради. «Туркий» ва «туркийгўй» сўзларининг маъно жилоларига доир баён этилган мулоҳазалар билан танишгач, ўқувчининг фикри ўзгаради.* Фаннинг маълум тармоғи учун масаланинг катта — кичиги бўлмаслигига тўла қаноат ҳосил қилади. Мақолага жалб этилган бой адабий — илмий манба ва парчалар «қилни қирқ ёриш» қабилда таҳлилга тортилади. «Туркий» ва «туркийгўй»нинг сўз ҳамда атама сифатидаги маънолари заргарона аниқлик, сезгирлик билан кўрсатилади. Ўртага қўйилган мушоҳадалар кўп сонли мисоллар кўмагида тасдиқланади. Мақолада атрофлича илмий таҳлил замиридан сизиб чиқадиган мана бу дастлабки умумлашмаларнинг борлиги уларнинг фандаги аҳамиятини оширади. «Алишер Навоий «туркий» сўзини ҳам асл маънода (муайян халқ ва тил) ҳамда адабиётшунослик термини сифатида қўллаган. У шундан келиб чиқиб, «туркийгўй» сўзини ҳам икки хил маънода биринчиси, қадимги ўзбек тилида бадий асар ёзувчи ва иккинчи — туркий жанрда ғазаллар битувчи маъноларида ишлатган. Алишер Навоийнинг туркий ва унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисидаги фикрлари халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт ўртасида давом этган қадимий ижодий ва ҳаётбахш алоқалар ҳақидаги маълумотларни янада кенгайтиради. Бу билан у ўзбек классик поэзияси энг аввало халқ оғзаки ижодининг самарали таъсирида бойиб, ранг-баранглашиб борганини яна бир карра

* Б.Валихўжаев. Алишер Навоий туркий ва туркигўйлик ҳақида. «Адабий жанрлар ва бадий маҳорат масалалари». Самарқанд — 1988, 56 — 62 — бетлар.

таъкидлагандай бўлади. Буларнинг ҳаммаси ўзбек поэзиясининг нозик ва майда – чуйда бўлиб кўринган масалаларига ҳам қанчалик диққат билан қараган адабиёт назариётчиси, мутафаккир олим Алишер Навоий билимдонлиги ва донишмандлигининг яна бир жиҳатини бизга, ўзининг ҳақиқий авлодларига намойиш этади».* Мазкур хулосаларнинг қайсидир жиҳатлари ўз муаллифига ҳам дахлдордай кўринади. У Алишер Навоийнинг адабий – танқидий қарашларидаги ўша бош нуқтани ҳақиқий ижодкор ва олим учун ўзи ихлос қўйган соҳада майда – чуйдалар бўлмайди, қабилидаги таъкидини ўз илмий фаолиятининг ҳаракатлантирувчи дастури сифатида қабул қилиб янглишмади. Аслида, унинг адабиётшунослик илмида қатъий ўрнини белгилаб олишидаги бош омил ҳам ўша «майда – чуйда»лардир. Ботурхон домла учун такрор мулоҳазалар, илм учун у қадар аҳамиятли бўлмаган фикрлар баёнидан иборат катта масалаларга доир мақолалардан кўра, янгилиги бор кичик мавзулар афзал кўринади. Ана шу нуқтаи назардан адабиётшунос олимнинг «Риёзаш – шуаро»да ўзбек адабиёти намояндалари», «Алишер Навоий ва унинг издошлари талқинида туюқ» илмий мақолалари катта аҳамият касб этади.** Биринчи мақолада биргина манбада Алишер Навоий таржимаи ҳоли, ижод йўли ҳақида билдирилган мулоҳазалар гоят синчковлик билан ўрганилади. Шу манбадаги улuf шоирга доир янги далил ва қарашларни алоҳида ажратиб кўрсатишга урғу берилади. Иккинчи мақоланинг номидан равшанки, у Шарқ шеърятининг жажжи жанрларидан бўлган туюқни назарий жиҳатдан

* Ўша тўплам, 62 – бет.

**Б.Валихўжаев. "Риёзаш – шуаро"да ўзбек адабиёти намояндалари. "Адабий мерос". 1988, 4 – сон, (46). 21 – 26 – бетлар. Яна: Алишер Навоий ва унинг издошлари талқинида туюқ. "Адабий мерос". 1973, 3 – сон, 148 – 151 – бетлар.

тадқиқ этишга қаратилган. Ҳар иккала мақола ҳам ўз муаллифи табиатидан келиб чиқадиган ажойиб фазилатларга бойлиги билан ажралиб туради. Ботурхон домланинг илмий тажрибасидан икки фазилат — хулоса чиқаришга ва бошқа касбдошлари айтган гапларни билиб, билмасликка олиб, ўзиники қилиб кўрсатишдан сақланиш — ҳамиша ўзидан дарак бериб туради. Жумладан, юқоридаги ўша мақолалар ҳақида ҳам шундай фикрни бемалол айтиш мумкин. Алишер Навоий ижодининг назарий масалалари Ботурхон домла илмий кузатишлари занжирида бош ҳалқалардан ҳисобланади. Бу, айниқса, унинг «Хамса»га доир тадқиқотларидан равшан намоён бўлади...

ЭМАС ОСОН БУ МАЙДОН ИЧРА ТУРМАК...

Низомий Ганжавийнинг «Панж ганж»и Шарқ халқлари бадиий адабиёти тарихида Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидан кейинги мўъжиза сифатида майдонга келди. Бу ўз навбатида, шеърят оламида инқилобий ўзгариш ясади, жуда кўп ижодкор қалбларни жунбушга келтирди. «Панж ганж» Шарқ халқлари бадиий сўз санъати майдонида ижодий мусобақанинг авж олишига ижобий туртки берди. Ижод аҳли ўртасида маҳорат даражасини синаш, қалам қудратини намоиш этишнинг ўлчов бирлиги бўлиб хизмат қилди. Бадиий калом оламида туғилган бундай қутлуғ адабий ҳодиса Машриқзамин халқлари қадимий шеърятининг нодир анъаналари заминида вужудга келди. Шарқ халқларининг теран томирли бадиий завқи, тафаккурининг ҳосиласи сифатида дунёга келган «Панж ганж» йирик ҳажмли, кенг қамровли асарлар ижод қилиш ҳаракатини авж олдирди. Шубҳасиз, қизғин ижодий изланишларнинг ўртасида салобатли қулла тимсолида Низомий Ганжавийнинг ўша ўлмас асари турди. Шарқ халқлари адабиётида «Кони фазилат

гуҳарига амин, Баҳри балоғат аро дурри самин» (Алишер Навоий) — Низомий Ганжавийга издошлик авж олди. Бундай ижодий беллашув хилма — хил йўналишларда давом этди. Айрим ижодкорлар «Панж ганж»га жавоб айтишни орзу қилсалар; бошқалари ўша баҳри кабир бағридаги бирор — бир асарга татаббуъ қилишни лозим топишди. Шундай ноёб хазинадан ўз халқи бебаҳра қолишини истамаган таъб аҳллари эса ижодий, эркин таржима йўлини маъқул кўрдилар. Равшан бўлаётирки, Низомий Ганжавийнинг «Панж ганж»и чиндан ҳам бадий сўз санъати оламига ғулғула солган, янги — янги асарлар, адабий ҳодисаларнинг туғилишида доя бўлган эди. Улуғ озар шоиридан роппа — роса уч юз йил кейин дунёга келган Алишер Навоий адабий ҳаётга қадам қўяркан, уч асрлик тараққиёт йўлини бошидан кечирган анъана билан юзма — юз келди. Туркий адабиёт бўстонига разм солди. Улуғ ўзбек шоирининг нигоҳи таркийда битилган ҳамсага тушмади. Унинг нозик қалбида ўкинч уйғонди. Она халқи адабиётидаги бундай бўшлиқ, кемтикликни тўлдиришга аҳд қилди. Шарқ халқлари адабиёти ва кўҳна тарихи саҳифаларини варақлашга тушди:

**Бурун жамъ эт неким бўлғай таворих,
Борида иста бу фархунда тарих.
Топилғай шояд андоғ бир неча сўз,
Сўз айтур элга ул ён тушмаган куз.***

Алишер Навоий қалби истаган ва унда кўндаланг бўлиб турган ғоявий ниятига мос далиллар, тарихий, адабий, ижтимоий маълумотларни тўплади. Ўзига қадар яратилган «Хамса»лар билан ошно бўлди, уларни синчковлик билан назардан ўтказди. Устоз

*Алишер Навоий. Хамса. «Фан» Тошкент-1960, 164-бет

хамсанависларнинг ютуқ ва нуқсонларини белгилаб олди. Ўша гўзал бадий яратмалар ҳақида дадил муҳокама юритиш учун ўзида бадий жасорат туйди. Аммо шарқона одобни унутмади, унинг нозик хулқ — атворидаги хоксорлик ростгўйлик ва журъатдан баланд келди. Шоир бундай майлни ўқувчиларидан сир тутмади, балки бу ҳақда рўйи — рост ёзди:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ.
Тутайким қилди ўз чангини ранжа,
Неким урди анинг чангига панжа.
Керак шер оллида ҳам шер и жанги,
Агар шер ўлмаса, бори паланги.*

Алишер Навоий Самарқандда, мусофиратда, толиби илм бўлиб юрган кезларида устози, отахони дарвеш Саййид Ҳасан Ардашерга йўллаган шеър и мактубида **«Агар хосса маъно гар ийҳом эрур, Анинг кунда юз байти ҳолвам эрур»**, — деб ёзади. Улуғ шоир фикрини давом қилиб, лозим топилса, бир кунда икки юз байт шеър ёза олишга қурби етажагини таъкидлаган эди. Ўша маснавий давомида Абулқосим Фирдавсий ўттиз йилда ниҳоясига етказган «Шоҳнома»ни ўттиз ойда якунлаш имконияти мавжудлиги устида гап боради.** Алишер Навоийнинг бундай сатрлари муболаға ва камтарлиқдан йироқ бўлиб кўриниши мумкин. Аммо улуғ ўзбек шоири табиати, истеъдоди учун ноўрин лоф уриш, йўқ нарсани бор қилиб кўрсатиш каби нуқсонлар мутлақо ётдир. У бундай ўринларда Шарқ мумтоз шеър иятида мавжуд бўлган **фахрияга** таянган ва ўзининг муайян имкониятларидан келиб чиққан ҳолда мушоҳада юритган. Зеро, Алишер

*Ўша китоб. 158 — бет.

**Алишер Навоий . Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик.
3 — жилд. Тошкент, 529 — 530 — бетлар.

Навоийда ўшандай улкан қобилият бор эди. Унинг парвози учун эса ҳали зарур бадиий — ғоявий шарт — шароит етилмаган, моддий ва маънавий имкониятлари тўсқинлик қиларди. Иккинчидан, давлат ва унинг бошқаруви, мамлакат ва подшоҳ, сарой доираси, инсонлараро муносабат сингари ғоят кўламдор масалалар бадиий талқинини ўз ичига олувчи ҳамсадай кенг қамровли асарни сарой муҳитидан етарли хабардор бўлмай ёзиш мушкул эди. XV асрнинг 80 — йилларида ўшандай мўътадил вазият етилди. Адабий ҳаёт, туркий тилдаги адабиётнинг шу даврдаги парвози ва нуфузи, Алишер Навоийнинг ижодий камолоти ва сарой билан тигиз алоқаси ҳамсадай йирик ҳажмли асарнинг бунёдга келишини тақозо қила бошлади. Улуғ ўзбек шоири бундай заруратни зукколик билан илғади ва енг шимариб ижодий ишга киришди. Тарихан ниҳоятда қисқа бир муддат ичида эллик бир минг икки юз ўттиз (51.230) сатрдан иборат нодир асар дунёга келди. Маснавийлар туркуми учун сарфланган умр вақтини шоирнинг ўзи "Хамса"си хотимасидаги ҳаёлий туш тасвирига тегишли саҳифаларида қуйидагича ифодалайди:

...Йўқ эрса эрур асру савдойи хом,
Ики йилда бир "Хамса" қилмоқ тамом!
Қаю "Хамса", беш гавҳар омуда ганж,
Тасарруф ҳавосидин осуда ганж...

Алишер Навоий "Хамса"си ҳаққоний шуҳрат билан эгизак туғилди. Асар ижод аҳли ва шеърят муҳиблари томонидан хуш кутиб олинди. У ҳақдаги дастлабки жиддий ва салмоқли мулоҳазаларни Нуриддин Абдураҳмон Жомий айтди...

Янги йўналишдаги навоийшуносликда эса шундай вазифани О.Шарафуддинов удалади.*

Навоийшуносликда туркий тилдаги ҳамон ягона

бу "Хамса"га қизиқиш XX асрнинг 40 йилларида бошланди. Бирин — кетин С.Айний, Ойбек, О.Шарафуддинов, Е.Э. Бертельс, А.Қаюмов, А. Ҳайитметов, Т.Жалолов, П.Шамсиев, С.Нарзуллаева, С.Эркинов, А.Абдуғафуров, Т. Аҳмедов, М.Муҳиддинов, М.Ҳамидова ва яна бир қатор олимларимизнинг Алишер Навоий "Хамса"сига доир мақола, рисола ҳамда тўпламлари босилиб чиқди.** Айниқса, бу шоҳ асар ниҳоясига етганлигининг беш юз йиллигини нишонлаш муносабати билан хамсашунослик анча олға силжиди. Асар матни қисқартиришлар билан (бўлмаганидан бўлгани яхши — да!) нашр қилинди. Вақтли матбуотда илмий — оммабоп мақолалар босилди. Мажмуалар тузилди. Республика ойномалари ҳам бундай хайрли ишдан четда қолган эмас. Агар кейинги йигирма йилдан ортиқ давр ичида жумҳурият миқёсида Алишер Навоий ижодиёти тадқиқига доир тўрт жамоа тўплами нашр қилинган бўлса, шулардан бири "Алишер Навоий "Хамса"си" номи билан (Тошкент — 1986) тўласинча шу туркум дostonлар йиғиндисига бағишланган. Саналган ишлардан равшан бўлаётирки, хамсашунослик бобида талайгина ишлар амалга оширилган. Аммо тилга олинган тадқиқотлар бу жабҳада бажарилиши зарур ишларнинг қилинган — ларидан анча кўп эканлигини кўрсатади...

*Алишер Навоий "Хамса"си таркибидаги дostonларни қиёсий таҳ — лил услубида ўрганиш ҳаракатини марҳум адабиётшунос Олим Шарафуддинов бошлаб берган эди. Қаранг: Олим Шарафуддинов. Танланган асарлар. Тошкент — 1978, 104—155, 163—180 — бетлар.

**Т. Жалолов. «Хамса» талқинлари. Тошкент — 1960; Н. Маллаев. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент — 1974, 133—299 — бет — лар; А. Абдуғафуров. Навоий сатираси. 1 — китоб. Тошкент — 1966; Яна: Навоий ижодида сатира. Тошкент — 1972; Т. Аҳмедов. "Хамса" қаҳрамонларининг характер жозибаси. Тошкент — 1986; М. Муҳид — динов. Талқинларда оламча маъно. Тошкент — 1984; Яна: Барҳаёт анъаналар, Тошкент — 1987; М. Ҳамидова. "Хамса" мавжлари. Тошкент — 1986 ва бошқалар.

Шарқ халқлари адабиётида ҳамсачилик анъанаси ва Алишер Навоий "Ҳамса"си ҳақида гап кетар экан, Ботурхон домланинг номини алоҳида таъкид билан эслагим келади. Чунки заҳматкаш олим ана шу ниҳоят салмоқли мавзу тадқиқига ҳам катта ихлос ва айрича иштиёқ билан киришган навоийшунослардандир. Унинг кузатувларида "Ҳамса"га муносабат икки катта йўналишда давом этади. Рисоламизнинг олдинги саҳифаларида айтиб ўтганимиздек, олимнинг ўзбек маснавийчилиқ тарихини яхлит ўрганишга қаратилган илмий кузатишларининг марказида "Ҳамса" дostonлари туради. Адабиётимиз тарихининг Алишер Навоийгача ва ундан кейинги даврларида вужудга келган дostonлар "Ҳамса" таркибидаги "Ҳайрат ул-арбоб", "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун", "Сабаи сайёр", "Садди Искандарий" маснавийлари билан юзлаштирилди. Амалга оширилган теран қиёсий таҳлил ёрдамида пишиқ илмий хулосалар ўртага қўйилади. Ботурхон домланинг кўнгли бу билан ҳам таскин топмайди. У "Ҳамса"га доир бир даста махсус тадқиқотлар яратишга улгуради. Олимнинг шу йўналишдаги дастлабки йирик илмий мақоласи ўтган асрнинг 60 — йилларида Самақанд Давлат дорилфунунининг "Асар"ларида чоп қилинган эди.* Орадан ўтган ўттиз йилга яқин давр ичида эса унинг ўндан зиёд янгилиги бор илмий ва илмий — оммабоп мақолалари жумҳурият нашрларида босилиб чиқди. Ана ўша ишлардан айримлари сифатида "Ҳамсачилиқ анъанасининг айрим хусусиятлари", "Ҳамса" таҳлили", "Алишер Навоий "Ҳамса"си ва унинг Шарқ халқлари адабиёти тараққиётида тутган ўрни", "Ҳамса" ёзиш анъанасига Алишер Навоийнинг муносабати" каби мақолаларини алоҳида урғу билан

*Б.Валихўжаев. Ҳамсачилиқ традициясининг баъзи бир хусусият — лари ҳақида мулоҳазалар. Сам ДУ.Асарлар. Янги серия. III нашр. Самарқанд 1961. 69 — 90 — бетлар.

эслаш жоиздир.* Ушбу мақолалар, аввало, ўз муаллифи талаблари ва табиатига мос савияда ёзилганлиги билан диққатни тортади. Уларда кўп сонли адабий далиллар замиридан келиб чиқадиган бўлиқ назарий хулосалар сероб. Шунинг учун бу мақолалар адабий—илмий жамоатчилик диққатини ўзига қаратди, мароқ билан ўқилади. Ботурхон домланинг хамсачилик анъанасига доир асарлари мутолааси мени шундай қатъий яқунга олиб келди: адабиётшунос олим "Хамса"ни Шарқ кўҳна шеърятининг адабий жанри сифатида тушунади ва талқин этади. Ана ўша ўзак ғоя унинг деярли барча мақолаларида ўзини кўрсатади ва уларда бу мустақил адабий жанрнинг маълум қирралари атрофлича таҳлил этилади. Ботурхон домланинг "Хамса"га доир кузатишлари ўзининг ана ўша фазилати билан мазкур йўналишда яратилган бошқа тадқиқотлардан ажралиб туради. Албатта, мен бу таъкид билан бошқа устоз адабиётшуносларнинг хизматларини қилча бўлсин камситмоқчи эмасман. Уларда ҳам назарий қарашлар, "Хамса"ни дунёга келтирган ғоявий—маънавий омилар, Алишер Навоий асарининг хос фазилатлари, бадиияти, адабий анъанага муносабати ва ижодийлиги каби кўламдор масалаларга доир пишиқ хулосалар ўртага қўйилади. Шу жиҳатдан таниқли навоийшунос олим А.Ҳайитметовнинг мана бу жумлалари катта қизиқиш уйғотади: **"Навоийнинг эса энг мураккаб, энг юқори, бор жанрларга соя ташламайдиган, шу вақтга қадар туркий халқлар адабиётида учрамаган жанр, унинг қалбидаги ғоя ва мақсадларини тўла тасвирлаш**

*Навоий ва ижод сабоқлари", Тошкент— 1981, 29—31— бетлар;
Яна: Алишер Навоий "Хамса"си. Тошкент— 1986, 81—89—бетлар;
Яна: "Адабий мерос", 1986, 2(36)—сон, 23—29—бетлар;
Яна: "Алишер Навоий "Хамса"сини ўрганиш масалалари", Самарқанд— 1987, 3—10— бетлар; Яна: "Ўзбек тили ва адабиёти", 1990 йил, 1—сон, 16—21—бетлар...

имконини берадиган жанр қизиқтирар эди. Навоий учун шундай жанр "Хамса" эди. "Хамса"нинг Навоийга энг ёққан томони, унда фикр ва туйғуларни ифодалашга имкониятнинг кенглиги, сунъий ғовларнинг йўқлиги эди. "Хамса" бир неча дostonларни ўз ичига олган йирик шеърӣ туркум, dostonлар йиғиндисӣ бўлиб, бу анъанани озарбайжон шоири Низомӣ Ганжавӣ (1141–1209) бошлаб берган".* Кўринадики, кўчирилган иқтибосда ҳам анчагина назарӣ мушоҳадалар ўртага қўйилган. Бундай манзарани хамсашуносликка улуш бўлиб қўшилган яна талайгина илмӣ кузатишларда ҳам кўришимиз мумкин. Бироқ ҳар бир тадқиқотчида белгили ниятлар, ғоя ва мақсадлар, қизиқишлар доирасӣ бўлиши табиӣ эканлигини ҳам унутмаслик даркор. Бас шундай экан, ана ўша бош ғоя ва мавзу уни ўзига чорлайди, қалам ушлатади. Ботурхон домланинг хамсачилик анъанасӣ занжиридан топиб олган бош ҳалқасӣ, юксак эътиқод қўйган нуқтасӣ (агар таъбир жоиз ва шундай дейиш мумкин бўлса) жанр табиати, унинг туғилиши ва такомилӣ масалаларидир. Ана шу нуқтаи назардан олимнинг **"Навоӣ ва ижод сабоқлари"** жамоа тўпламида эълон қилинган мақоласӣ катта қизиқиш уйғотади. Ботурхон домланинг мазкур иши Шарқ уйғониш даврининг юксак бадиӣ обидасӣ бўлган хамса жанрини келтириб чиқарган омилларни тадқиқ этиш билан очилади. Рўйи – рост айтиш керак, форс – тожик адабиёти, айниқса, унда маснавийчиликнинг тараққиёти тамойилларидан хабардор бўлмай туриб, хамсанинг шаклланиш йўллари ҳақида ишонтирарли гап айтиш имкондан ташқари, албатта. Ботурхон домланинг бахти шундаки, у бу икки бир – бирига қардош халқ адабиёти далилларини қўли кафтларида тенг тутган

*А.Ҳайитметов. Навоӣ эстетикасининг юксак босқичлари.
"Навоӣ "Хамса"си". 35 – бет.

ҳолда мунозара майдонига киради ва зарур бўлганда, керакли маълумотларни ишга солади. Шубҳасиз, бундай услубий жило ижодий мушоҳада майдонини кенгайтиради, ўртага қўйилган хулосаларга қувват беради. Юқорида зикри ўтган мақолада биз буни очиқ — ойдин кўрамиз. Адабиётшунос олим Абу Абдулла Рудакийнинг "Калила ва Димна", "Синдбоднома", Абулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома", Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Абдулмажид Санойининг "Вис ва Ромин" асарларини тилга олади, уларга таянган ҳолда дадил илмий умумлашмаларини баён этади. Тўғри, баъзан унинг ишларида (бошқа тадқиқотчилар ҳам айтиб кетган мустасно эмас) бундан ҳам узунроқ рўйхатларга дуч келамиз. Ҳатто ўша асарларнинг аксариятидан батамом беҳабар ҳолда, дунёнинг хоҳлаган адабиёти машҳур арбобининг исми шарифини, асарларини санаш мумкин. Билимдонликни намоёниш этиш учун қилинган бундай сунъий ҳаракат учун қайсидир мақоладаги узундан — узоқ санашлар асос бўлиб хизмат қилиши турган гап. Аммо Ботурхон домланинг асарлари шаънига бундай жумлани қўллаш учун, энг аввало, худодан кўрқиш лозим. Чунки тасаввуримиздаги ўша қудратли Мўъжиза шоҳид, Ботурхон домлага мўътабар қўлғамалар ва тошбосма матнлардан яқин сирдош йўқ. Яна адабиётшунос олим ўн йилдан зиёдроқ давр ичида Самарқанд Давлат дорилфунуни тожик тили ва адабиёти кафедрасини бошқарди. Ўзбек ва тожик гуруҳлари талабалари учун икки адабиётдан, икки тилда баб — баравар дарс айтди. Икки адабиёт тарихини тенг тутиб тадқиқ этди, тожик ва ўзбек тилларида ажойиб мақолалар, китоблар ёзди. Шунинг учун зикри ўтган асарлар ҳақидаги мулоҳазалар ҳақиқатга рост келади, дадил жаранглайди. «Юқорида эслатилган асарларнинг бир гуруҳи шаклий жиҳатдан моносюжетли бўлса, иккинчи гуруҳи полисюжетли ва яна бир хили мақолотлардан иборат. Буларнинг ичида

машҳур «Шоҳнома» ўзининг бадиий структураси билан ажралиб туради. Чунки у мифологик, афсонавий ва тарихий мавзудаги поэмалардан ташкил топган бўлиб, ягона ғоя уларни маълум бир қолипга, циклга бирлаштиради. Шунинг натижасида «Шоҳнома» ғоявий-бадиий бир бутун шоҳ асарга айланган. «Хамса» ана шундай мавжуд анъана заминида ўзига хос хусусиятларга эга бўлган адабий жанр сифатида адабиёт тарихига кириб келди».*

Олимнинг бундай ҳар тарафлама асосланган хулосасини фақат маъқуллаш мумкин, холос. Чиндан ҳам, хамсалар таркибидан жой олган маснавийлар билан «Шоҳнома» дostonлари ўртасида воқеабандлик, ҳаётий ҳақиқатни бадиий ҳақиқатга айлантириш санъати нуқтаи назаридан муштараклик равшан кўзга ташланади. Ботурхон домланинг хамсачилик анъанасига доир қарашларида яна талайгина алоҳида қадрланишга сазовор нуқталар бор. Маълумки, жумҳуриятимизда нашр қилинган бир қатор дарслик ва қўлланмаларда «Хамса» таркибидаги дostonларни мустақил асарлар сифатида тақдим этиш ҳоллари кўзга ташланади. Масалага бундай ёндашув «Хамса»нинг жанр сифатидаги ўзига хослигига путур етказади, унинг оҳорини тўкади. Ботурхон домла бундай муносабатга хайрихоҳ эмас. У «Хамса» таркибидаги дostonларни ғоявий-бадиий жиҳатдан яхлит бир цикл, туркумни ташкил этувчи» асарлар сифатида қараш тарафдоридир...

«Хамса» таркибидан жой олган дostonлараро ғоявий — бадиий боғлиқлик борлигини тан олиш проф А. Ҳайитметовнинг тадқиқотларида ҳам кўзга ташланади. Шунингдек, олимнинг «Хамса» туғилишининг байналмилал моҳиятига доир мулоҳазалари ҳам катта эътиборга сазовор. Дарҳақиқат, «Хамса» бадиий сўз

*Ўша мақолалар тўплами. 29 — бет.

санъатининг нодир ҳодисаси ўлароқ Озарбайжонда, Ганжада дунёга келди, Ҳиндистонда ривожланди, Хуросонда, Ҳиротда такмилига етди, «озарбайжон, ҳинд, форс-тожик, ўзбек ва бошқа халқларнинг бадиий тафаккури муваффақиятларини ўзида мужассам этди»* Мақолада бошқа муҳаққиқлар билан баҳсга киришилган саҳифалар ҳам кўзга ташланади. Жумладан, «Хамса» атамаси ва унинг адабий ҳаётда қўлланилиши билан алоқадор мунозара алоҳида қизиқиш уйғотади. Олим шу масалада А. Н. Болдирев, Ч. Г. Байбурди каби таниқли шарқшунослар билан баҳслашади. Ботурхон домланинг адабий маълумотлар гувоҳлигида баён этилган хулосасига кўра, XIV асрдан бошлаб «Панж ганж» билан ёнма — ён равишда «Хамса» атамаси ҳам муомалага кирган, шоир ва олимларнинг асарларида қўлланила бошланган. Модомики, ўша давр адабий асарларида бу атамалар кўзга ташланар экан, мунозара учун асос йўқлиги ўз — ўзидан аён ҳақиқатдир...

Таҳлил этилаётган мақолада кузатиладиган яна бир ноёб фазилатни алоҳида таъкидлашни истардим. Биз баъзан асални истеъмол қиламиз — у, уни йиққан табиат мўъжизаси — асалари заҳматини унутиб қўямиз. Ҳолбуки, ўша заҳматкаш жонивор заррлардан томчиларни бунёд этади. Мен устоз асарларини алоҳида бир ҳайрат билан ўқир эканман, асаларининг ўша машаққатли меҳнати кўз ўнгимда гавдаланади. Ботурхон домла тилга олинган мақоласида хамсачилик анъанасининг давоми ҳақида гапириб, шу қадар кўп мисоллар келтирадики, олимнинг бу қадар билимдонлигига қойил қолишдан бошқа иложинг қолмайди. Муҳими шундаки, мақолада таърифи бериладиган ижодкорлар турли даврларда, ниҳоятда

кенг жуғрофий тарқоқликда яшаб ўтганлар. Уларнинг барчаси ҳақида яхлит маълумот берувчи манба — асар эса учрамайди. Кўринадики, йиллар давомида турли манбалар бағридан уларни йиғишга тўғри келади. Бундай ҳаракат катта сабру бардошни, қунт ва чидамни, синчковликни тақозо этади. Ўшаларсиз бу жабҳада зафарга юзма—юз келишни соғлом ақлга сиғдириб бўлмайди...

Шарқ халқлари адабиётида хамсачилик анъанаси ҳақида гап кетганда, Низомий Ганжавий, Амир Хисрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг номларини тилга олиш расм бўлган эди. Ботурхон домланинг тадқиқотлари туфайли ўзбеку тожик адабиётшунослиги бу борада янада кенгроқ маълумотларга эга бўлди. Ботурхон домланинг ўша мақолада **Ҳожуи Кирмоний** (1281—1352), XV—XVII асрларда яшаган турк шоирлари **Ҳамидулла Ҳамдий**, **Яҳё Наргисий**, ҳиндистонлик **Муҳаммад Амин Шаҳрустоний** (вафоти 1673), **Бадриддин Кашмирийларнинг** (XVI аср) бешлик ва еттиликлари номма — ном келтирилади (Ўша тўплам, 30—бет). XVI асрда яшаган **Абдибек Шерозий** бир эмас, балки уч бешлик яратган: «**Жоми Жамшидий**», «**Ҳафт ахтар**», «**Мажнун ва Лайли**», «**Мазҳарул—асрор**», «**Оинаи Искандарий**», «**Жавҳари фард**», «**Дафтари фард**», «**Тарабнома**», «**Фирдавсул—Орифин**», «**Анварӣ тажаллий**», «**Равзатус—сифат**», «**Давҳатул—азҳар**», «**Жаннатул—асмор**», «**Зиннатул—авроқ**», «**Саҳифатул—ихлос**».* Таҳлил этилаётган мақоланинг муваффақияти унда маълумотларнинг фақатгина бир жойда жамланишида ҳам эмас, албатта. Биринчидан, турли юртларда яшаган ва форсий забонда қалам тебратган ижодкорларга мурожаат этиш билан олим туркум дostonлар яратиш доирасининг асрлароша кенгайиб,

* Ўша мақолалар тўплами, 35—бет.

байналмилал моҳияти чуқурлашганини асослашга эришади. Иккинчидан, Низомий Ганжавийдан бошланган хамсачилик анъанасининг замонлароша такомиллашиб, хилма—хил йўналишларда амал қилганини кўрсатишга муваффақ бўлган.

Олимнинг Алишер Навоий «Хамса»си, унинг кейинги даврлар хамсачилик анъанасига ўтказган ҳаётбахш таъсири хусусидаги мулоҳазалари китобхонда чексиз мароқ уйғотади. Ботурхон домла ўзининг хамсачилик анъанасига доир фикрларини ривожлантириш, сайқал бериш, янги ва муайян маълумотларга таянган ҳолда янада чуқурлаштириш йўлидан боради. Яъни ўз—ўзини таҳрир қилиш тажрибаси адабиётшунос олимнинг ижодий фаолиятида амал қилади. Тан олмоқ даркор, бу фазилат ижодкорни камолга етказади. Унга обрў ва эътибор туҳфа этади. Бундай услубий жило шарофатини Ботурхон домла тақдири мисолида ёрқин ҳис қилиш қийин эмас. Олимнинг энг янги мақоласи шу йили «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида эълон қилинди. Мазкур тадқиқот ҳам хамсачилик анъанаси мавзуйига бағишланган. Мақолани назардан ўтказмоқ шуни кўрсатадики, олим ўз мулоҳазалари устида ўйлашни изчил давом эттирган. Янги ва тугилмаган тоза маълумотлар топиб, ўзининг айрим қарашларига аниқлик киритган, «Панж ганж», «Хамса» ёзиш даъвоси билан адабиёт майдонида жавлон урган ижодкорлар рўйхатини аниқлашда давом қилган. Олимнинг қатъий таъкидига кўра, бу борада қизғин фаолият кўрсатган қалам аҳлининг сони **олтмишдан ортиқдир**. Унга шундай ишончли маълумотни дадил айтиш ҳуқуқини эса қадимий тазкиралар ва қўлёзмалар берган...

Мақолада уқтирилишича, **Мир Қамариддин Сайид Машҳадий** адабиёт оламида «**Миннат**» таҳаллуси билан шуҳрат пайдо қилган ва Низомий Ганжавий ҳамда Амир Хисрав Деҳлавийлар таврида (таъсирида,

пайравлигида) ўнта маснавий яратган.* «Хамса»нинг Шарқ халқлари адабиёти тарихидаги байналмилал адабий ҳодиса эканлиги адабиётшуноснинг олдинги мақолаларида ҳам таъкидланган эди. Унинг янги ишида ўша фикрлар сақлангани ҳолда, айти адабий ҳодисанинг асрлараро масофа майдони кенгайтирилади, яъни XII—XIX асрлар тарзида талқин қилинади. Равшан бўлаётирки, хамсачилик анъанаси Шарқ халқлари адабиёти тарихида етти асрлик тараққиёт йўлини бошидан кечирган. Масаланинг бундай тус олиши айти жабҳадаги илмий изланишларни янада маҳсулдорроқ ва тадқиқотчилар майдонини кенг тутгани ҳолда давом эттиришни тақозо қилади. Ботурхон домланинг хамсачилик мактаби ичида юз берган янги—янги йўналишлар ҳақида қуйида келтириладиган таъкидлари ҳам бизнинг фикримизга қувват беради. «XII—XV асрлар давомида, яъни Алишер Навоий «Хамса»си яратилгунга қадар, бир томондан, Низомий Ганжавий асос солган хамса ёзиш анъанаси, яъни ғоявий—бадий жиҳатдан яхлит дostonлар туркумини яратиш йўналиши давом этган бўлса (масалан, Хусрав Деҳлавий), иккинчи томондан, XIV асрдан бошлаб бу анъанага бешта дostonдан иборат туркум асарлар панж ганж ёзиш (масалан, Ҳожуи Кирмоний) анъанаси ҳам бошланган эди. Алишер Навоий бадий қомуси— «Хамса»сини хамсатайн (Низомий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»лари) йўналишида яратгандан сўнг, юқорида уқтирилганидек, туркум дostonлар (хамсатайн, панж ганж) яратиш анъанасида янги сабаъ, яъни етти дostonдан ташкил топган туркум, кейинчалик эса ситта, яъни олти дostonдан иборат туркум майдонга келди. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, Алишер Навоий «Хамса»си бу янги

*Ўзбек тили ва адабиёти», 1990 йил. 1—сон, 16—бет.

туркумларнинг майдонга келишига туртки бўлган кўринади.*

Мақолада бундай бўлиқ умумлашмалар анчагина топилади. Шу ўринда яна бир кичик далилни эслатиб ўтмоқчиман. Маълумки, навоийшунослигимизда Алишер Навоий «Хамса»си яратилган давр 1483—1485 йиллар тарзида кўрсатилади. Алишер Навоийнинг ўзи асар хотимасида бундай салмоқли иш икки йилда ниҳоясига етказилганлигини қайд этган. Кўринадики, бу масалада Алишер Навоий ва навоийшунослик қарашларида ноаниқлик мавжуд. Ботурхон домла ана шу «кичик» масалага диққатини қаратади ва унга ойдинлик киритишга жазм этади. Бунинг учун олим жомийшунослик ютуқларига суянади. Профессор А.Афсаҳзоднинг Абдурахмон Жомий адабий — бадий фаолиятини илмий аниқлик билан ўрганишга қаратилган китобларини синчиклаб назардан ўтказади. **“Излаган қуруқ қолмас»,**— дейди дошишманд халқимиз. Ботурхон домла ҳам шу қадимий ҳикматга амал қилиб панд еган эмас. Жумладан, ўрганилаётган масала мисолида ҳам ўша ҳақиқатнинг рўёбга чиққанлигини кўрамиз. Олимнинг изланишларидан равшан бўладикки, Абдурахмон Жомийнинг **«Хирадномаи Искандарий»** асари 1484 йилнинг декабрь ойида ниҳоясига етказилган экан. Айни рақамга таяниб энди Алишер Навоий “Хамса”сининг хотима топган санаси ҳақида бемалол хулоса чиқариш мумкин. Чунки таянч нуқта топилган ва у Алишер Навоийнинг **«Хамса»си** ҳам 1484 йилда ёзиб тугатилган деган фикрни ўртага ташлаш имконини беради. Сабаби эса аён. Абдурахмон Жомий Алишер Навоий «Хамса»сини ўқиб, ундан олган таассуротини «Хирадномаи Искандарий»да бадий тарзда ифодалаб берган эди. Агар Алишер Навоийнинг асари Абдурахмон

*Ўша мақола. 17—бет.

Жомий «Ҳафт авранг»идан кейин яъни 1485 йилда ёзиб тугатилганида, биз эслатган ҳолат содир бўлмаган бўлур эди. Шундай қилиб, улуғ ўзбек шоирининг «Ҳамса»си 1483—1484 йилларда, атиги икки йил ичида ёзиб тугатилганлиги равшанлашади. Бу хулосанинг тасдиқ муҳри эса «Садди Искандарий» достони сўнггида берилган «Ҳаёлий туш» тасвирида яққол кўзга ташланади...

Олимнинг хамсачилик анъанасига доир изланишлари унинг илмий тадқиқотлари доирасини юртимиз сарҳадларидан анча олисларга — Афғонистон, Покистон, Эрон ва Ҳиндистон манбаларига улаб қўяди. Ботурхон домланинг бундай уринишлари ўзининг дастлабки ижобий самараларини бера бошлади. Дақиқназар олимнинг зикри ўтган йўналишдаги жиддий илмий мақолалари яратилди. Улардан айримлари эса ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилди. Ботурхон домланинг «Алишер Навоийнинг Ҳиндистондаги анъаналарига доир» мақоласи муҳаққиқнинг ана ўшандай ишлари сирасига киради.* Мақола эслатилган мавзуда ёзилиши муқаррар бўлган туркум илмий ишларнинг дебочасидир. Шунинг учун ҳам унда Алишер Навоий адабий меросининг Ҳиндистонга кириб бориши йўллари ҳақида батафсил фикр юритилади. Ботурхон домланинг бундай ижодий услубини фақат маъқуллаш мумкин. Чунки улуғ ўзбек шоири асарларининг Ҳиндистонга кириб бориши ва тарқалиши йўллари ҳамда воситаларини етарли илмий асосламай туриб, унинг анъаналари таъсири ҳамда берган самараси ҳақида муҳокама юритиш илмий ҳақиқат талабларига рост келмайди, албатта. Ботурхон домланинг навоийшунослик, унинг ажралмас қисми ҳисобланган хамсашуносликка доир фаолияти ҳақида гапирганда, унинг Тожикистону Ўзбекистонда чоп

*Б.Валихўжаев. Алишер Навоийнинг Ҳиндистондаги анъаналарига доир. «Адабий мерос». 1982, I(21) — сон.36—40—бетлар.

этилган икки рисолаши устида ҳам атрофлича мушоҳада юритиш лозим эди. Бироқ **камина** уларга муаллифдош бўлганлиги учун ҳам матбуотда бу ишлар хусусида эълон қилинган айрим тақриз — мақолаларга ишора қилиш билан чекланилди... *

СЎЗНИ ЖАҲОН БАҲРИДА ДУРДОНА БИЛ...

Алишер Навоий сўзни юксак қадрлаган ижодкор. Унинг талқинича, ана шу сўз инсониятнинг муҳим хос белгиларидан бири ва Одам Ато зурриётларини ҳайвондан тафовутини амалга оширган омилдир. Улуғ ўзбек шоири тасаввурида сўз кенг маъноли мўъжиза. Шунинг учун ҳам унинг асарларида сўз таърифи тез — тез кўзга ташланади. Ҳар гал улуғ шоир сўзнинг янги мазмун қирраларини кашф этади. Алишер Навоий ижодиётида яна бир тушунча ҳукмронлик қилади. Бу сўзнинг бекаму кўст авлодларга етиб боришида котиблар — хаттотлар хизматига боғлиқлиги масаласидир. Шунини ҳисобга олган улуғ ўзбек шоири **«Маҳбуб ул-қулуб»** асарида **«Котиблар зикрида»** махсус мулоҳаза юритади. Улуғ шоир бу тоифанинг бурч ва масъулияти ҳақида тўхталиб, ёзади: **«Котиб шуаро сўзининг варақнигоридур ва сўз махзанининг хазонадори. Хозин ҳунари амонат бўлур ва тасарруфи хиёнат бўлур»**.* Алишер Навоий ана шу лўнда хулосасини **«котиблар зикри»**га аталган ўша мақоласида

* Б.Валихўжаев, Р.Воҳидов. Муҳаққиқи бузурги ду адабиёт. "Ирфон", Душанбе — 1978. Бу ҳақда қаранг: Н. Комилов. Дониш — манди адабиёти Шарқ. "Ҳақиқати Ўзбекистон", 6 май соли 1980; Яна: Навоий ижоди — илҳом манбаи. Тошкент — "Фан" 1981. Қаранг: Раҳим Мусулмонқулов. Тимсоли нави дўсти. "Газетан муаллимон", (Тожикистон) 23 май, соли 1981; Холмуҳаммад Нуруллаев. Навоийдан илҳомланиб. "Гулистон", 1982, 3 — сон, 30 — бет...

батафсил шарҳлайди. Котиб аҳлининг масъулияти, бурчи ва шарафини атрофлича баҳолойди. Алишер Навоий мушоҳадалари мана бу қасамёд — байти билан хотима топади.

**Қайси бир котибки, ул сўзга қалам сургай хилоф,
Ул қаро юзлуқ боши бўлсун қалам янглиғ ишкоф...**

Улуғ шоирнинг маънавий хазинасидан кўчирилган бундай иқтибослар ҳар қандай соғлом фикрли китобхонни ўйлашга мажбур қилади, унинг қалбида ҳам талайгина ҳақли саволлар ғулғула солади. Хаттотлар хизматини шу қадар улуғлаган шоир, наҳотки, ўз қўлёзмаларига бефарқ қаради, уларнинг нодир ёдгорлик сифатида келгуси авлодларга етиб боришини истамади? Шу қабилдаги сўроқлар, уларнинг жавоблари турлича бўлиши турган гап, албатта. Бироқ Алишер Навоийнинг табиати ва таржимаи ҳолидан етарли хабардор китобхон улуғ бобокалон шоирнинг ўз қўлёзмаларига нисбатан шафқатсизлик қилмаганига қаттиқ ишонади...

Алишер Навоий дастхати масаласи узоқ йиллар навоийшунослигимиз учун жумбоқ бўлиб келди. Бир гуруҳ олимларимиз ўша нодир қўлёзмаларнинг қачонлардир топилишига умид боғлашса; бошқалари ҳеч иккиланмай, уларнинг сақланмагани ҳақида қатъий фикрларини айтиб қўйдилар. Улуғ ўзбек шоири шеърӣй мероси билан матншунослик йўналишида узоқ йиллар илмий тадқиқот олиб борган Ҳамид Сулаймоннинг қуйида келтириладиган жумлалари ана ўша жиҳатдан диққатни тортади. «...Модомики, шундай экан, ҳар бир китобхонда дарҳол савол туғилади: Навоийнинг ўз қўли билан ёзилган автор оригиналлари

* Алишер Навоий. Асарлар, 15 жилдлик. 14 — жилд, 22 — бет.

(автографлари) сақланганми, йўқми? Жавоб битта йўқ! (таъкид бизники Р. В.). Навоий қўлёзмаларини ўрганиш ва уларнинг китобатига хос хусусиятларини текшириш соҳасида олимларнинг узоқ йиллик тажрибалари шуни кўрсатадики, шоир дастхатлари ўз замонасидаёқ ҳалокатга йўлиққан бўлиши керак, энди уларнинг топилиши эҳтимолдан узоқдир».* Кўринадики, навоийшунос олим бу масалада шошилинич хулосага келиб, жиддий хатога йўл қўйган. Фан тарихи билан шуғулланадиган тадқиқотчида вазминлик, узоқни кўзлаш ва андиша анча баланд бўлмоғи даркор. Дунё миқёсида мавжуд қўлёзма китоблар батамом кўздан кечирилиб бўлинганидан сўнггина, юқоридагидай кескин хулосага келиш мумкин. Акс ҳолда, бу йўлда панд ейиш ҳеч гап эмас. Проф. Ҳамид Сулаймон юқоридаги мулоҳазаларини қуйидагича шарҳлаб, йўл қўйилган хатосини янада чуқурлаштиради: «Буни шундай изоҳлаш мумкин. Навоий ярим аср давомида қалам тебратди, турли мавзуларда жуда кўп асарлар яратди. Мантиқ шуни кўрсатадики, шоир яратган ҳар бир ғазал, ҳар бир байт, ҳар бир прозаик парча оригинали қоғоз парчаларига автор қўли билан оддий хатда, ягона нусхада ёзилган бўлиб, бу асарларга кейинчалик турли тузатиш ва ўзгартиришлар киритилганлиги табиийдир. Бу хилда қора қилинган қоғоз парчаларини беш юз йил давомида сақланиб, бизга қадар етиб келишига ақл бовар қилмайди».**

Олимнинг бу фикрлари мунозарали бўлиб, уларга асло қўшилиб бўлмайди. Наҳотки, Машҳад ва Самарқандда толиби илм бўлиб юрган Алишер Навоий ўз асарларини «қоғоз парчалари»га ёзган бўлса? Алишер Навоий адабий ҳаёт ҳодисаларига ўта

*Алишер Навоий. Асарлар, 15-жилдлик. 1-жилд, Тошкент: 1963, 28-бет.

**Ўша китоб. Ўша бет.

талабчанлик билан муносабатда бўлган сўз санъаткори эди. У сўзни, бадий ижодни юксак қадрлаган, унинг авлоддан — авлодга кўчиб яшашига қаттиқ ишонган сўз санъаткори. Ана шундай мустаҳкам интизом эгасининг ўз дастхатларига бу қадар бефарқ қараши, бадий яратмаларини қороз парчаларига ёзишига ақл бовар қиладими? Мана бу ўринда жавоб қатъий бўлиши мумкин: **Йўқ!** Ҳаётнинг ўзи, ҳамма нарсанинг одил ҳаками бўлган вақт ҳам кейинги таъкид фойдасига хизмат қилди. Улуғ Алишер Навоийнинг барча дастхатлари ҳам барҳам еб кетмаган экан. Ботурхон домла навоийшуносликда биринчи бўлиб улуғ ўзбек шоирининг табаррук дастхати ҳақида маълумот берди. Маълумки, XX асрнинг 50—йилларидан бошлаб ҳар йили 9 февраль куни Алишер Навоий туғилган кун — адабиёт ва санъат байрами сифатида нишонланади. 1990 йилнинг 9 февралидан бошлаб эса мазкур анъана жиндак тағйир топди ҳамда қўшалоқ шодиёна сифатида нишонланадиган бўлди. Яъни улуғ бобокалон шоир таваллуди тантаналарига ўзбек тили байрами қўшилди. Шу муносабат билан анъанавий илмий анжуманлар ўтказиш расм бўлиб қолди...

1979 йилнинг февралда Алишер Навоий меросини тадқиқ қилиш масалаларига бағишланган 23 — илмий — назарий анжуман Андижон шаҳрида ўтказилди. Ана шу нуфузли илмий йиғинда Ботурхон домла илк бор Алишер Навоийнинг **Техронда, Салтанат** кутубхонасида сақланаётган номукамал девонининг муаллиф дастхат нусхаси эканлиги ҳақида хабар берди.* Шундан сўнг унинг ана шу мавзуда илмий мақолалари чоп этилди.* Бунинг учун олимга **1396 ҳижрий 1976 мелодий йилда Техронда чоп этилган икки жилдли**

* "Навоий ва ижод сабоқлари", 157 — бет.

Салтанат кутубхонаси «Қўлёзма девонлари кўрсаткичи» кўмакка келди. Кўрсаткич Эрон олимаси **Бадри Отабой** томонидан тузилган бўлиб, унда Техронда, Салтанат кутубхонасида сақланаётган нодир қўлёзма китоблар шарҳи берилган. Асарнинг биринчи жилдида Алишер Навоийнинг еттита қўлёзма асарлари ҳақида маълумот берилади. Ботурхон домла диққатини **1799– рақами** билан ўша хазинада сақланаётган қўлёзмага доир Бадри Отабойнинг қайдлари тортади. Бадри Отабойнинг гувоҳлиги ва китобда келтирилган парчалардан маълум бўладики, мазкур китоб Алишер Навоийнинг иккинчи расмий девони — **«Наводир ун-ниҳоя»**нинг мусаввада нусхаси экан. Кўрсаткичда ўша қўлёзма бир саҳифасининг сурати ҳам чоп этилган. Айти китоб орқали етиб келган қимматли ҳужжатлардан яна бири Алишер Навоийнинг шахсий муҳри ва ундаги ёзув ҳисобланади. Девоннинг хотима қисмида унинг котиби ҳақида қуйидагилар битилган: **“Катабаҳу ал-абд-ал фақир Алишер ал-машҳур б-ин-Навоий ғафара зунубаҳи”**— китобнинг котиби Навоий сифатида машҳур бўлган банда ва фақир Алишердир, унинг гуноҳи кечирилгай». Шундан кейин эса Алишер Навоийнинг қуйидаги ёзув нақш этилган муҳри босилган: **“Кун фи-д-дунё кааннака ғарибун ав обиру сабилин ал-фақир Алишер”**— **Сен дунёда ғарибдек ёки мусофирдек яшагил, фақир Алишер**”^{**} Ботурхон домла ўзи қўлга киритган кашфиётнинг навоийшуносликдаги уч катта қимматини алоҳида таъкидлар экан, ёзади: **«...Биринчиси, мазкур девоннинг Алишер Навоий қўли билан ёзилганлиги**

*Б.Валихўжаев. Алишер Навоийнинг мўътабар дастхат девони ҳақида. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1979 йил, 3—сон, 41—43—бетлар; В.Абдуллаев, Б.Валихўжаев. Навоийнинг дастхати. “Шарқ юлдузи”, 1979, 7—сон.

**“Ўзбек тили ва адабиёти”, 1979, 3—сон, 42—бет.

ёки шоирнинг дастхати эканлиги факти; иккинчиси, Алишер Навоий муҳрининг босилгани ва муҳрдаги ёзув ва ниҳоят, учинчиси, мазкур асарнинг шоирнинг ўзи тузган «иккинчи девони» эканлиги».* Дарҳақиқат, мазкур илмий топилма навоийшунослигимиз учун кашфиёт билан тенгдир. Чунки ўша ҳужжат туфайли, Алишер Навоий дастхатлари йўқолиб кетган, — деган ақида ўз—ўзидан қимматини йўқотади. Улуғ шоир ижодининг муҳиблари унинг ҳуснихатини кўриш бахтига муяссар бўлдилар. Шоир дастхати намунасининг мавжудлиги кўп сонли қўлёзмалар ичидан янада янги нусхаларни аниқлаш имконини беради. Шунинг учун ҳам Ботурхон домланинг маърузаси ва Алишер Навоий дастхати ҳақидаги мақоласи илмий — адабий жамоатчилик ўртасида катта қизиқиш уйғотди. Унинг (ва бошқа муаллифларнинг) навбатдаги мақолаларига ижодий туртки берди.**

Проф. А. Ҳайитметов ва олима С. Ганиевалар шоир дастхати намунаси суратини матбуотда эълон қилдилар. Ўз навбатида мазкур дастхат атрофида республикамиз вақтли матбуотида айрим баҳсу мунозаралар ҳам бўлиб ўтди. Жумладан, шоир Тўра Мирзо «Улуғ шоирнинг дастхати» мақоласини эълон қилди. Мақолада истеъдодли олим, марҳум Шарафиддин Шарипов хотирасининг ёдга олиниши ғоят хайрли иш. У хасталик туфайли ҳаётдан эрта кўз юмди. Уни йўқлаш, чоп этилмай қолган ишларини нашр қилдириш ҳаёт қайдида яшаётганларнинг унинг уйғоқ руҳи олдидаги бурчидир. Аммо мақоладаги мана бу жумлалар илмий доирада бўлиб ўтган воқеалардан хабардор мутахассисларни бирмунча ранжитади: «1980 йили 6

* Б.Валихўжаев. Алишер Навоийнинг мўътабар дастхат девони ҳақида. 42 — бет

**А.Ҳайитметов, С.Ганиева. Табаррук дастхат. "Совет Ўзбекистони", 8 февраль, 1980 йил.

июнда Ўз Р ФА Ҳамид Сулаймон номидаги Қўлёмалар институтида ўзбек навоийшуносларининг йиғини бўлиши керак эди. Бунда ёш олим, филология фанлари номзоди Шарафиддин Шариповнинг Навоий дастхати топилганлиги ҳақида ахбороти тингланиб, муҳокама қилиниши мўлжалланган эди. 6 июнь куни Тошкенту Самарқанд олимлари йиғилишди, аммо Ш. Шариповнинг ўзи келмади... Каминада унинг «Навоий Самарқандда» драмасининг матни бор».*

Мақола муаллифининг мазкур фикрлари навоийшунослигимизда шу соҳада унинг матбуотга чиқишидан анча олдин амалга оширилган ва эълон қилинган талай ишларни шубҳа остида қолдиради. Борди — ю Тўра Мирзо Республиканинг ойнома, рўзнома ва тўпламларида эълон қилинган мақолалар ҳамда мавзуга доир махсус китоблардан беҳабар экан, ўзи билмаган нарсалар ҳақида ёзиши шарт эмас эди — ку!? Масаланинг биз қисман эслатган жиҳатларига профессор С. Мирзаев анча вазминлик ва ётиғи билан ойдинлик киритиб вужудга келган жумбоққа аниқ жавоб берган эди.** Шундай бўлишига қарамай, Тўра Мирзо яна мавзуга қайтди ва матбуотда чиқиш қилди.*** Мақоланинг анча жонкуярлик, фидойилик билан ёзилганлигини зўр қониқиш билан эътироф этмоқ зарур. Қадимий меросимизни, биринчи гада, улуғ Навоий асарларини кенг тарғиб қилиш, ўқиш, улардан сабоқ олишга чорлаш яхши гап, албатта. Агар шундай туйғу ҳар биримизнинг қалбимизда жўш урса, аҳвол ҳозиргидан анча ўнганган бўлур эди. Муайян

*Тўра Мирзо. Улуғ шоирнинг дастхати. — "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1988 йил 12 февраль.

**Мирзаев С. Яна Навоийнинг дасхати ҳақида. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988 йил 9 сентябрь.

***Тўра Мирзо. Навоий мададга муҳтож. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 3 февраль.

мавзуларда рўй бериши мумкин бўлган айрим ноаниқликлар учун эса фақат адабиётшуносларни айблаш ҳам у қадар тўғри эмас. Иккинчидан, мақола муаллифининг қуйидаги мулоҳазаларини жиддийроқ ўйлаб кўришга тўғри келади. «...Бундан ташқари, раддия автори ҳозир нашр қилинаётган йигирма жилдлик асарлар тўпламининг муаллифи улуғ Навоийнинг дастхати фақат Эрондаги битта туркий « тилда кўб ва хўб айтқон» (Бобур таъбири) улуғ шоирнинг дастхати наҳотки ўз юртида мутлақо қолмаган бўлса?!» Аввало, проф. С. Мирзаев ўз мақоласида Алишер Навоий дастхатлари тақдири билан боғлиқ ечимини кутаётган масалаларни ҳал қилиб беришни ўз олдида мақсад қилиб қўйган эмас. Юқорида таъкид этганимиздек, проф. С. Мирзаев шу кичик масала муносабати билан даврий матбуотда вужудга келган чалкашликка аниқлик киритиш, изоҳ беришни ўз олдида вазифа қилиб қўйган, холос. Шунинг учун Т. Мирзо эслатган мақолада Техрон нусхаси Алишер Навоийнинг ягона дастхати деган таъкид мутлақо кўринмайди. Негаки, ундай узил – кесил фикрни айтиш учун етарли асосга эга бўлмоқ лозим. Бундай қатъий асосга эса ҳозирча ҳеч ким ҳам эга эмас. Тўра Мирзонинг навоийшуносликка нисбатан айтган маломати ҳам баҳссталабдир. Адабиётшунослик шу соҳа такмили учун имкон қадар ҳисса қўшмоқда. Алишер Навоий дастхатларига доир йигирма йиллар давомида ҳукмронлик қилиб келган фикрга қатъий зарба берилганининг ўзиёқ бир жойда депсинмаётганимиздан далолат эмас – ми?! Ошкоралик фақат нуқсонларни айтишдангина иборат бўлмай, балки ютуқларни ҳам ҳис эта олиш, улар ҳақида маромида айтиш ҳуқуқини ҳам беради. Бу ўринда бошқа бир ҳолатни айтиш мумкин. Агар навоийшуносликка бугунги кун талаблари нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, давр шиддатига нисбатан олға интилишимиз озроқ оқсайди. Уни жонлантириш

эса барчамизнинг масъулиятли бурчимиздир. Ҳаммамиз ҳам Тўра Мирзодай куюнчаклик қилишимиз (албатта, фақат гапда эмас), ҳазрат Алишер Навоийнинг халқимиз шарафи, ифтихорига айланиши учун узлуксиз ҳисса қўшмоғимиз зарур. Ўшандагина гап ва амалиёт бир жойдан чиқади, адабиётшунослик, унинг бағридаги навоийшунослик ҳам манфаат кўради.

Энди юқоридаги мунозарага қайтадиган бўлсак, у ҳақда нима дейиш мумкин? Тўра Мирзо айтган калаванинг бир учи Ботурхон домлага ҳам келиб уланади. Рисоламизнинг олдинги саҳифаларида айтганимиздай, Шарафиддин каминага ҳам бегона эмас. Бизлар бир устознинг шогирдларимиз. Мулоқот, муносабатларимиз, ёзишмаларимиз, устоз ҳузурида учрашувларимиз бўлиб турарди. **Беозор, камсуқум, ишчан, изланувчан, ўзига талабчан инсон эди.** Адабиёт тарихини нозик фаҳм этарди. «Лисон ут — тайр»дай ўта мураккаб, тасаввуф фалсафаси билан тўйинтирилган, ҳар сатридан ислом нури, қуръоний ғоялар тараладиган дoston ҳақида номзодлик рисоласи ёзиш, асар матни насрий баёнини яратишнинг ўзи бўлмайди. Бунинг учун билим, қунт, чидам, **қилни қирқ ёриш қабилидаги** зукколик ҳам керак эди. Дўстимизда шу фазилатларнинг муҳайё бўлганлиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди. Ботурхон домла ундаги олижаноб фазилатларни қадрлар, унинг истиқболдан умидлари катта эди. Афсус... Энди қўлёзмага қайтайлик. Маълумки, унинг кашф этилиши XX аср 70 — йиллари навоийшунослигининг улкан ютуғидир. 1978 йилнинг охири, 1979 йилнинг бошида Ботурхон домла Москвада уч ойлик малака ошириш курсида таҳсил кўриб қайтди. Ана шу муддатнинг кўп қисмини устоз жаҳонга додруғи кетган Москвадаги давлат марказий кутубхонасида

*Алишер Навоий Мукамал асарлар тўплами 20 томлик, 14-том
“Фан” Тошкент. 1998, 46- бет

ўтказади...

Юқорида назардан ўтказганимиздек, Ботурхон домла илмий кузатишлари мундарижасидан маълумки, у кейинги йилларда Алишер Навоий фаолияти, илмий — адабий меросига Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон, Эрон олиму адиблари муносабати масалалари билан қизгин шуғулланиб келади. Унинг Москвада, катта билим хазинасида бўлиши шу йўналишдаги қизиқишларини янада чуқурлаштириш имконини ҳозирлади. Бошқача қилиб айтганда, унинг **Бадри Отабой (Комрон)** томонидан тузилган «**Қўлёзма девонлар кўрсаткичи**»га мурожаати ҳам тасодифий ҳодиса эмас. Ўша мақсадли изланишларининг мантиқий давоми ҳосиласидир. Шунинг учун омад унга пешвоз келди. Навоийшуносликда улуғ Алишер Навоий дастхати ҳақидаги биринчи гапни айтиш Ботурхон домлага насиб этди. Аммо Бадри Отабой китобида улуғ шоир дастхатидан келтирилган бир саҳифалик намуна суратини олишнинг имкони бўлмади. Кейинчалик филология фанлари номзоди, таниқли олима С. Ғаниева ана шу бўшлиқни тўлдирди. Улуғ шоир дастхати суратини Москвадан олиб қайтди ва матбуотда проф. А.Ҳайитметов билан бирга эълон қилди. Суйима опанинг олқишга сазовор хизмати яна шунда — ки, у юртимиздаги Алишер Навоий ижоди мухлисларининг анчагинасига (жумладан, каминага ҳам) ўша суратдан нусхаларни улашиб чиқди. Шунингдек, Ботурхон домлага ҳам ўз дастхати (Суйима опа) билан ўша суратнинг бир нусхасини тақдим этади. Шарафиддин эслатилган йилларда «Бадойиъул — бидоя»ни улуғ шоир мукаммал асарлари йигирма жилдлиги учун нашрга тайёрлаётган эди. У мазкур девоннинг дунёнинг қатор хазиналарида сақланаётган, турли даврларда кўчирилган нусхалари суратини Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қўлёзмалар институти маъмурияти кўмагида қўлга киритади. Шоир ҳаёт бўлган XV асрда

кўчирилган нусхалардан бири унга Алишер Навоий дастхати бўлиб туюлган. Бу ҳақда у Ботурхон домлага ҳам сўзлаб берган. Устоз қўлидаги Суйима опа тақдим этган «Наводир ун — ниҳоя» мусаввадаси бир саҳифаси суратини икки қўлёзма хатларини қиёслаб кўриш мақсадида сўраб олган. Ҳозир ҳам Ботурхон домланинг қўлида Суйима опа дастхати туширилган ўша сурат йўқ. Тўра Мирзо ёзганидек, Шарафиддиннинг дипломати билан қаердадир қолиб кетган... Бўлган ҳақиқий воқеа ана шулардан иборат. Уни бўрттириш ҳам, камайтириш ва кимлардандир гумонсираш ҳам адолатдан бўлмайди...

Аслида, улуғ Навоий дастхатини дийдаларга суртиб тавоф этиш миллий адабиётшуносларимиз катта авлодининг ҳам ширин орзуси бўлган. Бу гоёни **"Занжирбанд шер, енгаман дер"** сурати тагида иншо қилинган **"Амали Мир Алишер"** сўзларига таяниб биринчилардан бўлиб кун тартибига қўйган улуғ инсон ва зукко олим **Ҳоди Зариф** эди. Шундай катта умидворлик туйғуси устод **Ойбекнинг баҳрга қиёс этгулик қалбида** ҳам яшаган. Проф. Ҳамид Сулаймоннинг Алишер Навоий дастхатининг энди топилмаслиги ҳақидаги қатъий таъкидларига биринчи раддияни берган ҳам мунаввар руҳи ҳамиша барҳаёт устод Ойбекдир. У проф. Ҳамид Сулаймоннинг Алишер Навоий шеъриятининг (**"Ҳазойин ул — маоний"**) матний тадқиқига доир ёзган ишига берган тақризиди **"...Навоийнинг қўл хатини топилиши имкониятидан, албатта, умид узмаймиз"**, — дея жиддий уқтирган эди.* **"Яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришталар омин,** — дейди. Доно аждодларимиз ўша ҳикматининг ҳақлигини Алишер Навоий дастхати тақдири мисолида ҳам ёрқин кўрамиз. XX асрнинг 80 — йилларида бошланган қизғин

*Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. 13 — жилд. "Фан" Тошкент — 1979, 399 — бет.

баҳсу мунозара ва изланишлар ўн йилга чўзилди. Шу мавзу изидан тушган Суйима опанинг сабру бардошига ҳам тан бермоқ лозим. У каму кўсти йўқ, ўн йил деганда Эрон ислом республикаси Салтанат кутубхонасида сақланаётган "Наводир ун — ниҳоя" таҳририй мусаввада нусхасининг микрофильмини олишга муяссар бўлди ва улуг шоир ижоди мухлисларига туҳфа этди.* Қувонч билан таъкидлаш жоизки, **"Навоий дастхати"ни босишга 1991 йилнинг 3 сентябрида рухсат берилган.** Мўътабар китоб **ИСТИҚЛОЛ**нинг қалдирғоч асари сифатида парвозга йўлланма олди. Ҳазрат Навоийнинг ҳам улуг орзуси бўлган юрт озодлиги некбин шоирдан ҳам ўз марҳаматини дариф тутмади. Уни азизу мукаррамлик мақомида эъзозлаётир....

Республикамиз илмий — маданий ҳаётида мутлақо янгича босқич бўй чўзмоқда. Бунинг Ботурхон домла ижтимоий — илмий фаолиятида ҳам ёрқин кўриш мумкин...

САМАРҚАНДНИНГ ИЛМИЙ ВИЖДОНИ...

Мустақиллик ... Узоқ орзиқиб кутилган неъмат. У ҳаётимизнинг ҳамма жабҳаларида ўзидан дарак бериб, шарофатини кўрсатмоқда. Юрт бўйлаб бунёдкорлик ҳаракати авжига чиқди. Мулк ва мулкдор каби тушунчалар ҳақида ҳадиксирамай, кўрқмай, дадил гапириш, амал қилиш ҳаётини заруратга айланди. Миллат, миллий ифтихор, миллий маданият... Булар хусусида муҳокама юритиш тавқи лаънатни бўйинга олиш билан баробар эди...

Таърифидан айланай, **ИСТИҚЛОЛИМ**, бизни "маданий меросга ленинча муносабат"дай иллатдан

*Навоийнинг дастхати. Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Суйима Ғаниева. "Фан". Тошкент — 1991.

халос этдинг. Қадимий адабиётимизни сунъий тарзда гуруҳлаштириш, асарларимизни **"калла-поча"** қилиб нашр этиш, қизиллик мафкураси тамойилларига **"мослаштириб"** таҳлил қилиш азобларидан қутултирдинг. Мусулмон минтақа халқлари адабиётини ўз **ғоявий-ирфоний сарчашмалари** билан (Қуръони карим, Ҳадислар) қўрқмай қиёсий ўрганиш учун эрк бердинг, тилимиз дудуқликдан, қолипу кишанлар таъйиқидан озод бўлди. Адабий асар хусусида ўз қонуниятларидан келиб чиқиб гапириш, ёзиш бахти истиқболимизда турибди. Эрк ва озодлик дилларимизга **шаффоф нур мисол оқиб кириб**, бизга **журъат, шижоат, завқ ва ижодий илҳом бахш** этди. Бугун кечагидан кўпроқ ва самаралироқ ишлаш, ёзиш, яратиш қалбимиз эҳтиёжига айланиб бораётир. **"Мен Истиқлолга нима бердим, уни мустаҳкамлаш учун қандай ҳисса қўшдим"**, – каби долзарб ва пойиндор саволлар ўзини шу муборақ Юртнинг фидоий фарзанди деб биладиган ҳар бир инсоннинг, жумладан, Ботурхон домланинг ҳам кунлик ҳаракат дастурига айланган. Юқорида бир **шингилгинаси** ифодаланган туйғулар нуқтаи назаридан отахон адабиётшуноснинг илмий – ижодий, мураббийлик ва жамоатчилик фаолиятига разм соламан: **ҳайрат – ҳаяжонни тизгинлашнинг** иложи йўқ...! **14 йил...** Ботурхон домла истеъдоди олмос қирраларини **рўёбга чиқаришда ўтган 60 йиллик** умр билан бемалол баҳслаша оладиган даражада самара берибди. Бу гапнинг муболағаси йўқ, муҳтарам ўқувчи! Рисоланинг кейинги саҳифалари Сизни бунга, албатта, ишонтиради, деб умид қиламан.

Бадиий ижод сингари илмий ишда ҳам биринчи жумлани **қоғозга тушуриш** жуда оғир ва ўта масъулиятли вазифа ҳисобланади. Чунки ана ўша жумла ўз муаллифининг **тафаккур майдони**, ижодий маҳоратидан **ойдин хабар беради**, ўқувчини ўз изидан эргаштира олади. Бунинг ёрқин мисолини Ботурхон

домланинг **"Тарих ва ривоят"** мақоласи дебочасидаёқ кўришимиз мумкин.

"... Ер юзида қадимий шаҳарлар кўп. Рим, Тбилиси, Марв, Нисо, Балх, Бухоро, Афина, Деҳли-ю Дамашқ, Бағдод, Ереван... Қадимий шаҳарларнинг шон-шўхрати ва довуғи бутун оламга дув-дув тарқалган. Бу шўхрат ва довуғ ўз-ўзидан бўлган эмас, албатта!" Жаннатмакон Самарқанди азимнинг бугунги расмий ҳужжатларда қайд этилган **2500 йилдан** зиёдроқ ёши билан рози бўлмаган академик Ботурхон Валихўжаев бекордан — бекорга гапни узоқдан бошлаётгани, дунёнинг энг қадимий шаҳарлари рўйхатини келтираётгани йўқ. Заковатли олимнинг илмий услубидан хабардор ўқувчи бундай ишоралар замирида ётган жиддий муддаога кўз тута бошлайди. **"Тарих ва ривоят"** мақоласида ҳам олимнинг ўша синашта ижодий услуби кўзга ташланади. Етук адабиётшуноснинг барча саъю—ҳаракатлари бир нуқтага — **"Сайқали рўйи замин"**— Самарқанднинг адолатли ёшини белгилашга қаратилган. Тарихий ҳужжатлар, кўҳна қўлёзмалар бағрида етиб келган далиллар, адабий, тарихий, илмий маълумотларни синчковлик билан назардан ўтказган олимнинг эътиборини мана бу жумла ўзига жалб этади: **"Қутайба ибн Муслимнинг шаҳарга келишига қадар Самарқанднинг ёши 2250 йил экан"**.^{**} Мазкур рақам баҳс ва муҳокама майдонини кенгайтириш, истиқболда турган таянч мақсадни юзага чиқариш учун кенг йўл очади. Тарихий манбалар шаҳодатича, Қутайба ибн Муслим Самарқандни 712 йилда босиб олган. Олим

* Айни саҳифаларнинг биринчи таҳрири филология фанлари докт — тори, профессор С.З. Мирзаев билан ҳамкорликда ёзилган ва нашр этилган. Қаранг: Мирзаев С., Воҳидов Р. Илм берган улўғ саодат. Педагогика маҳорат. 2002 й. 1(4—сон) 84—93—бетлар

^{**}Хожа Аҳроп тарихи" 4 бет.

муружаат қилган қўлёзманинг бошқа бир ўрнида яна бир қувончли рақам қайд қилинган экан. Алқисса, кўҳна битиклар гувоҳлигига таянадиган бўлсак, "Фирдавсмонанд Самарқанд"нинг (Алишер Навоий ибораси) ёши 3500–4000 йилдир...

Мавриди бўлмаса ҳам яна бир фикрни Сизнинг эътиборингизга ҳавола қилай. Назаримда, менинг бу мулоҳазам академик Б. Валихўжаевга ҳам манзур келади: Қайсидир кўҳна масканнинг ёшини аниқлашда фақат ер остидан чиқадиган ашёвий далилларга таяниб иш кўриш тўғри бўлармикан? Қадимшунослар қанчалик моҳир бўлмасинлар, улар ҳамиша ҳам керакли нуқтага тушмайдилар — ку! Яна Бухоро ва Хива (Урганж)дай шўр хок ҳамда ер ости сизот сувлари керакли сатҳдан анча баланд воҳаларда аждодларимизнинг нотақрор заковати маҳсули бўлган санъат асарлари ҳамиша ҳам ернинг чуқур қатлами остида "жон сақлай" олади — ми? Эҳтимол, бу борада соҳада ҳукм суриб келаётган мавжуд анъанавий қолипларни бузиш вақти етгандир!? Шояд, бизнинг бундай таъкиду қўлёзмалар бағрида келган рақамлар қадимшунос ва зариф тарихчиларнинг қалбига ҳам меҳр уруғини сочса ва улар Самарқанд, Бухоро, Хиванинг асл ёшини белгилаш тадорикини кўрсалар, нуран аъло нур бўлур эди. Боз устига, улар бундай беминнат ҳаракатлари билан улуг аждодларимизнинг уйғоқ руҳи олдида катта савоб ишни бажарган бўлур эдилар... Иншооллоҳ, умидли дунё бу...!

Академик Ботурхон Валихўжаев... Аслида, бу исми шариф алоҳида ташвиқу тарғиб, таништиришга муҳтожлик сезмайди. Дарҳақиқат, ярим асрга яқин муддат ичида мамлакат даврий матбуотида, босмаҳоналарида ўзининг ўқишли, долзарб ва теран мазмунли мақола—ю китоблари билан иштирок этадиган инсон учун ўшандай мулозаматга зарурат қолмайди — да! Қаранг, Бухоройи шарифнинг эътимодли профессори, тарих фанлари доктори Фарҳод Қосимов у

ҳақда нималар ёзади: «Самарқанд адабиётшунослиги ҳақида гап кетганда, беихтиёр кўз ўнгимизда академик Ботурхон Валихўжаевнинг нурли қиёфаси гавдаланади. Б.Валихўжаев беназир инсон, саховатли қалб эгаси, забардаст олим ва меҳрибон мураббий сифатида нафақат Самарқандда, балки бутун Ўзбекистоннинг илм аҳлига, барча зиёлиларига таниш ва қадрлидир... Бебаҳо маънавий меросга ташна халқимизга академик Б.Валихўжаевнинг Хожа Аҳрор Валий ҳақидаги рисоалари тухфа этилди... Дарвоқе, Хожа Аҳрор Валий – Вали Хожа... бу оҳангдош номларда ҳаёт ҳақиқати, олимона туташлик ва уйғунлик, инсоний фазилатда умумийлик яшириниб ётган бўлса, не ажаб!» Тарихчи биродаримиз неча карра ҳақ, унинг қалб сўзларида қилча бўлсин сунъийлик, сохталик сезилмайди...

Академик Ботурхон Валихўжаев азалдан илм шайдоси. У Шайх Абдулло Ансорийнинг "Билим эгаллашдан тўхтама... Илм учун тинимсиз заҳмат чек", — дея қилган насиҳатига содиқ қолади. Кўп фанларни пухта ўзлаштириб, ўша соҳалар билан шуғулланиб, ёзиб сира—сира кам бўлмади. Унинг тафаккур ва тажрибасида илмлараро мустаҳкам кўприк мавжудлигининг сири ҳам ана ўша билимдонлик ҳамда заҳматкашлиқдадир. Шундан бўлса керак, зариф олимнинг мақола ва жиддий илмий тадқиқотларида ҳамма фанлар учрашади, уларнинг омехталиги ярқ этиб назарга ташланади. Зикри ўтган фазилатлар "Тарих ва ривоят" сарлавҳали юқорида қисман эслатганимиз мақоласида ҳам ёрқин намоёндр...

Мақола ўз муаллифини зийрак манбашунос, адабиётшунос, тарихшунос, сўзшунос (бу рўйхатни давом қилиш мукин) сифатида шарҳлаш имконини беради. Даъво қуруқ бўлмасин учун ўша ишдан яна кичик бир мисолни олиб кўрайлик. Олим "Тарих ва ривоят" мақоласи бошида Тбилисини дунёнинг қадимий

шаҳарлари рўйхатига киритаркан, у билан дарров "хайрлашиб" қўя қолмайди. Бош мавзу Самарқандга доир яна талай ривоятларни келтирган мақола муаллифи мушоҳада майдонини кенгайтира боради ва Кавказ шаҳарларига алоқадор бир қатор халқона қисса ҳамда ҳикоятларга ҳам мурожаат этади. Жумладан, Қора денгиз соҳилларида жойлашган Гудаута, Гуржистоннинг пойтахти Тбилисининг бош шаҳар мақомини олиши билан вобаста ривоятларга ишора қилади. Ўша кўҳна ривоятлардан аёнлашадики, Тбилисининг шаклланиши бешинчи асрда салтанат сурган Вахтанг Гургасалга боғланаркан ва халқ бу бунёдкор ҳукмдор ҳақида ажойиб бадиий асарлар ижод этган экан...

Устоз адабиётшунос ўз шогирд, касбдош ва маслаҳат сўраб унга мурожаат этган мухлисларига гоят назокат билан бир ҳақиқатни алоҳида таъкидлашдан сира — сира толмайди: ўқувчига тақдим этиладиган катта — ю кичик ишда, майда бўлса — да, тоза бир гап айтилиши зарур! Эҳтимол, бундай мулоҳазани ўртага қўйиш талаб қилиш мумкиндир, аммо унинг ижроси ҳамиша ҳам осон кечмайди. Фидойи олим Ботурхон домланинг табиати, феълу атвори, тадқиқотчилик фаолиятидаги хос фазилат эса тил ва дил, илм ва амалнинг уйғунлиги, ёнма — ён туришидадир. Айни масалада олимнинг ўзи Мир Алишер Навоийнинг :

**Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,
Эмдики, илм ўлди амал айлагил,**

— байти мағзидаги даъваткор маънога қатъий риоя қилиб келади. Айтганларимиз "Тарих ва ривоят" мақоласи учун ҳам бегона эмас. Аввало, ана шу кичик иш Ботурхон домла ижоди мухлисларига ўз муаллифининг киндик қони томган азиз она замин, Муқаддас Ватан Самарқанднинг катта ва фидойи фарзанди сифатида тақдим этади. Саховат ва ҳиммати

юксак тадқиқотчи учун дунё Самарқанддан бошланиб, шу шаҳри азим билан интиҳо топади... Фозил олим назарида **"қатрада қуёш"** акс этади. Зикри ўтган мураккаб фалсафий — ирфоний жараён унинг илмий ишларида табиий равишда, юксак фасоҳат ва назокат билан мулойим, мўътадил кечади, теран илмий ифодасини топади. Уни такрорлаш, унга тақлид қилиш эса ҳар қандай ҳушёр инсонга ҳам панд беради. Ирфоний — илоҳий таъбир билан айтиладиган бўлса, булар Ботурхон домлага Яратган қодир эгамнинг беҳад улуғ марҳамату иноятидир. Яна бир жиҳатни ҳам таъкидлаш жоиз, ўз юртини улуғлаш пайида бўлган олим ўзига қадар шу мавзуда қалам тебратган тадқиқотчиларни ўкситиб қўйишни ҳам хуш кўрмайди. Ботурхон домла тўла маънода байналмилалчи олимдир. У форс, тожик, ўзбек, рус, фаранг (кейингисида жиндак муболага йўқ эмас) тилларида деярли бирдай фикрлайди ва ёза олади. Унсурулмаолий Кайковуснинг **"Қобуснома"**сида қайд қилинганидек: **"Ақл бир қимматбаҳо нарсаси, уни ўғри олиб кета олмас, ўтда ёнмас, сувда оқмас"**. Устоз адабиётшунос учун зикри ўтган ҳақиқат кундай равшан ва у умр бўйи ўз тафаккур хазинасини бойитиш илинжида ташвиш — тараддуд тортиб келади...

Ботурхон домланинг ифода услуби учун ягона илмий ҳақиқат холислик, адолат, қатъий меъёр ва сарчашмалар кафолати, ишончли адабий — бадиий далилларга таяниб мулоҳаза юритиш ҳисобланади. Олим қаламидан чиққан барча каттаю кичик ишларнинг узоқ яшовчанлигини тайин қилган таянч нуқта ҳам ана ўша синашта омиллاردир...

Дарҳақиқат, **"Тарих ва ривоят"** мақоласида тилга олинган Тбилиси ойконими қандай маънога эга? Тўғри, бу саволга ҳар бир гуржистонликнинг баралла жавоб бериши муқаррардир. Аммо ўзбек китобхони учун унинг жумбоқлиги ҳақ гап. Жумладан, **"Тарих ва**

ривоят" мақоласини ўқишдан олдин мен ҳам бу саволга ижобий жавоб бера олмас эдим. Муаллиф ўз мақоласининг муҳокама майдонига бевосита кирмайдиган ўша ойконимга изоҳ бериш билан мухлислари тафаккур доирасини бойитишга муяссар бўлади. Бу ҳақда мақолада ўқиймиз: **"Тбилиси грузинча «Тбили» "иссиқ сув" сўзидан олинган бўлиб, "иссиқ шаҳар" маъносини англатади" ..***

Биз учун ғоят табаррук саналмиш миллий истиқлолимизнинг биринчи ўн йиллигига сарҳисоб қилиб, унинг нурафшон иккинчи даҳасига ғоят шахдам қадамларни қўймоқдамиз. Истиқлол олий илоҳий неъмат, у бизга арзонга тушгани йўқ. Мубориз аждодларимиз аср—асрлароша ана ўша неъмат иштиёқида қон тўкиб, жон нисор этдилар. Шундан, бу йўлдаги шафқатсиз курашларимизнинг теран томирлари олис тарих қатламларидан қувват олади, десак сира муболаға бўлмайди. Ана шу ҳақиқатни биз теран англашимиз, навқирон бугунги авлодимизнинг шуурига сингдирмоғимиз зарурдир. Ботурхон домланинг тафаккуридан мустаҳкам ўрин олган таянч ғоя ҳам ана шудир. Олим асарларининг мағз—мағзига ўтмиш сабоқлари мисолида бугуннинг қайноқ талабларини сингдириш, истиқлолни юксак шижоат билан тараннум этиш, ватанпарварлик, халқсеварлик, мардлик, жасорат, юрт учун жонни нисор этмоққа шай туриш, огоҳликка даъват туйғуларининг ҳамиша балқиб туриши бойси ҳам ана ўша улуг мақсад ҳисобланади. Шунинг учун бу заҳматкаш олимнинг ёзганларини ўқиган китобхоннинг лабида ширин лаззат қолади. У беихтиёр тамшаниб қўяди: шуурига, тафаккур оламига нимадир фойдали маънавий озуқа қўшилганидан қувонади. Ботурхон домла мақолаларида халқ ва юрт фаровонлиги муаммолари ҳам диққат марказида туради.

*Б.Валихўжаев. Хожа Аҳрор тарихи. 9—бет.

Бундай ноёб фазилатлар «Тарих ва ривоят» мақоласида ҳам назарга ташланади. Дарғом канали қачон бунёд этилган ва унинг қазилишидан кузатилган мақсад нималардан иборат эди? Кўркам шаҳар учун мазкур ҳаёт артериясидан қанча томирчалар ҳосил бўлган? Жўйи Чокардизанинг узунлигини биласиз—ми? Таҳлил этаётганимиз мақолада шу ва айни йўналишдаги саволларга сиз ўзингизни қаноатлантирадиган даражада жавоб топа оласиз. Мана, яна бир карра мулоҳаза қилиб кўринг:

Зарафшон дарёси Самарқанд шаҳри ўрнашган ҳудуддан анча чуқурликда оққани учун ҳам Дарғом канали эҳтиёж фарзанди сифатида юзага чиққан ва у олтин камар мисоли шаҳарга ҳалқа уриб, уни неча юз йиллар давомида оби ҳаёт билан таъмин этган. Дарғом ўз навбатида яна бир қатор “қон томир”ларига ажралган. Ундан тўртта катта ариқ ҳосил бўлиб, шаҳарнинг тўрт томонига сув тарқатган. Шундай катта сув иншоотларидан бири Жўйи Чокардизадир. Ўн етти минг икки юз қирқ (17240) газ узунликка эга бўлган мазкур ариқдан катта—ю кичик элликдан ортиқ сув йўллари халқ фаровонлиги йўлида хизмат қилган.* Таҳлил қилинаётган мақолада Самарқанд шаҳри аҳолиси ҳақидаги мана бу ихчам жумлага эътибор қилинг: “Шаҳарнинг аҳолиси бақувват ва дилрабо, журъатли ва шавкатлидир”*** Мақола муаллиф ана шу йўсинда кўп сонли ўқувчилари қалбида ишонч туйғусини уйғота боради ва уни (ўқувчини) шаҳар ҳокими Ғурак бошлиқ ватанпарвар фидойиларнинг араб босқинчиларига қарши қаҳрамонона кураши билан юзлаштиради.*** Етти юз минг қурулланган қўшини билан Самарқанд қалъасини қўлга кирита олмаган араб саркардалари шаҳарни узоқ муддат қамал қилиб ётишади. Самарқанд

* Ўша китоб 8—бет

**Ўша китоб 9—бет

***Ўша китоб 10—12—бетлар

аҳли эса юксак мардлик нишонларини кўрсатиб, она шаҳарларини қаҳрамонона мудофаа қилишади. Ночор аҳволда қолган ғаддор босқинчилар ҳийла йўлига ўтишади. Ўзлари билан бирга сафарда юрган олимлари маслаҳати билан **тўрт сандиқ ясаттирган араб саркардалари улар ичига қурулланган аскарларини** жойлаштириб, шаҳар ичкарисига киритишга муваффақ бўлишади. Душманнинг ҳарбий ҳийласи, ичида қурулланган аскарлар яширинган тўрт сандиқ билан боғлиқ лавҳалар табиийки, ўқувчини ҳушёр торттиради. Ҳар қандай вазиятда ҳам бефарқлик, лоқайдлик илатига чалиниш жиддий панд бериши муқаррарлиги ғояси ўқувчилар оммаси қалбига сингиб, ўзлаша боради. Олимнинг сандиқ ва Троязоти ҳарбий ҳийлалари ўртасида мантиқий алоқадорлик туюши қизиқиш уйғотади. Шу залда мазмун ришталари Гомернинг ўлмас **"Илиада"**, **"Одиссея"** ва Вергилийнинг **"Энеида"** каби шоҳ асарларига уланиб қолади.*

Худди шунингдек **"Хожа Аҳрор тарихи"** китобидан жой олган **"Нега Регистон дейилади"**, **"Абуллайсийлар хонадони"**, **"Сарой Мулкхоним-Биби хоним мадрасаси"**, **"Зеби Жаҳон" расадхонасининг тақдири**, **"Хожа Аҳрор тарихи"**, **"Соғар ва соғаржийлар"**, **"Маҳдуми Хоразмий"**, **"Остона бобо зиёрати"** каби мақолаларнинг ҳар бири алоҳида таҳлилга сазовор пишиқ илмий асарлардир. Салоҳиятли олим илмий ишларидаги бундай серқирралилик тасодифий ҳолат эмас, албатта. Унинг теран томирларини Ботурхон домланинг падари бузруквори Наберхўжа Валихўжаев — Хилъат табиатидан излаш масалага адолатли ёндашув бўларди. Математика фанидан ёш авлодга сабоқ берган инсоннинг шеърят билан шуғулланиши, сўзшунослик бобидаги ибратли фаолияти сайқалланиб фарзандига

* Ўша китоб 13—14 бетлар

кўчган, десак сира хато бўлмайди. Ҳа, падари бузруквор табиатидаги эзгулик гунчалари ўғил жисмида япроқ ёзади, такмилига етади. Бошқача айтганда, ўша ҳавас қилса арзигулик олижаноб фазилатлар оила муҳити — ота қони, ҳофизхон волидаи муҳтарамаси оқ сути орқали Ботурхон домланинг вужуд — вужудига сингиб борган. Ботурхон домла эрта ёшлик йилларидаёқ илми адаб, илми бадеъ, илми қофия, илми каломга айрича меҳр қўйди, китобни ўзи учун яқин дўст билди. Ботурхон домла ўспиринлик йилларида Наберахўжа Хилъатнинг китоб жавонида мавжуд бўлган Низомий Самарқандийнинг "Мажмаъун — наводир" асаридаги мана бу жумлаларни ҳижжалаб ўқиб, юрагига жо қилиб олган бўлса, не ажаб?! "Шоирлик шундай санъатки, (шоир) бу санъат орқали ҳаяжонлантирувчи тушунчаларни ҳосил қилади ва таъсирчан қиёсларни бир-бирига улайди. У шундай йўл билан, масалан, кичик маънони каттага, катта маънони эса кичикка айлантиради, чиройлини хунук либосда кўрсатади, хунукни эса чиройли суратда жилвагар этади. Илҳом санъати билан ғазаб ҳамда ҳиссий қувватларни қўзғатади, натижада кишилар табиатида қайғу ёки хуррамлик пайдо бўлади. Бу эса улуғ кишилар фаолиятида оламни тартибга солиб туриш учун хизмат қилади."* Асар муаллифи кўчирганимиз иқтибосдаги фикрлари тасдиғи учун ибратли ҳикоят келтиради. Унда нақл қилинишича, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал — Хўжастонийдан: — "Сен оддий эшак боқувчилигидан қандай қилиб Хуросон давлатининг амири даражасига кўтарилдинг? — деб сўраганларида, у жавоб бериб айтган экан: — "Хўжастондаги Бодғисда Ҳанзалаи Бодғисийнинг девонини ўқир эдим, кўзим мана бу икки байтга тушди:

* Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. (Мажмаъун — наводир). Фафур Фулом номидаги АСН. Тошкент — 1985. 27 — бет.

**Меҳтарлик йиртқич шер оғзида бўлса,
Оғзидан тортиб ол, қўрқма бардам бўл!
Ё иззат, улуғлик, шавкату шон топ,
Ё жангда юзма-юз мардлик билан ўл!"**

Алқисса, ана шу тўрт қатор шеърнинг даъват қудрати ва таъсир кучи билан Аҳмад Хўжастоний "улуғликни (меҳтарликни) йиртқич шер оғзидан" тортиб олишга журъат этади ва Хуросон давлатининг амирига айланиб қолади...

Жиддий мулоҳаза қилиб кўрайлик, юқорида келтирилган парчаларнинг Ботурхон домла қисмати учун нечоғлик дахли бор? Аввало, нафақат маъруф адабиётшунос, балки баданида ўти бор ҳар қандай инсонни ҳам бундай шиддаткор мазмун — моҳият гафлат уйқусидан уйғотади ва жасоратга бошлайди. Иккинчидан, Ботурхон домланинг табиатида шеър завқи мужассамдир. Гарчи Ботурхон домла даврий матбуотда ўша шеърларини ошкора эълон қилган бўлмаса — да, аммо улар олимнинг мусаввада дафтарлари ва қалб сандиғида маҳфуз сақланади. Олимнинг ёшлик йилларида вужуд — вужудига сингиб, ўзлашган шеър завқи уни адабиёт оламига бошлаган, шеърни нозик фаҳм этишдек улуғ неъмат унга муяссар бўлган. Иккинчидан, унинг кўп сонли илмий тадқиқотлари мағз — мағзидан шоирона оҳанг, руҳ уфуриб туради. Гоҳ — гоҳида эса улар шеър либосида ҳам жамол кўрсатади. Мана, бир мисол: 1979 йил бўлса керак, докторлик диссертациямнинг биринчи таҳририни кўтариб Самарқандга бордим. Яна мен учун табарррук хонадонда, бир ойча устоз билан ҳамнафас яшаш шарафи насиб қилди. Кун бўйи ижодий иш билан машғуллиқдан чарчаб, ҳордиқ учун ҳовличага тушамиз.

*Ўша китоб.27 — 28 — бетлар

Унда кичкина таъмир ишлари боряпти. Ҳовлининг кун чиқар тараф деворида пишиқ ғиштлар териб қўйилган эди. Бир тушганимизда қарасак, улар йўқ. Мен сўрашга ҳам улгурмай қолдим, Ботурхон домла бадиҳатан лутф қилдилар ва айтиб юбордилар:

**Пушти паноҳи ман буд ғиштҳои чида, монда,
Асқар гирифт ба девор бо дасти худ рабуда...**

Асқар таъмирчи устониинг номи экан... Мулоқотларимизда бундай "пичоқ учи" (Ғиждувон балиқчи ошпазларининг ибораси) парчалар кўп янграган... Шундан, Низомий Арузий Самарқандий санаган гўзал ижодий — илмий фазилатлар ортиғи билан Ботурхон муаллимнинг табиатида мужассам ва улар ҳар лаҳзада ўзидан дарак бериб туради, десак янглишмаган бўламиз. Учинчидан, шеър, шоир маҳорати ва унинг бадиий яратмаларида воқеа — ҳодисалар мажмуининг ифодаланиши ҳақидаги таъкидда жуда катта маъно бор. Аслини олганда, Арузий Самарқандий томонидан шоир шахси (бу ўринда шоирни кенг мазмунда, умуман, ижод аҳли, адиб, адабиётшунос маъносида ҳам тушуниш тўғрироқдир) олдида қўядиган талабларнинг замирида пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафонинг **"Яхшилиқни хушрўй (ҳам зоҳири ва ҳам ботини назарда тутилади. Изоҳ бизники—Р.В.) одамлардан кутишлар"**, — ҳадиси шарифи ётади. Тўғрида, юксак маънавий олами, кўламдор тафаккури, кўркам қиёфаси бўлмаган одамдан қандай қилиб минглаб инсонлар қалбига таъсир этиб, уларни изидан эргаштириш, қалбига баланд завқу шавқ ҳада этиш таъсирига эга асарни кутиш мумкин? Ана шу маънода юқорида эслатганимиз учлик (шеър, шоир, илм) ўртасида таносуб санъати амал қилмоғи зарур. Модомики, адабиётшунослик адабиёт (юксак санъат) ҳақидаги шариф фан экан, ўша учлик таносубининг адабиётшунос табиатида муқаррар равишда бўлиши

шарт эканлиги аёнлашиб қолади. Айни нуқтада адабиёт илми билан шуғулланувчиларни тасниф этиш муаммоси долзарб мавзу сифатида кун тартибига чиқади: том маънодаги, туғма табиатли, илми адабиётшунослар ва қўша—қўша илмий даража—ю унвонли бандалар — "нуфузли олимлар"... Ўшандай "олимлар" бор учун илмий даражали бандалар сон жиҳатидан кўпаяди. Аммо фаннинг муайян йўналиши улардан ҳеч қандай фойда кўрмайди. Табиийки, академик Ботурхон Валихўжаев биринчи тоифага мансуб, савқи табиийга эга адабиётшунослар рўйхатида сарҳатдирлар. Юқоридаги саҳифаларда жуда "майдалаштириб" таҳлил қилинган (аслида, мен атайин шундай қилдим) "Тарих ва ривоят" мақоласининг ўзиёқ ўртага қўйилган қатъий таъкидларга шоҳиддир. Ўзининг беҳисоб моддий, табиий имтиёзларига, шу бойликлар қадрига етиб, уларни муҳофаза қилиш қудратига сазовор бўлган танти халқига эга Самарқанд юксак илмий маънавий салоҳияти йўқ фарзандларисиз довруқли шаҳарлар қаторидан жой ололмас эди, албатта. Айни ҳақиқатни диққат марказида тутган мақола муаллифи тасарруфида бўлган нуқсонли қўлёзма (бу ҳақда мақолада маълумот бор) саҳифаларида келган Хожа Шамсуддин Ғотфарий, Хожа Мавлоно Ғотфарий, устод Мотуридий, Шайх Абу Мансур Мотуридий, Низомиддин Мотуридий, Хожа Яҳё, Шайх Абулқосим Ҳаким, Шайх Бурҳониддин Соғаржийлар номи ва илмий хизматларидан айрим лавҳаларни ўқувчилари билан баҳам кўради. Зеро, муҳтарам Президентимиз И.А.Каримов ўринли эътироф этганларидек, ўша улуғ алломалар туфайли "Самарқанд халқимиз, миллатимиз довруғини бутун дунёга таратган, минг—минг йиллик тарихга эга илоҳий масканимиздир"

Салкам эллик йилдирки, республикамиз ва унинг

сарҳадларидан олис — олислардаги илмий — адабий жамоатчилик академик Ботурхон Валихўжаев илмий — маънавий меросидан баҳра олиб келади. Мамлакатимизда адабиётшунослик илми нуфузини кўтаришда муносиб ҳисса қўшган А.П.Қаюмов, А.Ҳ.Ҳайитметов, Н.Ш.Шукуров, С.З.Мирзаев, С.Эркинов, А.Абдуғафуров, Н.Комилов, Ҳ.Ҳомидий, И.Ҳаққул, С.Ҳасанов сингари ўнлаб фидойи олимлар билан олдинма — кейин шу даргоҳга кириб келган Ботурхон домла қисқа муддат ичида айни муҳит вакиллари назарига тушди. Нафақат она Ўзбекистон, балки Тожикистон, Москва, Санкт — Петербург, Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон каби шаҳару давлатларда асарлари чоп этилиб, ўз мухлисларини топди. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Республика фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, Самарқанд Давлат университети ўзбек мумтоз адабиёти тарихи кафедраси мудир, филология фанлари доктори, профессор Ботурхон Валихўжаев баракали меҳнати, самарали илмий — ижодий, мураббийлик ва жамоатчилик фаолияти билан халқининг суюкли фарзандига айланди. Зеро, шундан бўлса керак, Президент И.А.Каримов самарқандлик сайловчилар олдида сўзлаган катта нутқида, жумладан қуйидагиларни таъкид этган эди:

“Самарқанддан етишиб чиққан Ботир Валихўжаев, Эркин Абдукаримов, Юрий Буряков, Муҳсин Ашуров, Изида Абдуқодирова, Темур Широнов, Руслан Рўзибоқиев сингари таниқли олимлар мамлакатимизнинг илм — зиё салоҳиятини оширишга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда”.* Давлат сарвари назарига тушиш, унинг маърузасидан жой олиш

*И.А.Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 8 — жилд. Тошкент, “Ўзбекистон” 1997, 171 — бет.

оахти ҳаммага ҳам насиб эта бермайди. Бу юксак бахт йиллар давомида қилинган самарали меҳнатга берилган муносиб баҳо ҳисобланади. XV асрнинг қомусий адиби Ҳусайн Воиз Кошифий "Футувватномаи султония" асарида ёзади: **"Сўз ҳамма вақт савоб учун ишлатилиши, тўғри ва ҳаққоний бўлиши керак. Агар шундай бўлмаса, жим турган маъқул....Сўз инсонийлик дарахтининг мевасидир. Дарахтни мевадан, мевани дарахтдан ажратиб бўлмайди".*** Тўғрида, сўз илоҳий неъмат, инсонни ҳайвондан жудо айлаган гавҳари шарифдир (Алишер Навоий таърифи). Бас, уни раво бўлган жойда, эзгулик йўлида сарф этмоқ маъқулдир. Академик Ботурхон Валихўжаевнинг бахти, буюклиги шундаки, у **"сўзни савоб учун, тўғри ва ҳаққоний"** ишлатиб келди. Унинг **"сўз дарахти"** ширин мевалар берганлиги туфайли у эл-юрт, Президент назарига тушди, ардоқланди...

Ўн йил ... Залворли йиллар ... Инсон тақдирида баъзан сувга чўккан тошдай изсиз кетадиган дамлар... Гоҳида шу қисқа муддатнинг муайян инсон ёхуд мамлакат тарихида берадиган самарасини бутун умр ва неча ўн йилликлар давомида ҳам амалга ошириш амри маҳолдир... Ана шу маънода, Она Ўзбекистон ва академик Ботурхон Валихўжаев қисматида кейинги ўн йил берган маҳсулни тасаввурга сиғдириш қийин. Мустақиллик менга ва мен Истиқлолга нима бердим? деган ҳақли саволнинг жавобини ана шу кичик қиёсдаёқ равшан кўриш мумкин. Юрт сарвари бағоят ўринли эътироф этганидек **"Мустақиллик ўз халқига ўз юртида қадр-қиммати, бўй-бастини, ўз маданияти ва анъаналарини, дину эътиқодини, тили ва**

*И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пиронавард мақсадимиз. Тошкент "Ўзбекистон" 2000, 239 – бет.

**Ҳусайн Воиз Кошифий Футувватномаи султония. Комил инсон ҳақида тўрт рисола. Тошкент "Маънавият" 1997, 227 – бет

маънавиятини қайта тиклаб олишга, миллий ғурур ва миллий тафаккур, Ватанга муҳаббат туйғуларини камол топтиришга замин туғдирди".* Дарҳақиқат, юрт озодлиги ҳар кимга ўз ниятига яраша мева бераётир. Шундай эркин кунларни вужуд – вужуди билан орзиқиб кутганлар учун қанотини кенг ёйиш, яйраб – яшнаб ижод ва меҳнат қилиш имкони яратилди. Кимлардир кўршапалак мисол бурчак – бурчакларга яшириниб, пайт пойлайди. Ватан кўксига хажар санчиш илинжида ғараз ниятли ғаддор кимсаларнинг ювиндихўрига айланади. Ботурхон домаланинг "Тарих ва ривоят" мақоласидаги самарқандлик мард инсонлар, уларнинг киндик қонлари тўкилган муқаддас замин шарафи учун араб босқинчиларига кўрсатган қаҳрамонликларига урғу берилишининг замирида ғоят юксак ибрат ётади. Аждодлари Ватанни деб жонини қурбон қилган халқнинг дилбандларимиз. Уларнинг муборақ руҳлари олдидаги бурчдорлик ҳисси ҳам бизни огоҳликка чақиради, биздан ҳар қандай сотқин мафкураларга муносиб жавоб беришни талаб қилади...

Мўйсафид тарих гувоҳ, ёвузликнинг умри қисқадир. Ширин суҳан шоир башорат қилганидек:

Иллат излаганга иллатдир дунё,
Ғурбат излаганга ғурбатдир дунё.
Ким нени изласа, топар бегумон
Ҳикмат излаганга ҳикматдир дунё*

Ҳамиша илму ирфон илинжида умргузаронлик қилиб келаётган академик Ботурхон домла ҳаётида истиқлол йиллари "ҳикматли дунё" мақомида ўчмас из қолдирди. Буни қуйидаги рақамлар қиёсида жуда равшан кўриш мумкин. Истиқлолга қадар салкам қирқ

* Садриддин Салим Бухорий. Бухорога Бухоро келди. Тошкент, "Маънавият" 1999. 26 – бет

йил ичида "Ўзбек эпик поэзияси тарихидан" ("Фан" Тошкент 1974, 150 бет) жиддий рисоласини истисно қилганда, ўн тўрт алоҳида нашрда (ҳаммуаллифликдаги китоблар ва салмоқли илмий мақолалар) илмий асарлари эълон қилинган эди. 1992 – 2001 йиллар давомида олимнинг **"Эзгулик – умр мазмуни"** ("Фан". Тошкент – 1992, 100 бет), **"Ўзбек адабиётшунослиги тарихи"** (Тошкент 1993, 192 бет), **"Хожа Аҳрор Валий"** (Тоҷик тилида, Самарқанд 1993, 64 бет), **"Рашҳаи қалам"** (Тоҷик тилида, Душанбе – 1993), **"Хожа Аҳрор Валий"** (Ўзбек тилида, Самарқанд 1994, 156 бет), **"Хожа Аҳрор тарихи"** (Тошкент 1994, 96 бет), **"Хоҷа Аҳрори Валӣ"** (Техрон 1997, 120 бет), **"Мирзо Улуғбек даври мадрасалари"** (Самарқанд 2001, 50 бет) каби ўн бешдан ортиқ рисола, қўлланма ва дастурлари рўшнолик кўрдик, уларнинг умумий ҳажми 1500 саҳифадан ортиқроқдир. Шу қисқа муддат ичида заковатли адабиётшунослининг **қирқ бешдан зиёд** сермазмун илмий мақолалари босилиб чиқди. Ўшалардан йигирмага яқини республиканинг нуфузли ойномаларида чоп бўлган. Ушбу рўйхатларга рўзномаларда босилган юзлаб оммабоп мақолалар, халқаро, республика, вилоят миқёсида ўтказилган ўнлаб илмий анжуманларда қилинган мазмунли маърузалар кирмайди, албатта.

Академик Воҳид Абдуллаевдан жудо бўлган Самарқанд илмий – адабий муҳити учун устознинг йўқлигини билдирмаслик, ҳазин қалбларга қувонч ва зиё нурини олиб кириш масъулиятини ҳам садоқатли шогирд академик Ботурхон Валихўжаев ўз зиммасига олди. Адабий – илмий ҳаётдаги ворисийлик ўз ўзанига тушди ва мўътадил тараққиётини давом эттираётир... Бутун "илоҳий маскан Самарқанд"нинг (И.А.Каримов ибораси) гавжум дарсхона, нуфузли анжуманларида **очиқ чехрали, ширин табассумли академик Ботурхон Валихўжаевнинг бадий бўёқдор ва сермаъно калом** янграмоқда...

Истиқлол йилларидан сарфароз ва етмиш ёш бўсағасида турган Ботурхон домланинг мураббийлик, илмий раҳбарлик фаолияти ҳам бағоят серунум кечаётир. Агар XX асрнинг 70—80—йилларида заковатли устоз раҳнамолигида **икки фан доктори** (Ш.Шукуров, Р.Воҳидов) вояга етган бўлса, кейинги саккиз йилда учта (Муслиҳиддин Муҳиддинов, Шухрат Сирожиддинов, Дилором Салоҳий) тадқиқотчи Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига доир докторлик диссертацияларини республика илмий жамоатчилиги назаридан муваффақиятли ўтказишди. Шундай гапни фан номзодларини тарбиялаш борасида ҳам айтиш жоиздир. Истиқолол туфайли Самарқанд Давлат университети ўзбек мумтоз адабиёти тарихи кафедрасининг академик Ботурхон Валихўжаев раҳбарлигидаги жамоасининг **“Шарқ эстетик тафаккури тараққиётида Алишер Навоий поэтик санъаткорлигининг аҳамияти”** мавзuidaги лойиҳаси Ўзбекистон Республикаси Фан ва технологиялар маркази фундаментал тадқиқотлар фондининг грантини олишга муваффақ бўлди. **“Орифлар,— ёзади Бектошия сулукининг асосчиси Хожа Бектоши Валий “Мақолат” асарида, — ҳам ўзларини ва ҳам бошқаларни покларлар.”** Бундай ибрат намунаси академик Ботурхон Валихўжаев илмий, ижодий, педагогик ва жамоатчилик фаолиятининг кунлик дастури ҳисобланади. Олимнинг қилинган шавкатли меҳнати зое кетмади. Ўша хизматлари туфайли у Республика Фанлар академиясининг академиклигига сайланди, ҳукумати—мизнинг **“Меҳнат шуҳрати”, “Эл—юрт ҳурмати”** каби орденларига сазовор бўлди, юртдош, касбдош, дўсту шогирдлари ўртасида обрў—эътибор қозонди...

“Инсоннинг вазифаси, — ёзади Шайх Азизиддин Насафий “Зубдатул — ҳақойиқ” асарида, — узлуксиз маърифатга интилиш ва (қалбини) нур билан тўлдириш ва наф топиб, мусаффолик сари

интиломишдир""*. Академик Ботурхон Валихўжаев
наминий — ижтимоий фаолиятига разм соларканман, унинг
ҳамиша нимагадир интилиб, тиниб — тинчимай
изланишда ва ҳаракатда бўлганлигига қаноат ҳосил
қиламан. Дарвоқе, бу закий ва заковатли инсон нега бу
қадар безовта, у нимага интилади? Шунча ёзган
ўқиганлари етарли эмас — ми? Савол изидан шу
қабилдаги саволлар қуйилиб келади. Айни замонда
қалбга таскин — тасалли берадиган жавоблар ҳам
талайгинадир. Шайх Азизиддин ҳазратлари юз карра
ҳақ. Чунки Ботурхон домла тоифасидаги туғма
истеъдодли муҳаққиқлар учун бутунги зафари эртанги
жиддий кашфиётларига ҳамиртуруш вазифасини
ўтайди. Шундан, улар ором билмайди, ўқигани, ёзгани,
қўлга киритган ютуқлари билан қаноатланмайди. Ҳамма
вақт китоблар оламида "сайр этишни" хуш кўришади.
Тасаввур қилиб кўринг, олтмишдан ошиб, етмиш сари
дадил қадамлар қўйган Ботурхон домла 1992—1993
йиллар ичида Хожа Аҳрор ҳақида уч юз саҳифага яқин
икки тилда, икки китоб эълон қилди. Ахир, булар ҳали
ҳаммаси эмас. Республикамизнинг нуфузли ойнома,
тўплам, рўзномаларида эълон қилинган ишлар — чи?
Дарсхоналарда ўқиладиган маърузалар, тифиз ижтимоий
фаолият, учрашуву мулоқотлар, турли мақомдаги
мажлислар, кенгаш ишига раҳбарлик.... Э — ҳа, уларни
санаб адо қилиб бўлмайди...

Равшан, Аллоҳнинг назари тушган инсонларни
ирфоний мусаффолик ҳамиша ўзига чорлайди. Бундай
қалблар учун мудроқлик, ҳаётга лоқайд муносабат
мутлақо бегонадир. Уйроқ қалб эса ҳамиша
маърифатнинг янги — янги манзилларини забт этиш
иштиёқида сафарда тинимсиз ҳаракатда бўлади. Зеро,
академик Ботурхон Валихўжаев учун шайхи маъруф

*Комил инсон ҳақида тўрт рисола. 130 — бет.

Боязид Бистомий ҳазратлари ўринли таъкид қилганларидек "Ҳаёт— илмда, роҳат—маърифатда, завқ—зикрдадир.."*

Истиқлолнинг ўн йиллик тарихий даври профессор Ботурхон Валихўжаев тадқиқотчилик қисматида тўла маънода бурилиш поғонаси, чўнг қоядай ярқ этиб кўзга намоён бўлади. Мустақиллик эпкини олим дилида тугилиб ётган тугунча—ғунчаларнинг япроқ ёзиб, мева бериши учун замин ҳозирлади. Докторлик диссертациясида яйраб ёритолмагани, ҳимоя жараёнида тилига мустамлакачилик сиёсати солган қулф туфайли қониқиб жавоб беролмагани илоҳий—ирфоний мавзулар олим қалб тубига тушган чўкмалардай у билан бирга армон бўлиб яшаб келди. Дарҳақиқат, ўша жараёнда Хожа Аҳрор Валий, Муҳаммад Раҳимхон Феруз ижодиётига доир берилган саволлар шўро даври мафкураси нуқтаи назаридан бир мунча қалтис эди. Шунинг учун тилни тишлаб, дудуқланишдан бошқа яна нима қилиш мумкин? Каму кўсти йўқ, ўтгиз йил ана ўша дард Ботурхон домла юрагига жароҳат солиб, ўзидан дарак бериб келди. Шукроналар бўлсин, Истиқлол шарофати билан ўша "сурункали дард"га шифобахш малҳам қўйилди ва олим маърифат уммонига теран шўнғиди... Фозил адабиётшуноснинг ўн йил ичидаги "илмий карвони" тариқат пирлари шахси ва хизматини шоён қилиш йўлида тинимсиз ҳаракат қилди... Санкт—Петербурглик маъруф шарқшунос проф.А.Болдиревнинг Хожа Аҳрор ҳақидаги жасоратга даъват этувчи мақоласидан қувват олган Ботурхон домла Ўзбекистону Тожикистонда биринчилардан бўлиб Хожа Аҳрор Валий ҳақида илмий ишлар ёза бошлади. Унинг Нақшбандия тариқатининг бу мурушиди Комили ҳақидаги илк изланишлари дастлаб

* Фаридулдин Аттор. Тазкират ул—авлиё. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. Тошкент—1997, 30—бет.

"Овози Самарқанд" сўнг эса "Овози тожик" республика рўзномаларида туркум мақолалар сифатида эълон қилинди. Айтиш жоиз, академик Б.Валихўжаев ана ўша битиклари билан яна бир қарра республикадаги сафдош олимларнинг "Ботури" (академик Алибек Рустамов таъбири) эканлигини намойиш қилди. Хожа ҳазратларига доир айтилган мақолалар туркуми ўз даврида кўп сонли ўқувчилар жамоаси тарафидан катта илмий воқеа мақомида қабул қилинди ва ўринли шов-шувларга сабаб бўлди...

Мусулмон минтақа оламининг эътимодли шайхи Ҳасан Басрий ҳазратлари **"Эр кишига илми нафий (нафли илм) керак, амал, ихлос, сабру қаноат керак... қаноат қилса азиз бўлур"***, — дея башорат қилган эдилар. Гўё бу гаплар неча асрлар олдин Ботурхон домла шаънига айтилгандай туюлди, менга. Дарҳақиқат, сабру бардош ва қаноат хоксор ҳамда камсуқум олимнинг қўш қанотидир. У ана шуларга таяниб кам бўлмади, эътибор топди. Она халқи назарига тушди, неча — неча шогирдларининг муршиди комили, соғиниб, қўмсаб интиладиган раҳнамоси даражасига кўтарилди. Албатта, булар билан мен Ботурхон домла фаришта, умуман, беайбу бенуқсон, — деган фикрдан ҳам мутлақо йироқман. Ахир у ҳам бизу сиздай ер фарзанди — да. Аммо унинг бахти, ўзгалардан фарқи эса нафсини жиловлай олгани, дунёвий лаззатлардан узоқ туриши ва ўзини ижодий меҳнатга бағишлаганидир. Устоз адабиётшуноснинг ҳам худди сизу биздай жаҳли чиқади, ранжиган, қаттиқ хафа бўлган пайтлари бўлиб туради. Аммо уни пайқаш қийин. Чунки олимнинг овозига зўр бергани, жаҳлини юзага чиқарганига гувоҳ бўлганлар деярли топилмайди. Бироқ Ботурхон домланинг ҳам асаблари қақшаган, мўътадил руҳий ҳолати озор топган

* Фаридулдин Аттор. Тазкират ул — авлиё. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. Тошкент — 1997, 29 — бет.

пайтлари бўлиб туради. Устоз чекаётган бир сигаретасининг олови ўчмай, иккинчисига гугурт чақилса, билинги, Ботурхон домла мўътадил вазиятдан чиққан... Ахир, бундан — да юксак сабру қаноат, бардош бўлади — ми, инсонда...

Унинг Хожа Аҳрор ҳазратларига оид мақолалари атрофида уйғонган ширин мулоҳазалар олимга қувват, руҳ, илҳом берди ва у енг шимариб ижодий изланишга киришиб кетди. Орадан алақанча вақт ўтмай, Ботурхон Хилъатпури Валихўжанинг "Хожа Аҳрори Валий" ("Хамсатул—қатарот дар зикри ҳазрати бобаракот" — Баракотли ҳазрат зикрида беш қатра. Яъни асар муқаддима—ю хотимадан ташқари, беш бўлимчадан таркиб топади. Пур—ўғли Хилъатнинг ўғли, зурриёти, демақдир) рисоласи "Сўғдиёна" нашриётида 1992 йилда босилиб чиқди. Орадан бир йил ўтказиб "Зарафшон" нашриётида "Хожа Аҳрор Валий" ўзбек тилида чоп бўлди. Олимнинг мазкур китобларининг теран таҳлили алоҳида тадқиқотга мавзудир. Биз эса бу ўринда ушбу китобларга доир икки жиҳатни алоҳида таъкидлаш билан чекланамиз. Хожа ҳазратлари ҳақидаги бу рисоаларни бир асарнинг икки тилдаги нусхаларда ифодаси сифатида қараш заҳматкаш олимнинг сарф қилган катта ижодий меҳнатига муносиб баҳо бермаслик бўлур эди. Ҳатто, шундай гапни рисоланинг Техрондаги нашри хусусида ҳам айтиш адолат мезонларига риоя қилмаслик билан баробардир...

Амалга оширилган дастлабки зоҳирий қиёслар ҳам бизнинг мулоҳазаларимиз фойдасига хизмат қилади. Асарнинг тожик тилидаги нусхаси 64 бетни ташкил этса; ўзбек тилидаги китоб 152 саҳифадан ва "Техрон нашри" (1998) 120 бетдан таркиб топади. Фикримизча, рисоаларнинг саҳифаларида адабий—илмий манбалар, иқтибос—парча, далил, шахслар ва маълумотларнинг такрорланиши табиийдир. Аммо ҳар бир китобнинг ўз мақсад—муддаоси, дарсхонаси,

хулосалари мавжудки, айна жиҳатлар мазкур китобларни **бир мавзудаги хилма-хил талқиндаги ижодий асарлар сифатида баҳолаш ҳуқуқини беради**. Шундай қилгандагина зикри ўтган ишларга нисбатан тўғри ва ҳолисона йўл тутилган бўлур эди. Алишер Навоий таъбири билан айтганда, бу китобларнинг ҳар бирининг **"ичи тоши билан мувофиқ, балки ортиқроқ, ботини зоҳири билан музовий, балки ёруғроқ"дир...**

Масаланинг Хожа Ахрор Валий ҳаёт йўли ва маънавий меросининг тадқиқот мавзуи сифатида танланиши сабаблари ҳам муайян изоҳни талаб этади. Филология фанлари доктори, профессор Охунжон Сафаров ўринли эътироф этганидек, **"Академик Ботурхон Валихўжаев ўзбек мумтоз адабиёти ва маънавияти тарихининг айна замондаги қомусий билимдонидир. Бинобарин, у билан фахрланиб яшаш аجدодларимиз минг йиллар давомида яратган бой, сержило маданий ва маънавий мерос билан фахрланиш санъатига етказувчи боқийлик зиёсидир"**. Фольклоршунос олим катта иштиёқ ва ифтихор билан қайд этган **"Ўзбек мумтоз адабиётининг қомусий билимдони"** сифатловчиси Ботурхон домла табиатида бир ёхуд ўн йилда бирданига шакланган фазилат эмас, албатта. Унутмайликки, профессор В.Валихўжаев энг аввало олий мактаб — дорилфунуннинг ардоқли мударрисидир. Салкам ярим асрдирки, у талабаларга ўзбек ва форс — тожик мумтоз адабиётларидан, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодидан жўшиб, тўлқинланиб сабоқ айтади. Шўро мафкураси қиличини қайраган, маданий меросга ленинча таълимот тамойиллари асосида яхлит ўзбек мумтоз адабиёти бўлак — бўлакларга ажратилиб, парчаланган йилларда, устоз, сафдош, издошлари сингари Ботурхон домланинг ҳам бир

* Алишер Навоий Мукаммал асарлар тўплами 20 томлик, 14 — том "Фан" Тошкент. 1998, 46 — бет.

жисмдаги икки қиёфа мақомида ҳаракат қилганлиги ҳар қандай шак — шубҳадан холидир. Мушоҳада қилиб кўрайлик, илоҳий — ирфоний ғоялардан "тозаланган" Шарқ мумтоз адабиёти, шунингдек, ўзбек ва форс — тожик мумтоз адабиёти ҳамда улуғ Алишер Навоий маънавий мероси болу пари юлинган товуқни эслатардики, биз бу хунук ҳодисага сунъий равишда "кўниккан" эдик. Ирфон ва илоҳиётдан беҳабар бандалар қизил мафкуранинг ўшандай ёвуз ҳаракатлари туб моҳиятига етмаган бўлиши мумкин. Бироқ бизнинг ўтмиш мадрасаи олияларимиз таълиму таҳсилини олган улуғ устозларимиз, Ҳофизу Бедилхон волидаи муҳтарама алласи — ю Хилъатдай зукко ва қуръонхон падари бузруквор сабоқларини олган Ботурхон домладай фозил инсонлар ҳақида ўшандай гапни айтиш гуноҳи азимдир. Ана шу маънода, муборак Истиқлол устоз адабиётшуноса тетик руҳ ва жўшқин илҳом берди. Боз, улуғ Алишер Навоий маънавий мероси ва илоҳий — ирфоний оламнинг эгизак тушунчалар эканлигини назарда тутсак, академик Ботурхон Валихўжаевнинг ўн йил ичида яратган маърифий асарларининг мазмун — моҳияти, мақсад — муддаоси ёрқин ойдинлашиб қолади. Алишер Навоий ҳазратларининг ўзлари Нақшбандия тариқатига мансубиятларини эътироф этишдан фахр этганлар. Шундан, бу улкан маънавий — маърифий арбобнинг асарларида ўша халқпарвар ва ҳаракатдаги ҳаётий таълимотнинг ўлмас ғоялари балқиб, жило бериб туради. "Хамса" таркибидаги дostonларда бўй кўрсатган, улуғ Навоий муҳаббати нури йўғрилган қаҳрамонлар ҳамиша "Дил ба ёру даст ба кор" ҳаётбахш ғояси тарафида туради. Мир Алишер Навоий руҳиятида фақат бир тариқат таълимоти ғоялари ҳукмрон эди, деган фикрдан ҳам мен мутлақо йироқман. Чунки Мир ҳазратларининг Хожа Шамсуддин Ҳофиз Шерозийга нисбатан нотақрор муносабат муҳаббати замирида "ойини ринди"

(риндлик тариқати) билан вобаста мураккаб ирфоний пўртаналар ётишини илғамаслик бу икки авлиёуллоҳ ижодкор руҳи олдидаги густоҳлиқдир. . .

Айримларини эслатганимиз жиҳатлардан қатъий назар, Алишер Навоий комил ва садоқатли Нақшбанд эди. Улуғ шоир назару наздида Хожа Аҳрор Валий ҳазратлари энг сўнгги ва жаҳоний шуҳратга сазовор тариқат — нақшбандиянинг олий мақомга етган пиру арбоби эдики, унинг саъю — ҳаракатлари моҳиятини очиш, теран маънавий томирлари ва манбаларини мукамал ёритиш Алишер Навоий ғоявий олами, дунёқараши сиру асрорларини англаш калитини ҳам беради.

Яна Ботурхон домла тадқиқотчилик фаолиятидаги икки, бир — бирига вобаста бўлган нуқтани алоҳида таъкидлашни истар эдик. Улардан биринчиси, олимнинг, умуман, илмий ҳаёти, жумладан, кейинги ўн йил ичида ёзилган ишларида ҳам кузатиладиган фазилат силсилавийлиқдир. Яъни Ботурхон домла қаламидан чиққан илмий ишлар туркумли ҳалқалардан вужудга келган яхлит занжирни эслатади. Ўқувчи кўзига дарров намоён бўлмайдиган бир мақолани ботиний мантиқ ришталари занжир ҳалқалари сингари иккинчисига боғлаб туради. Шундан, улар пароканда эмас, сочилиб кетмайди. Ўшандай фазилат "Хожа Аҳрор тарихи" китоби таркибида келган мақолаларда ҳам кузатилади. Жумладан, "Тарих ва ривоят" мақоласи билан "Нега "Регистон" дейилади?" ўртасида мавжуд алоқадорликни дарров пайқаш қийин. Аммо улар бор ва бу икки мақолани бир — бирига мазмунан боғлайди. Бундай ўринлар Самарқандни оби ҳаёт билан таъмин этадиган сув иншоотлари, шаҳар қалъаси дарвозалари, шаҳарсозлик билан вобаста жиҳатлар, меъморий ёдгорликлар, улар қурилишидаги хос ўринлар, ҳунар аҳли, она замин муҳофазасига ҳамиша шай турувчи халқ ҳаракатига доир лавҳаларда намоён бўлади. "Тарих ва

ривоят"да ўртага қўйилган адабий ҳаёт манзаралари "Абуллайсийлар хонадони", "Соғарж ва соғаржийлар" сингари мақолаларда бойитилади, такмилига етказилади. "Маҳдуми Хоразмий", "Остона бобо зиёрати", "Хожа Ахрор тарихи", "Бобо Худойдоди Валий", "Маҳдуми Аъзам Даҳбедий", "Абу Бакр Қаффоли Шоший", "Шайх Хованди Таҳур", "Ҳадисларнинг бадиий шарҳи" каби мақолалари академик Ботурхон Валихўжаев қизиқишлари доирасида истиқлол билан эгизак шаклланган янги йўналишлардир. Гарчи айна илмий мақолалар тариқат ва илоҳиёт олами алломалари ҳаёти ва илмий — маънавий мероси тадқиқига доир, аммо улар билвосита Шарқ мумтоз адабиётига, шунингдек, ўзбек мумтоз адабиётига бевосита боғланади, унинг жумбоқли саҳифалари мазмун — моҳиятини теран очишга ёрдам беради. Ҳазрат Навоий "Маҳбуб ул — қулуб"да буюрадилар: "Одамийнинг яхшироғи улдирким, порсо ва пок бўлғай ва ҳақ сўзни айтурда, бефаҳму бок бўлғай. Ўзи поку кўзи покни инсон деса бўлур".* Ана шу ҳақиқатга қатъий амал қилган Ботурхон домла "ўзи поку кўзи пок одамийлар" ҳақида ёзиш билан улар муборак номини тирилтирган бўлса; иккинчидан, ўша улуг алломалар маънавий — руҳий оламидан баҳра олиб ўзи ҳам покланади, улуг маънавий муршид, ориф олим мақомига кўтарилади. Шундай улуг неъматни поклик ва адолат тарафида турувчи устоз адабиётшунос кўп сонли мухлисларига ҳам сингдиришга ҳаракат қилади. . .

Иккинчи, биз таъкид этмоқчи бўлган ибрат олимнинг ўзи танлаган мавзу билан дарров "хайрлашмаслигида" намоён бўлади. Айна йўналиш академик Ботурхон Валихўжаев илмий тажрибасида икки жилода кўринади. Масалан, олимнинг

*Алишер Навоий МАТ. 14 жилд 120 — бет.

мақолаларидан бошланган Хожа Аҳрор мавзуи уч тилдаги уч китоб билан якунланади. Аммо олим яна мавзуга қайтади ва "Хожа Аҳрор тарихи" мақоласини эълон қилади. Назаримизда, зикри ўтган тадқиқий жилони баҳолашда ҳушёрликка таяниш зарур кўринади. Чунки бу ўринда тадқиқотчи такрорга эмас, ўз — ўзини таҳрир қилиш, мавзунинг хийра ёритилган жиҳатларини ойдинлаштиришга зўр беради. Яъни мавзу билан "мулоқот", янги манбаларда кўринган тоза маълумотларни йиғиш ва умумлаштириш давом этади. Шу маънода, Хожа Аҳрор мавзуи академик Ботурхон Валихўжаев илмий ҳаётида дарахт тимсолида кўринса, кейинги мақолалар ва Хожанинг шажарасини бойитишга хизмат қилувчи **"Абу Бакр Қаффоли Шоший"**, **"Шайх Хованди Таҳур"** каби ишлар унинг янги — янги таналаридир. Биз эса ушбу дарахтнинг янада салобат пайдо қилиши, тоза — тоза таналарининг кўкариб чиқишидан умидвормиз...

Проф. Б.Валихўжаев илмий тажрибасидаги силсилавийлик билан алоқадор яна бир жиҳатни эслатиш билан мазкур фаслга нуқта қўймоқчимиз. Олимнинг "Хожа Аҳрор тарихи" китобидан **"Сарой Мулкхоним — Бибихоним мадрасаси"** ҳамда **"Зеби Жаҳон" расадхонасининг тақдири** мақолалари ўрин олган. Аслини олганда, ўзи туғилиб вояга етган ва дунёни шу шаҳар орқали таниган олимнинг Самарқанднинг муҳташам обидаларига мафтуну маҳлиёлиги фақат шу икки мақолада эмас, унинг умри давомида рўшнолик кўрган битикларида қаттиқ муҳрлангандир. Зикр этилган мақолалару **"Мирзо Улуғбек даври мадрасалари"** рисоласида ўша жўшқин муҳаббат яхлит ҳолда кенг китобхонлар оммасига тақдим этилади. Аммо олим булар билан ҳам мавзуга нуқта қўймайди. Яқин кунларда унинг мазкур рисоласининг қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашри муҳтарам ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилинади. Аллома адабиётшуноснинг

бундай сазю — ҳаракатлари тадқиқотчиларнинг янги — янги авлоди учун ибрат мактаби вазифасини ўташи ҳақиқатдир...

Шайх Азизиддин Насафий "Зубдатул — ҳақойиқ" асарида ёзадилар: "Эй дарвеш! Ер амалга ошмаган, беҳад кўп орзулар жойидир, битта ушалган орзу, амалга ошган иш остида ўнта амалга ошмаганлари ётади. Орифлар буни билиб, орзулардан воз кечдилар. Энг аввало, талвасани ташлаб, осойишталик ва тамкин — таслимни ихтиёр этдилар". Кўчирганимиз иқтибосда академик Ботурхон Валихўжаев қисматига алоқадор ўринлар бордай кўринади, менга. Унинг орифлик лаззатидан баҳра олиб ўзини илм — маърифат ва қизгин ижтимоий фаолиятга бағишлашида айна жараён ёрқин намоёндыр...

ЕТМИШИНЧИ ДОВОНДАН КЕЙИНГИ ШАҲДАМ ОДИМЛАР...

(Хотима ўрнида)

Тўй баҳона бўлдию Ботурхон домла енг шимариб ишга киришди. Бирин — кетин қўша — қўша мақола ва китоблар рўёбга келиб, ўқувчилар қўлига етиб борди. Хусусан, унинг Самарқанд Давлат университети тарихини Улуғбек Мирзо давридаги мадрасаи олиялар (1420 йил)дан бошлаш ҳақидаги ташаббуси илмий — адабий жамоатчилик томонидан хуш қабул қилинди. Республика ойнаи жаҳони шу йўналишда туркум кўрсатувлар уюштирди, мамлакат рўзномаларида олим ғоясини қўллаб — қувватловчи мақолалар эълон қилинди. Ботурхон домла мавзунини чуқур тадқиқ этиб, мадрасаи олиялар ҳақидаги хулосаларини икки марта (иккинчиси тўлдирилган) кенг ўқувчилар жамоасига китоб шаклида

тақдим қилди. * Муҳими, эзгу ғоя ва китоб Туркияда ҳам тарафдорлар топди, дўст мамлакатдаги касбдошлар ушбу асарни усмонли турк тилига таржима (мутаржим Кишимжон Эшпонкулова) ҳамда чоп эттирдилар. 2004 йилда Истамбулда ислом тарихи, санъати ва културунинг вақфи томонидан чиройли тасвир ҳамда қоғозда босилган китоб уч қисмдан (тадқиқот — 3—40—бетлар; расмлар — 41—55—бетлар; адабиётлар — 56—60—бетлар) таркиб топади.

Буларнинг барча—барчаси учун Истиқлолга шукрона айтишга бурчлимиз. Чунки шу саодатли кунларга етмай кетган улуг устозларимиз ўз хоҳиш—иродаларига зид равишда ўша мадрасаи олиялар ҳамда уларнинг дастурлари хусусида қуйидаги жумлаларни ёзишга мажбур бўлган эдилар: "...Шунинг учун бу мадрасаларда китобат тарзида биринчи навбатда "Қуръон", "Тафсир", "Одобус—солиҳин", "Саботул ожизин", "Кимёи саодат", "Ҳадис", "Шамойилун—наби", "Меърожун—нубувват", "Ҳикматул—айн", "Шарҳи виқоя" каби кишиларни хурофот, жаҳолат ва нодонлик билан заҳарловчи асарлар ўргатилган. **

Академик Воҳид Абдуллаев ҳақида ёзилган рисолада биз юқоридаги жумлаларни изтироблар исканжасида, юз азоб билан турлича талқин қилишга уринганмиз.*** Бироқ орадан икки йил ўтиб, "Халқ сўзи" устоз адабиётшуноснинг "Зоҳир этар ёлғон ўзин

* Ботурхон Валихўжаев. Мирзо Улуғбек даври мадрасалари. СамДУ нашриёти. Самарқанд 2001, 3 б.т.; Яна: Самарқанд олий таълим — мадрасаи олий — Университет тарихидан лавҳалар. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент 2001, 184 бет.

** Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Олий ўқув юртлари учун дарслик. 2—китоб (XVIII асрдан XIX асрнинг иккинчи ярмигача). "Ўқитувчи", Тошкент — 1980, 13—бет.

*** Б. Валихўжаев, Р.Воҳидов. Эзгулик — умр мазмуни. "Фан", Тошкент — 1992, 79—бет.

оқибат" мақоласини эълон қилди.* Мазкур битикларни газета таҳририятига тақдим этган марҳум проф. **Файбулла ас-Саломнинг** шаҳодатига биноан акад. В. Абдуллаев мазкур мақолани чопидан ўн йил олдин (1983 йил, феврал, вафотларидан икки йил илгари) юборган эканлар. Бу хусусда **Файбулла ас-Салом "Қиёмат қарз"** сарлавҳали кириш мақоласида **"... Камина, табиатан ички интизомли киши бўла туриб, устознинг раъйини ўз пайтида нечун бажо келтиролмаганимдан қаттиқ хижолат тортдим. Хижолат ҳам гапми?! Кўрнамаклик... Орадан ўн йил ўтиб кетибди-я..."**, — деб ёзади.** Устознинг ушбу мақоласи умри давомида ўтмиш меросимиз, жумладан, юқоридаги парчада таъ — кид қилинганидек, мадрасаларимиз, уларнинг дастур — ларига доир қилинган густоҳликлари учун қаттиқ истифоридай туюлади, менга. Мақоланинг бошидаёқ маданий меросни тадқиқ ва тарғиб қилиш бобида йўл қўйилган хатолар ҳақида шиддат ва ички бир дард билан муҳокама юритилади. Муаллиф ўша гуноҳлар (маданий меросга ленинча муносабат тамойиллари туфайли содир этилган жиддий хатолар) учун биринчи навбатда ўзини айблайдди. Мана устознинг ўша сўнгги ёдгоридан бир парча : **"... Шу билан бирга, бундоқ ўйлаб қарасам, кўҳна адабиётимиз саҳифаларини варақлаганда, "янгича" талқину нашрларда шу қадар густоҳлик — ларга йўл қўйибмизки, эҳ — ҳе. Бировнинг дўпписини бошқа бировга кийгизиб юбориш ҳоллари ҳам жуда кўп бўлди. Айрим бирларимизнинг, шахсан менинг ҳам айбим билан бобокалон шоирларимизнинг мас — лаги ва нафсониятига гоҳо тўғри келмайдиган баъзи бир нуқсонлар ҳам содир бўлиб ўтган экан..."**

*Воҳид Абдулло. Зоҳир этар ёлгон ўзин оқибат. "Халқ сўзи". 1994 йил, 7 апрель, 3 — бет

**Ўша газета, ўша бет.

***Ўша газета, ўша бет

Муҳими, зикри ўтган мақолада бундай ўринлар ниҳоятда кўп ва улар бутун учун гоят аҳамиятлидир.

XXI асрнинг ибтидосида академик Воҳид Абдуллаев таваллудининг тўқсон йиллигига шаҳри азим Самарқандда таёргарлик бошлангани ва устод "Сайланма"си икки жилдлиги нашр қилинишидан хабар топиб қолдим. Зудлик билан СамДУнинг биринчи проректори, филология фанлари доктори Муслиҳиддин Муҳиддинов билан телефон орқали боғланиб, унга ўша мақолани эслатдим. Ундан бу хусусда аниқ жавоб ололмагач, факс орқали "Халқ сўзи"да чоп этилган мақоланинг нусхасини Бухородан Самарқандга юбордим. Проф. М.Муҳиддиновга истагимни ҳам изҳор қилиб, бу тарихий мақолани устод "Сайланма"ларига киритиш зарурлиги ҳақидаги таклифимни таҳрир ҳайъатига етказишини илтимос қилдим. Хасталигим сабабли ўзим ўша тантаналарга қатнаша олмадим. Устознинг икки жилдлик "Сайланма"лари менга анча кечикиб тегди.* Афсус, барча саъю—ҳаракатларим беҳуда кетибди. Устознинг **"Зоҳир этар ёлғон ўзин оқибат"** мақолалари инобатга олинмабди ва "Сайланма"га кирмай қолибди. Начора, олдинда устознинг юз йиллик тўйлари турибди—ку! Шояд ўшанда академик Воҳид Абдуллаевнинг дастурий аҳамиятга молик бу асари унинг китобларидан жой олар... Умидли дунё бу!

Ботурхон домла устози академик Воҳид Абдуллаев дилидаги ўша армонларнинг аксариятидан хабардор эди. Шунинг учун ҳам у Яратган қодир эгам инояти туфайли юртда ўрнашган (Республика президенти И.А.Каримов томонидан эълон қилинган) эрк ва озодлик нашидасини айрича қувонч ва завқ билан пешвоз олди. Шундай бахтиёр замон берган илҳом унинг кучига—куч,

*Воҳид Абдуллаев. Танланган асарлар. Икки жилдлик. 1—2 жилдлар. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси "Фан" нашриёти. Тошкент—2002.

гайратига — гайрат қўшди. Қаранг, атиги ўн йил ичида Ботурхон домла қанча улкан илмий маҳсул яратди: Умумий ҳажми бир минг беш юз саҳифадан зиёдроқ ўн олти номдаги (рисола, қўлланма, дастурлар) алоҳида нашрлар ўқувчилар қўлига тегди. Бунга етмишга яқин илмий (журнал, тўплам ва китобларга ёзилган сўз бошилар), юздан зиёд илмий—оммабоп (вилоят ва республика газеталарида эълон қилинган ишлар) мақолалар кирмайди. Тайёрланган фан докторлари (3) ва фан номзодлари (8), расмий ҳакамлик (6), турли мақомдаги нашрларга масъул муҳаррирлик (ўттиздан ортиқ) ... Эҳ, ҳе... буларни санаб адо қилиб бўлмайди.* Зиммасидаги ўнга яқин жамоатчилик асосидаги вазифаларни уддалаш билан бирга Ботурхон домла суюкли талабаларига — толиби илмларга дарс айтади. Уларни ўқув адабиётлари билан таъминлаш устида қайгуради. Олим қалами иншо этган ва умумий ҳажми тўрт юз саҳифага яқин икки жилдлик "Мумтоз сиймолар " (Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти — 2002) қўлланмаси талабалар мулкига айланди. "Ўзбек адабиёти тарихи" (XV аср. 1 — китоб. Ҳаммуалифликда. Самарқанд — 2002. 160 бет), "Ўзбек адабиёти тарихи" (XV асрнинг иккинчи ярми. 2 — китоб. Самарқанд — 2002, 160 бет) қўлланмалари Республика филология факультети талабалари учун зарурий ўқув адабиётлари ҳисобланади...**

Юксак заковатли олим қаламининг ширин мевалари Сизга муборак бўлсин, муҳтарам китобхон! Ўша мазмундор мақолаю китоблар бағридаги ахлоқий — маънавий, илоҳий — ирфоний ғоялар Сизнинг

*Юқорида тилга олинган ишлар ҳақида муфассал маълумот олиш учун мурожаат қилинсин: Академик Ботурхон Валихўжаев (Биб — лиографик кўрсаткич. 1991 — 2002). Самарқанд — 2002. 40 бет

**Қисқа рўйхати берилган бу китоблар юқоридаги "Кўрсаткич"га киритилмаган. Чунки улар сал кейинроқ нашрдан чиққан.

қалбингизга рўшнолик олиб кириб, **“Барчамизники бўлган шу азиз Ватан”** (И.Каримов) тупроғини тавоф этиб, Мустақиллик йўлида фидойилик билан хизмат қилишга даъват қилса, тарихи 1420 йилдан, Улуғбек Мирзо даври мадрасаи олияларидан бошланиши кутилаётган Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетининг улуғ мударрисси Ботурхон домланинг муроди ҳосил бўлгусидир.

Мен эсам мўътабар мауллимимни муборак етмиш беш ёшлари билан бағримга босиб қутлар эканман, адабиётшунослик илми, кўп сонли шоғирду мухлисларингиз, аҳли оила, Она Ўзбекистон адабиётшунослиги бахтига ҳамиша бардаму омон бўлинг **фирдавсмонанд Самарқанднинг уйғоқ Илмий виждони**, дегим келади...

31.07.05. Бухоро.

ИЛОВА

Муҳтарам китобхон! Бошимга тушган оғир мусибатни Сиздан сир тутишга қурбим етмади. Мени маъзур тутасиз, деган умиддаман...

Қўлингиздаги рисоланинг учинчи таҳририни ниҳоясига етказиб, Ботурхон домланинг зиёратлари ва китобда эълон қилиш учун суратлар ўндириш орзусида И.Ғаниев ҳамда Ҳ.Эшонқуловлар билан бирга Самарқандга жўнадик. 2005 йилнинг 6 августида воқеъ бўлган бу ташриф пайтида уч соатдан зиёдроқ устоз билан мулоқотда бўлиб, суҳбатларини олдик. Ботурхон домланинг руҳлари бағоят тетик, суҳбатлари ширали, адабий далил ва парчаларга бой эди. Устоздаги тиниқ хотира, ҳофиза қуввасининг сарҳадсизлиги бизни лол қолдирар, кўнглимиздан ҳар қандай шубҳаларни ҳайдаб чиқарарди. Бироқ устоздаги жисмоний хасталик ҳам ҳар лаҳзада ўзини билдириб қўярди. Оёқларини уқалаб,

пишларидан хавотирга тушганимни пайқаган Ботурхон домла ўзларига хос сезгирлик ва ҳозиржавоблик билан мени тинчлантира бошладилар: — Булар тез ўтиб кетади ва у қадар хавфли эмас! Юрагимда Яратган қодир эгамга муножотлар қилиб, шу гапларнинг ростга ўтишини тиладим.... Анча уринтириб қўйганимиз учун узр айтиб, Ботурхон домладан қайтишимизга фотиҳа сўрадик. Қучоқлашиб, хайрлашарканмиз, бу сўнги дийдор эканлигини қалбимиз пайқади — ми, иккаламизнинг ҳам кўзларимизда ёш ҳалқаланди... Устознинг фикрий мушоҳадаларидаги равшанлик мен хом сут эмган бандани умидворлик сари етаклади ва яна ягона пушту паноҳим Аллоҳга илтижо қилиб, маънавий падарнинг 75 йиллик тўйлари шодиёналарига муяссар қилишини сўраб, йўлга равона бўлдик...

Водариф, сидқан қилган илтижоларимнинг қурби ўн тўққиз кунгагина етибди, холос... 25 августда ишдан қайтиб, тушлик қилдим. Бироқ тонгдаёқ менга илашган ички бир маҳзунлик тобора қуюқлашиб борарди. Хавотир устига хавотир минарди... Бехосдан телефон жиринглаб қолди, гўшакни кўтардим. Самарқанд Давлат университетининг биринчи проректори, проф. М.Қ.Муҳиддиновнинг менга таниш ва қадрдон овози... Суҳбатдошимнинг оҳанги бағоят вазмин ва мусибатли, ниманидир аниқ айтишга қийналарди. Мен дарров Ботурхон домланинг аҳволларини сўрадим: — Бўлмади... Эй нобакор дунё, фариштадай беозор шу улуғ инсонга шафқат қилсанг бўлмасми — ди!? Одам Ато зурриётларининг асоси Она Ер, Ботурхон домланинг орриққина жуссаси билан бағринг тўярми — ди?! Ана шундай аламли фиғонларим фалакка ўрлар эди. Бундай танг руҳий ҳолатимдан ҳайратга тушган Муборақхон шум хабардан воқиф бўлиб, «пиқ — пиқ» йиғига тушди. У кишига мен ҳам жўр бўлдим... Тўғрида, Ботурхон домланинг бевақт ўлими биз учун беҳад катта жудолик эди...

Хаёлот олами мени ўз домига чуқур олган экан, телефоннинг такрор—такрор жиринглашини аранг эшитиб, гўшакни кўтардим. Вожаб, қулоқларимда Ботурхон домланинг дилларга ҳузур бахш этувчи, меҳру оқибатга йўғрилган овозлари садо бергандай бўлди. Ҳангу манг бўлиб қолдим. Йўқ, қаттиқ адашибман... Сухбатдошим устознинг фарзанди аржумандлари Фаридабону экан. Падари бузрукворидаги талай гўзал фазилатларни ўзида мужассам этган Бону ўта босиқлик билан мени содир бўлган воқеадан хабардор қилди. Начора, сингилжоним, устоз пешонамизга битмадилар! Муҳтарам устоз! Азал котиблари тақдирномангизни иншо этаётганда ҳеч бўлмаганда, уч—тўрт кунгинага хато қилса бўлмасми—ди?! Юрт сарвари имзо чеккан фармонда улуғ исми шарифингиз тириклар рўйхатида турарди—да! Она—Ўзбекистон Сизга раво кўрган **«Буюк хизматлари учун»** ордени билан тақдирланганингизни ўз қулоқларингиз эшитган, ўша олий фармонни нуруни илму зиёга бахшида этган кўзларингиз кўрган бўларди, устоз! Иложимиз қанча. Шафқатсиз ажал олдида инсон иродасининг ожизлиги яна бир карра шоён бўлди, қолди! Аммо шундай тарихий воқеанинг содир бўлганлиги Истиқлол ва эл—юртнинг Сизга кўрсатган баланд эҳтиромининг нишонаси сифатида изингизда қолганлар учун улуғ таскин—тасаллидир....

26 август, жума куни... «Шарқ тароналари» жаҳон форумининг очилиши ташвиш—тарадудлари билан банд муйсафид ва ҳамиша навқирон Она—Самарқанд яна бир суюкли фарзандини охирги йўлга кузатди. Азал—азалдан дунёнинг кори шу экан—да! Ширин калом шоир буюрганидек: **«Рубобим тори иккидур: бири дилхуш, бири дилхун»**... Тобут учун ораста қилинган машина бўш қолди. Машҳур Чорраҳа масчидидан «Шоҳи зинда»га қадар бўлган узоққина масофада Сизнинг жасадингиз солинган «тўрт оёқли

чўбин от» эзгуликка ташна ва ҳимматли инсонлар елкасидан тушмади. Шундай улуғ шарафга Сиз муносиб эдингизда, муҳтарам устоз! Мангу оромгоҳингиз ҳам барҳаёт тириклар («Шоҳизинда») сафидан ўрин олди... Устозингиз академик Воҳид Абдуллаев билан ҳамсоя бўлдингиз...

Буларнинг барчаси — ку инкор қилиш душвор айна ҳақиқатдир. Аммо яна бир туйғу ҳам менинг қалбимга шаффоф нур мисол оқиб кирди. Бундай ажиб мўъжиза 26 августда, тушга яқин муқаддас тавофгоҳ Самарқанд Давлат университети собиқ бош биноси эшигида содир бўлди. Аламли ва сарҳадсиз саҳродай ҳуввиллаган юрак билан мошинадан чиқиб, ўша мўътабар Остонага қараб қадам қўярканман, дийдаларимга муҳрланган илк мўъжиза бу — Сизнинг нуроний сиймонгиз (суратингиз) эди... Унда Сиз ўзингизгагина ярашиқли мулойим ва меҳр тўла табассум билан боқиб турардингиз.... Айни нотақрор иссиқлик ва самимият тимсоли — мусаффо нур суратдан менинг дардли қалбимга кўчгандай бўлди... Гўё қабрингиз ҳам менинг армону изтиробга тўла кўксимдан жой олди... Сиз бундан — да юксак шарафларга сазоворсиз, меҳрибон Ботурхон муаллим! Йиллар оқиб ўтишда давом этади, аммо Сизнинг сиймонгизга чанқоқлик илмсевар дилларни сира тарк қилмайди... Ҳа, Адолат, Ҳалоллик, Поклик, Меҳру Мурувват, Ростлик, Халқ, Ватан, Илму Зиёга ошуфта инсонларнинг кўксига мангу барҳаёт қоласиз, фирдавсмонанд Самарқанднинг ҳамиша уйғоқ илмий виждони, Ботурхон домла!

Илоҳо, мунаввар руҳингиз шод, охиратингиз обод бўлсин!

27.08.05. Бухорои шариф.

МУНДАРИЖА

Қадрлаган қадр топади.....	
Муқаддима	5
Муҳташам Самарқанднинг гавжум Роҳистони.....	14
Адабиётсеварлик муқаддас ворисийлик меваси.....	20
Китоб — офтобдан узилган бир тарам ёғду.....	34
Маънавий эзгулик сўз бағридаги жавҳар.....	53
Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасин.....	70
Эмас осон бу майдон ичра турмоқ.....	106
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.....	122
Самарқанднинг илмий виждони.....	133
Етмишинчи довондан кейинги шахдам одимлар (хотиما ўрнида).....	161
Илова.....	166

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

РАҲИМ ВОҲИДОВ

Самарқанднинг илмий виждони ...

(Академик Б.Н.Валихўжаевнинг адабиётшунослик фаолиятига
доир илмий-оммабоп рисола)

Бухоро Давлат университети Илмий – Кенгаши
томонидан нашрга (5 – баённома 4.07.05) тавсия қилинган.

Муҳаррир:	Ю.Ю. Азимов
Тех.муҳаррир:	И.Ёқубов
Мусаввир:	Қ.Р. Тўхсанов
Мусахҳиҳ:	М.Ражабова
Компьютер дастурчиси:	Н.Ражабова
Операторлар:	З.Бобоева Ф.Болтаева

1100.-

Нашриёт рақами: М — 121.
Босишга рухсат этилди 06.09.2005 й.
Офсет босма. Офсет қоғози.
Босма табағи 11. Буюртма №1241.
Адади 1000.
Келишилган нархда.

Ўз.Р ФА "Фан" нашриёти: 700047.
Тошкент, академик Я. Ғуломов кўчаси, 70.
"Ёқуб Довуд" босмахонасида чоп этилди.

Босмахона манзили:
Бухоро шаҳри, Мустақиллик кўчаси, 27 — уй.

